

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

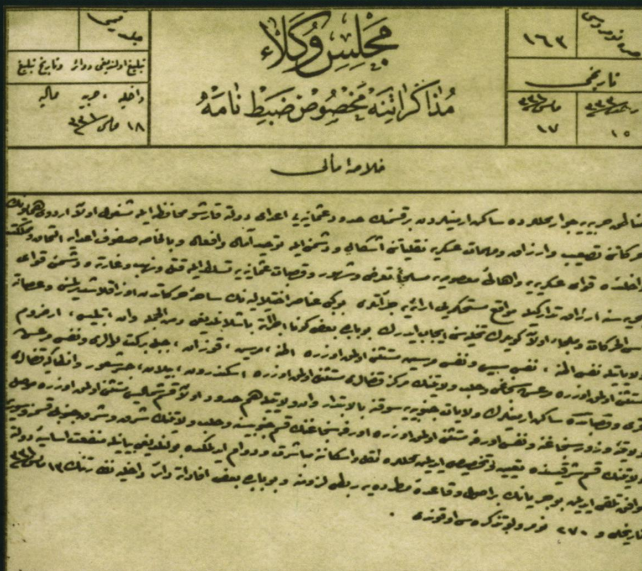
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ermeni Meselesi

Üzerine Araştırmalar

Yayına Hazırlayan
ERHAN AFYONCU

TARIN VE TARİH
VAKFI

T A R İ H V E T A B İ A T V A K F İ
T A T A V Y A Y I N L A R I

TARİH SERİSİ, NO: 1

Dizgi-Mizanpaj
Kırmızı Reklam

Baskı-Cilt
Altan Matbaacılık

Kapak Tasarım
Kırmızı Reklam

ISBN 975-6596-00-07

İkinci Baskı

İsteme Adresi
Tarih ve Tabiat Vakfı
Eski Belediye Önü Sk. No: 23
Doğancılar/Üsküdar

Tel: (0216) 492 62 86
Faks: (0216) 492 62 87
e-mail: tarihtabiatt@yahoo.com

TATAV

İstanbul 2001

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

Ermeni Meselesi

Üzerine Araştırmalar

**Özel Yağmur Lisesi
Kütüphanesi**

No:.....

Yayına Hazırlayan

Erhan AFYONCU

İstanbul 2001

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	ix-xii
<i>Mehmet Ersan</i>	
Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi	1-10
<i>Ali Karaca</i>	
Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)	11-102
<i>Bayram Kodaman</i>	
Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı.....	103-118
<i>Bayram Kodaman</i>	
Abdülhamid ve Paul Terziyan	119-128
<i>Vahdettin Engin</i>	
Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep ile Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz	129-148
<i>Hasan Babacan</i>	
I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talât Bey	149-186
<i>M. Haneî Bostan</i>	
I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler.....	187-206
<i>Süleyman Beyoğlu</i>	
1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler	207-222
<i>Nejdet Bilgi</i>	
Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı.....	223-235

SUNUŞ

Tarih ve Tabiat Vakfı; ülkemizin ve milletimizin iki çok önemli varlığının ilmi usullerle incelenmesi, araştırılması, sonuçlar çıkarılması ve bu sonuçlar yönünde korunması, geliştirilmesi ve ihyası gayesi ile kurulmuştur. Bu sebeple; binlerce yıllık Türk tarihinin, cihanşümül kültür ve medeniyetimizin temel eserlerini, bu hususta yapılmış araştırma ve incelemeleri yayınlamak esas gayelerimiz arasındadır. Yine milletimizin ve memleketimizin uğradığı tarihî, siyasî kültürel ve iktisadî haksız ithamlara karşı ilmi karşılıklar veren eserler hazırlamak ve yayınlamak da vakfımızın niyetleri arasındadır.

Tarihten günümüze İstanbul'un sosyal, sanatsal, kültürel, mimari, iktisadî ve tabii dokusu ve güzellikleri ile ilgili her türlü araştırmaları yapmak ve bu araştırmaları yapan bilim adamlarını desteklemek vakfımızın esas amaçlarındandır.

Ne acıdır ki kültür ve medeniyetimizin pek çok kıymetli eseri; ilgisizlik, bakımsızlık, unutulmuşluk ve bazen de kasıtlı tahribat içinde kalmıştır. Kütüphanelerimizde binlerce cilt el sürülmemiş yazma eserler bulunmaktadır. Yirmi milyon kilometrelik Osmanlı Devleti coğrafyasına serpiştirilmiş binlerce tarihî camii, han, hamam, çarşı, köprü ve çeşitli mimarî eserler araştırılmayı, incelenmeyi beklemektedir. Bu bakımdan Tarih ve Tabiat Vakfı tarihimizin araştırılması, incelenmesi ve ortaya çıkan eserlerin yayınlanması için azimle çalışmaya kararlıdır..

TARİH VE TABİAT VAKFI
Yönetim Kurulu Başkanı
Veli ŞİRİN

ÖNSÖZ

Türkler, XI. yüzyılda Anadolu'ya geldiğinde burada Rumlar, Ermeniler, Süryaniler ve Araplar vardı. Ancak Bizans Anadolu'nun tek hakimiydi. Bizans İmparatorluğu, Ermeni prensliklerinin siyasi hakimiyetlerine son verdikten sonra, önemli miktarda Ermeni kitlesini sürgün ederek İç Anadolu'ya yerleştirmişti. Ayrıca Bizans, Ermeni ve Süryanileri Ortodoksluğu kabule zorluyordu. Bu milletler gördükleri baskı sebebiyle Anadolu'nun müdafaasında Bizanslılara yardım etmemişlerdir. Ermeni tarihçi Urfalı Matheos ile Süryani tarihçi Mihail'in eserlerinde Bizanslılara karşı olan bu kinin izlerini görülmektedir. Süryani Mihail'in şu sözleri bu durumu açıkça göstermektedir; “Türkler, şerir ve rafızı Rumlar gibi kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı”. Kısaca, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle Bizans tarafından siyasi hakimiyetlerine son verilen Ermeniler dini özgürlüklerini devam ettirmişler ve zorla mezhep değiştirmekten de kurtulmuşlardır.

1064'den 1878'e gelinceye kadar Türkler ile Ermenilerin arasında dostluk hüküm sürmüştür. Soykırım yapıldığı iddialarını ileri sürenlerin Türklerin güçlü olduğu bu dönemde niçin Ermenilere karşı böyle bir harekete kalkışılmadığını açıklamaları gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bırakın kendi sınırları içerisindekilere karşı olumsuz bir tavrı, ülke dışındakilere dahi kucak açılarak İmparatorluğa kabul edilmişlerdir. XV. yüzyılda Doğu Anadolu'da siyasi hakimiyet çekişmelerinden bunalan Ermeniler, Osmanlı ülkesine kabul edilerek İç Anadolu'ya yerleştirilmiştir. Ermeni kiliselerine Fatih'ten itibaren verilen imtiyazlar da hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Türkler ile Ermeniler arasında ilişkilerde dönüm noktası 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı ağır mağlubiyeti fırsat bilen Ermeniler, Yunanlı, Sırp, Karadağlı, Romen gibi milletlerden sonra bağımsızlık sırasının kendilerine geldiğini düşünerek harekete geçtiler ve Ruslar ile Avrupalılarla, özellikle İngilizlerle işbirliği yaparak ilk önce özerklik ardından da bağımsızlık için her yolu denemeye başladılar. I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Ermenilerin çıkardığı isyan sayısı 40 civarındadır. Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusu ile doğuda yapılan savaşları fırsat bilerek bağımsızlık için son adımı atmak üzere harekete geçtiler. Osmanlı ordusunun iase ve ikmaline büyük zarar verdiler. Ayrıca çeteler kurarak sivil Türkleri öldürmeye başladılar. Sadece Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan belgelere bakmak dahi bu bölgede yüzbinlerce Türkün, tehcir hadisesinden önce Ermeniler tarafından öldürüldüğünü görmeye yeterlidir. İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi "1915 Ermeni Tehciri, ihtimal dahilindeki bir isyana karşı düşünülmüş bir tedbir değildir. 1915'teki zorunlu göç kararı, fiilen ortaya çıkan isyana ve düşman ordusuyla işbirliğine karşı alınan ve günün şartları içinde kaçınılmaz olan" bir karardır.

Yayınlanmış olan belgelere bakıldığında, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından İstiklal Harbi'nin sona erişine kadar olan dönemde Ermenilerin öldürdüğü Türklerin sayısının 1 milyondan fazla olduğu görülür ki, bu sadece yayınlanmış belgelerdeki rakamlardır. Gerçek sayının bunun çok daha üzerinde olacağı muhakkaktır. Ancak Ermenilerin bu kadar Türkü öldürdüğü o dönemdeki belgelerde açıkça yer almasına rağmen Halil Berktaş gibi o dönemle ilgili hiçbir araştırma yapmadığı halde sadece ön yargıları ile konuşan bazı kişiler bu durumu bilmeyerek veyahut bilinçli olarak görmezden geldikleri görülmektedir. Berktaş'a göre Ermenilerin öldürdüğü Türklerin sayısı 20-30 bin civarındadır. Acaba ölenler Türk olduğu için mi onun için önemsizdir. Ölenler Ermeni olduğu zaman önemsenirken Ermeniler tarafından öldürülen yüzbinlerce Türkün görmezlikten gelinmesi

bilim adamı ünvanı ile ortaya çıkanlara yakışmadığı gibi ön yargılarını da açıkca ortaya koymaktadır. Yine aynı kişi Ermenilerden öyle hikâyeler dinlemiş, fotoğraflar görmüş ki kendisini çok kötü hissetmiş. Anadolu'daki bir çok insan ise Ermeniler tarafından öldürülen, işkence edilen Türkler ile evleri, köyleri yakılıp yıkılan insanların hikâyelerini dinleyerek büyümüştür. Ayrıca görmek isteyenler için bol miktarda Ermeniler tarafından öldürülmüş Türklere ait fotoğraf vardır. Ancak Anadolu'da anlatılanlar ve bu zikrettiğimiz fotoğraflar Türklere ait olduğu için bu şahıs ve benzeri düşünceye sahip kişiler için herhalde bir önem arzetmiyor olmalıdır ki bunlardan hiç bahsetmemektedirler.

Son yıllarda bu meseleyi çarpıtanlardan bir diğer kişi ise Taner Akçam'dır. Bu şahıs, işgal döneminde İstanbul'da yapılan mahkemelerdeki iddialara, o dönemde bazı devlet adamlarının yaptıkları konuşmalara dayanarak, bunların o dönemde işgal altında ileri sürülmüş iddialar olduğuna ve çoğunun yargı kararına dönüşmeden, sadece iddia olarak kaldığından hiç bahsetmeden ve bazı konuşmaların daha sonraki tarihlerde yalanlandığını zikretmeden birileri adına tarih inşa etmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz Halil Berktaş ve benzeri kişiler ise Akçam'ın yazdıklarına kutsal metin gibi değer vererek bu yanlış kitapları yüceltmektedirler.

Ermeni meselesi ilgili hususlardan en önemlisi ise, bu konuda araştırma yapan Türk tarihçilerden çoğunun bu konudaki araştırmalarını sadece kendi gayretleri ve maddi imkânları ile ortaya koyduklarıdır. Tarihçilerimizin bütün gayretlerine rağmen, araştırmalarına yardımcı olunmak bir yana birçok bürokratik ve maddi zorluk çıkarılmıştır. Ermenice öğrenmek isteyen bir tarihçinin bunu gerçekleştireceği bir kurum Türkiye'de mevcut olmadığı gibi, bu hususu kendi gayretleri ile gerçekleştirmek isteyenler ise çeşitli engellerle karşı karşıya kalmışlardır. Ermeni terör örgütlerinin yabancı bilim adamlarından kendi tezlerini kabul etmeyenlerin, evlerini bombalanmaya kadar varan eylemler yaptıkları dikkate alındığında, bu konuda

Ermenilerin hadiselerin iç yüzünün ortaya çıkarılmasından daha çok kendi düşüncelerinin onaylanması için her türlü yolu denedikleri açıkça görülmektedir.

Bu konuda bir diğer önemli nokta ise Ermeni iddialarının sadece Osmanlı dönemini kapsamadığı, 1915-1923 arasındaki dönemi, yani Milli Mücadele'yi de içine aldığıdır. Bazı kimselerin dediği gibi Ermenilerin sözde iddialarının kabul edilmesi ile Osmanlı suçlanacak ve mesele bitecek değildir. Bu durum Türk milletinin yapmadığı bir hadiseden dolayı dünya kamuoyu karşısında suçlu duruma düşmesine sebep olunması demektir ve Amerikalı tarihçi Mc Carty'nin de belirttiği gibi tarihe ve gerçeğe ihanetten başka bir şey değildir.

Bu kitapta bir kısmı daha önce yayınlanmış, bir kısmı ise bu kitap için kaleme alınmış, sekiz değerli tarihçinin Türk-Ermeni ilişkilerini çeşitli boyutları ile incelediği dokuz makalesi yer almaktadır. Bu makaleler okunduğunda Ermeni meselesinin 1915 öncesi ve sonrası açıkça anlaşılabilecektir. Bilhassa 1878'ten sonra gelişen olaylara dikkat edilirse, 1915 zorunlu göçüne nasıl geldiği ve bu meselenin sadece Ermenilerin devamlı gündemde tuttukları bu hadise ile sınırlı olmadığı görülecektir. Kitabın hazırlanması için makale gönderen değerli meslektaşlarıma ve bu yayımını sağlayan Tarih ve Tabiat Vakfı yöneticilerine burada teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

ERHAN AFYONCU

İçerenköy-Nisan 2001

ERMENİLERİN ÇUKUROVA'YA YERLEŞMESİ

Mehmet Ersan*

Türklerin iskânından önce Kilikya olarak adlandırılan ve XV. yüzyıldan itibaren Türkçe ve Arapça eserlerde Çukurova olarak ifade edilen bölge¹, Suriye'den Anadolu'ya ulaşan kervan yollarının geçmesi, Korykos, Ayas gibi uluslararası ticaret yollarının başlangıcı olan limanlara, savunmayı kolaylaştırıcı sarp dağlara ve geçitlere sahip olması açısından stratejik öneme sahiptir.

Kuzeybatıda Anadolu platosu, güneydoğuda Suriye, güneyde Akdeniz ile çevrili olan Kilikya'nın ilk sakinleri Fenikeliler'dir. Daha sonra Perslerin ve Romalıların hakimiyetine geçen Kilikya, VIII. yüzyılın başlarında (710-711) Araplar tarafından fethedildi ve hemen hemen iki yüzyıl Müslümanların hakimiyetinde kaldı².

Emeviler'den sonra İslâm dünyasına hakim olan Abbasiler'in zayıflamasıyla X. yüzyılın ikinci yarısında, Çukurova yeniden Bizans'ın eline geçti. II. Nikephoros Phokas (963-969), imparatorluk ordusunun başkomutanı olarak 961-962'de başladığı Kilikya'yı işgal hareketini, Ağustos 963'de imparator ilan edildikten sonra da devam ettirmiştir. Saltanatının ilk iki yılını Kilikya bölgesine ayıran imparator,

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Faruk Sümer, *Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)*, Ankara 1964, s. 1 (Ankara Üniv. D. T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt I, Sayı 1'den aynbasım).

² Marius Canard, "Cilicia", *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden-London 1965, s. 34; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, s. XI, XIII-XIV; Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1, Ankara 1963, s. 3.

son derece güç ve yıpratıcı savaşılarından sonra bölgenin işgalini 965 yılında tamamladı³.

Kilikya'ya bilinen en erken Ermeni göçü, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Sasun'dan kalkıp Kilikya'ya gelen 50 Ermeni asilzadesinin hareketiyle başlamış⁴, X. yüzyılın ikinci yarısında imparator II. N. Phokas tarafından Kilikya ve Kuzey Suriye'nin yeniden ele geçirilmesinden sonra⁵, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Hristiyan göçmenlerin, Müslümanlardan boşaltılan kale ve kasabalara yerleştirilmesiyle devam etmiştir. Kilikya'dan yaklaşık 200.000 kişiyi esir alarak Rum diyarına götüren İmparator, halkı göç etmeye veya Hristiyan olmaya zorlamıştır⁶.

Fakat, Bizans imparatorluğu tarafından ele geçirilen bölgenin etnik yapısı, esas olarak 1020-21 yılında II. Basileios (976-1025)'un başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak politikası sonucu Ermenilerin bölgeye göç etmesiyle değişmeye başladı.

Doğu Anadolu'dan göçe tâbi tutulan ve İç Anadolu'da yerleşmelerine izin verilen Ermeniler'in bir kısmı, daha sonra Çukurova'ya inmiştir. 1042 yılına gelindiğinde, Van Gölü (Vasputakan) bölgesinde yaşayan Ardzruni sülalesine mensup ve ortodoks kilisesine bağlı Apılkarip adlı bir Ermeni soylusuna, İmparator IX. Monomakhos

³ Çukurova ile ilgili Bizans, Pers ve Arap mücadelesi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe ter. Fikret Işıltan, 3. baskı, Ankara 1991, s. 88, 94, 134, 265, 269.

⁴ Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Washington 1987, s. 4; G. Dédéyan, "L'immigration Arménienne en Cappadoce au XI'siecle", *Byzantion*, XLV (1975), s. 14 vd.

⁵ Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe ter. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 92 - 93.

⁶ Gregory Abû'l-Farac (Bar Bebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe ter. Ömer Rıza Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987, s. 264 - 265; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162)*, Türkçe ter. Hrants D. Andreasyan, 2. baskı, Ankara 1987, s. 8 - 9; Ostrogorsky, a.g.e., s. 269; Sümer, "Çukurova", *T.A.D.* 1/1, s. 3; Kasgarlı, *Ermeni Baronluğu*, s. 16.

(1042-1055) tarafından Bizans'a tâbi olmak kaydıyla Tarsus şehrinin hakimiyeti verilmiştir. Apılkarip'in aynı zamanda Kilikya valiliğine atanması⁷ daha sonraki yıllarda yeni göçlere ve Ermeni ileri gelenlerinin burada yeni yerler elde etmesine zemin hazırladı. Nitekim Ermeni asilzadelerinden Hetum'un oğlu Oşin, 1072 yılında kendisine tâbi Ermeni ileri gelenleriyle Çukurova'ya geçmiştir. Apılkarip, daha sonra yine Bizans'a tâbi olmak kaydıyla İmparator I. Alexios Komnenos (1081-1118)'u, Lampron kalesinin Oşin'e bırakılması ve buranın babadan oğula geçen bir timar olarak verilmesi konusunda ikna etmiştir⁸. Böylece Kilikya'da Hetumlular sülalesinin temelleri atılmış oldu.

Kilikya'da Ermeniler adına çok daha önemli işler başaran Rupenliler sülalesinin bölgeye ilk gelişi, Bizanslılar ile çatışmalarından sonra olmuştur. Ermenilerin Orta Anadolu'ya göçürülmesiyle Rumlar ile Ermeniler arasında zaten mevcut olan nefret, kök salarak büyüdü ve taraflar arasında çatışmalara sebebiyet verdi. Bizans tarafından Kapadokya'da ikâmete mecbur edilen Ermeni kralı Gagik, burada, köpeğinin adını "Armen" koymuş olan Bizans metropoliti Markus'u öldürmüş ve Bizanslılar, bu hadiseyi bahane ederek Ermenileri tazyik ve takibe başlamışlardı. Bu hadiseler cereyan ederken Apılkarib, kızını kral Gagik'in en küçük oğlu David ile evlendirdi. Fakat David bir süre sonra Lampron kalesinde hapsedildi. Gagik 1080 yılı başlarında oğlunun salıverilmesini görüşmek üzere Tarsus'a geldi. Dönüşünde Mandale oğulları, Gagik'i hapsedtiler ve daha sonra da öldürdüler. Krallarının ölümünden zaafa düşen Ermeni şefleri, buradan çeşitli yerlere dağıldılar. Bunlardan biri de Gagik'in akrabalarından olan Rupen idi. Gagik'in ölüm haberini alan Rupen ve ailesi de 1080 yılında Toroslara sığındı ve Gormoloz denilen bir köye yerleşti. Kısa süre sonra Rupen ölünce, Rupen'in oğlu Konstantin 1091 yılında Bizans'ın idaresindeki Vahga (Feke) kalesini ele geçirdi ve daha sonra başı boş kalan Ermenilerden çok sayıda insan onun etrafında toplandı.

⁷ *Mateos*, s. XIX, (Ed. Dulaurier açıklaması).

⁸ *Mateos*, aynı yer. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ermeniler, Kilikya'nın dağlık bölgelerinde Bizans'ın elinde bulunan başka bazı kaleleri de zaptettiler ve Rupenliler sülalesinin temellerini attılar⁹. Böylece Kilikya'da, biri Rupenliler, diğeri de Bizans'a tâbi Hetumlular olmak üzere iki Ermeni hanedanı hüküm sürmeye başladı.

Kilikya'nın dağlık kesimlerinde bu gelişmeler yaşanırken, 1071 Malazgirt yenilgisinden sonra Romanos Diogenes(1068-1071)'in tahttan indirilmesi üzerine etrafına topladığı Ermeniler ile Maraş ve yöresinde bir Ermeni prensliği kuran Philaretos'un¹⁰, 1078 yılına gelindiğinde Çukurova'nın Tarsus, Anazarba, Misis gibi önemli şehirlerini de Prensliğine bağladığına dair Süryani kaynaklarında bilgiler vardır¹¹. Ancak bu hakimiyet, Philaretos'un bölgeyi işgali şeklinde değil de, Ermenilerin Philaretos'a bağlılıklarını bildirmesi sayesinde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü, gerek Süryani Mihail, gerekse Abu'l-Farac, Philaretos'un, askerî bir harekât ile Kilikya'yı işgal ettiğine dair bir ifade kullanmamakta, yalnızca bölge üzerinde hakimiyet kurduğunu nakletmektedir.

Philaretos'un Kilikya şehirlerindeki hakimiyeti uzun sürmemiş, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan I. Süleymanşah (1075-1086), devletin güneye açılan sınır kapıları olan Adana, Anazarba ve Misis'i 1083-84 yılında feth etmiştir. Feth edilen şehirlere Türk garnizonları yerleştiren I. Süleymanşah, Tarsus'a da kadı tayin ettikten sonra geri dönmüştür¹². Türklerin hakim olduğu şehirlerde yaşayan

⁹ Mateos, s. 80,156-158; Urfalı Vahram, *Kilikya Kralları Tarihi*, Türkçe ter. Hrant D. Andreasyan, s. 4-5 (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha).

¹⁰ Van gölü bölgesi (Vasputakan) Ermenilerinin soylularından olan Philaretos Brachomios, Malazgirt Savaşı sırasında Palu'daki Bizans kuvvetlerinin komutanı idi.

¹¹ Süryani Mikail, *Vekayinâme*, Türkçe ter. H. D. Andreasyan, s. 30-31 (Türk Tarih Kurumu'nda basılmamış nüsha); *Abû'l-Farac*, I, s. 330-331.

¹² Azimi, *Tarih*, neşr. ve Türkçe terc., A. Sevim, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Ankara 1988, s. 24; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, IX, neşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1386-1966, s. 138, Türkçe terc., A. Özyayın, İstanbul 1987, s. 128; Osman Turan, *Selçukluların Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul

gayrimüslim halkın can ve mal güvenliğine dokunulmamış, onların eskisi gibi hayatlarını devam ettirmelerine izin verilmiştir. Selçukluların bu tutumu, I. Haçlı Seferi sırasında bölgenin kolaylıkla elden çıkmasına zemin hazırlamıştır¹³.

Haçlı orduları Konya Ereğlisi'ne ulaştığında kendilerine hakimiyet sahası arayan Haçlı reislerinden Tankred ile Baudouin, ana Haçlı ordusundan ayrılarak Çukurova'ya girmişler, önce Tarsus, daha sonra da Adana'daki Türk garnizonunun şehri terk etmesini sağlamışlardır. Daha önce Tarsus'dan ayrılmış olan Tankred, Adana önlerine geldiğinde, burada bulunan Türk garnizonu şehirden ayrılmıştır. Şehirde yalnızca Hristiyanların kaldığını gören Tankred kolayca Adana'ya girdi. Bu sırada, daha önce Adana'ya bir yağma akını yapmış ve Türklerle şehir hakimiyeti için mücadele etmek üzere orada bir kuvvet bırakmış olan Lampron hakimi Ermeni Oşin, Tankred'i, ahalisi Ermeni olan ve Türklerin hakimiyetinde bulunan Misis (Yakapınar)'e yönelmesi hususunda ikna etti. Bunun üzerine Tankred, Welfo adında bir şövalyeyi Adana'da bırakıp, Misis önlerine geldi. Burada şehri müdafaa eden Türklerin mukavemetiyle karşılaştı, fakat Türklerin, yapılan vuruşmadan sonra Misis'i de terk etmesi üzerine şehre girdi. Tankred ve Baudouin, Türklerin Çukurova'daki hakimiyetlerinin sona ermesine sebep oldular, ancak kendileri de bölgeden ayrılmışlardır. Her iki Haçlı reisi de Çukurova'yı terk ederken, geride Haçlı kuvveti olarak Tarsus'da Guinimer, Adana'da Welfo, Misis'de Tankred'in bıraktığı bir birlik kaldı.

I. Haçlı Seferi sırasında Antakya önlerine ulaşan Haçlı ordusunda baş gösteren gıda sorununun çözümüne, ücret mukabilinde de olsa

1984, s. 70; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Türkçe ter. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988, s. 39.

¹³ Konuyla ilgili olarak Albertus Aquensis (*Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sancte Hierosolymitonae Ecclesiae*, Almanca ter., H. Hefele, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, I, Jena 1923, 94-108) ve Radulfus Cadomensis ("Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitane", *R.H.C.*, occ, III, XXXIII-XLVII, 629-641) ayrıntılı bilgi vermektedir. Ayrıca bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Konşluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s. 5 vd.

getirdikleri yiyeceklerle Ermenilerin katkıda bulunmasına memnun olan Haçlı reisleri¹⁴, bunun karşılığı olarak Rupenli Konstantin'e, "Baron" ve "Markis" unvanı verip, kontluk rütbesine yükselterek ödüllendirdiler¹⁵. Ancak Antakya'nın, Haziran 1098'de zaptından sonra şehrin idaresini ele geçiren I. Bohemund, Çukurova'ya yürüyerek, daha önce Baudouin ile yeğeni Tankred'in burada bırakmış olduğu garnizonları itaate alıp takviye ederek bölgeyi elinde tutmak istemiştir¹⁶.

Antakya Haçlı Princepsliği, gözünü Çukurova'ya dikerken, Bizans'ın takip ettiği ilhak politikası dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmak zorunda kalan Ermenileri, ortaya çıkan yeni şartlardan yararlanarak etrafında toplayan Ermeni prensi Konstantin, 1100 yılında Vahga (Feke)'da öldüğünde, geride Toros ve Leon adlarında iki oğlu kalmıştı. Babasının yerine, "Baron" unvanıyla tahta çıkan I. Toros (1100-1129)¹⁷, Bizans ile Haçlılar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Anazarba'yı ele geçirmeyi başardı¹⁸. Ancak bu arada Bizans imparatoru Aleksios'un, gönderdiği bir kuvvet Tarsus, Adana ve Misis'i Haçlılardan geri alarak Çukurova'nın doğusuna kadar olan sahada tekrar Bizans hakimiyetini kurdu (1104)¹⁹. Bununla birlikte I.

¹⁴ Mateos, s. 192-193; *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum*, neşr ve İngilizce ter. R. Hill, *The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem*, London 1962, s. 76-77; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe ter. F. Işıltan, Ankara 1987, I, s. 170; R. Grousset, *L' épopée des Croisades*, Plon 1939, s. 40-41.

¹⁵ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, İngilizce terc. Rita Ryan, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 98-99; J. Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, Paris 1919, s. 169.

¹⁶ Runciman, I, s. 247. Ancak bu şehirler zaman zaman, Haçlılar ile Bizans arasında el değiştirmiştir.

¹⁷ *Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, Türkçe terc. H. D. Andreasyan, (T.T.K.'nda basılmamış nüsha), s. 48.

¹⁸ S. Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades*, II, Ed. Kenneth M. Setton, 2. Baskı, Madison-Milwaukee-London 1969, s. 635.

¹⁹ Anna Komnena, *Alexiad*, Türkçe ter. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 282-283; Runciman, I, 247; Ostrogorsky, 488-489, s. 338.

Toros, Haçlı Seferleri dolayısıyla Selçukluların Orta Anadolu'ya çekilmesi ve Bizans ile Antakya Haçlı Princepsliği arasındaki mücadeleden yararlanarak Anazarba'yı elinde tutmayı başardı. Urfalı Vahram, isim belirtmemekle birlikte, I. Toros'un daha başka yerleri de ele geçirdiğini kaydediyor²⁰.

I. Toros'un hakimiyet yıllarında Anadolu'da siyasî hakimiyeti elinde bulunduran Danişmendliler Doğu Anadolu ile ilgilendiklerinden, Türklerle Ermeniler arasında, Selçuklu şehzadelerinden Melik Arap'ın, 1127 yılında ağabeyi ve Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'a karşı giriştiği taht mücadelesinde mağlup olup, I. Toros'a sığınması ve Ermeniler'den askeri yardım alması dışında kayda değer bir hadise olmamıştır²¹.

Ermenileri Torosların dağ kalelerinden düzlük bölgelere indirmeye çalışan I. Toros'un 1129 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Konstantin, bir saray entrikası sonucu öldürülünce, I. Toros'un kardeşi I. Leon (1129-1138) tahta geçmiştir²². I. Leon, Antakya Princeps II. Bohemund'un 1130 yılında Çukurova'ya gerçekleştirdiği saldırıyı Danişmendliler'den aldığı yardım ile önledi²³. Ancak kısa süre sonra Ermenilerin, Türklerin yaşadığı bölgelere yağma maksadıyla saldırılar düzenlemesi ve halka zarar vermeye başlaması Danişmendli Emir Gazi'yi Çukurova'ya yürümeye mecbur etti. Emir Gazi'ye boyun eğen I. Leon, itaat edeceğine ve senelik vergi ödeyeceğine dair ant içmekle beraber, yapılan antlaşma hükümlerine uymadı²⁴. Emir Gazi, Karadeniz sahillerinde fetihle meşgul olduğundan Çukurova bölgesine yeni bir harekette bulunamamıştır. Uygulamaya konulamamakla birlikte, yapılan bu antlaşma ile Kilikya Ermenileri ilk

²⁰ Vahram, s. 5-6.

²¹ Abû'l-Farac, II, s. 360; Süryani Mihail, s. 87.

²² Vahram, s. 6.

²³ Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Almanca ter., E. R. Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, 2. Baskı, Stuttgart 1844, s. 343-344; Abû'l-Farac, II, s. 362-363; Runciman, II, s. 150.

²⁴ Abû'l-Farac, II, s. 363; Süryani Mihail, s. 96. <https://rantey.org>

kez Anadolu'da hakim olan bir Türk devletine tâbi olmayı ve vergi vermeyi kabul etmiştir.

1132 yılına gelindiğinde I. Leon'un, Bizans valilerinin idare ettiği Misis, Adana ve Tarsus'a²⁵, 1135'de de Servendikar kalesine hakim olduğu görülür. I. Leon'un bu son teşebbüsü, Antakya hakimi Raymond de Poitiers (1136-1149) ile Ermeni Prensini karşı karşıya getirdi. 1136 yılında yapılan savaşı I. Leon kazandı (1136)²⁶. Ancak, bir hile ile Antakya'ya gelmeye ikna edilen I. Leon, burada Raymond tarafından tutuklanarak hapsedildi. İki ay hapis yatan I. Leon, Misis ve Anazarba şehirlerini Raymond'a terketmesi, oğlunun birini rehin olarak göndermesi ve 60.000 dinar fidye ödemesi şartlarıyla serbest bırakıldı²⁷. Esaretten kurtulan I. Leon'un, ilk işi, Raymond'a terk etmek zorunda kaldığı şehirleri geri almak oldu. Haçlılar, I. Leon'u mağlup edemeyince, daha önce rehine olarak almış oldukları oğlunu geri göndermek zorunda kaldılar²⁸. Bu sırada Bizans İmparatoru Ioannes II. Komnenos'un Kilikya üzerine bir sefer düzenlemekte olduğu haberi alındığından, aralarında anlaşma yapma yoluna gittiler²⁹.

Çukurova'da Bizans hakimiyetini yeniden kurmak ve Antakya Haçlı Princepsliği'nin itaatini sağlamak amacıyla 1136 yılında İstanbul'dan hareket eden İmparator, 1137 ilkbaharında Çukurova'ya girerek Tarsus, Adana ve Misis'i kısa sürede teslim aldı³⁰. Anazarba'nın kuvvetli istihkamlarının İmparatoru durduracağını ümit eden I. Leon, halkın kuşatmaya ancak otuzyedü gün tahammül edip şehri teslim etmeleri üzerine, gayet dik ve sarp bir kaya üzerinde bulan Vahga kalesine çekilmek zorunda kaldı. I. Leon'u takip etmeyen İmparator, bazı müstahkem mevkiileri tahrip edip ele geçirdikten sonra 1137

²⁵ *Simpat*, s. 52.

²⁶ *Simpat*, s. 52-53; *Runciman*, II, s. 165.

²⁷ *Simpat*, s. 53; *Mateos*, s. 259 n.102.

²⁸ *Mateos*, s. 259 n. 102.

²⁹ Nersessian, "The Kingdom", a.g.e., s. 637; *Runciman*, II, s. 169.

³⁰ *Abül-Farac*, II, s. 374; *İbnü'l-Esir el-Kâmil*, XI, s. 53, Türkçe ter. XI, s. 56.

etmeleri üzerine, gayet dik ve sarp bir kaya üzerinde bulan Vahga kalesine çekilmek zorunda kaldı. I. Leon'u takip etmeyen İmparator, bazı müstahkem mevkilleri tahrip edip ele geçirdikten sonra 1137 Ağustosunda Antakya'ya gitti³¹. Ancak Antakya'dan dönerken, Vahga kalesini kuşatarak I. Leon'u teslim aldı. İmparatora esir düşen I. Leon ve yanında bulunan oğulları Rupen ile Toros, İstanbul'a götürülüp hapsedildi. I. Leon'un diğer oğulları Mleh, Stephan ve Kör Konstantin, Urfa hakimi Joscelin'in yanına kaçtıklarından, esarete düşmekten kurtulmuşlardır³². İstanbul'a götürülen Rupen, bir müddet sonra öldürülürken, I. Leon da esaretinin dördüncü yılında öldü. Toros ise, babasının ölümünden kısa bir süre sonra İstanbul'dan kaçarak tekrar Çukurova'ya geldi³³. Kısa sürede Ermenileri etrafında toplamayı başaran II. Toros (1145-1168), Ermeni hakimiyetini bir kez daha Kilikya ovasına yaymaya çalışmış ve 1151 yılına gelindiğinde Tarsus ve Misis'i Bizans'ın elinden geri almıştır³⁴.

Sonuç olarak, Bizans'ın Doğu Anadolu'yu ilhak politikası, gerçekleşen göçlerden sonra Çukurova'nın etnik yapısının değişmesine sebep olurken, Hristiyan halk ile meskun sahalarda daha kolay hakimiyet sahası elde edebileceklerini düşünen Haçlı reislerini bölgeye çekmiştir. Çukurova'da bulunan az sayıdaki Türk garnizonları ise, İznik'ten itibaren geri çekilmek zorunda kalan Selçuklu kuvvetlerinden yardım alamadığından bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bütün bu gelişmelerden kârlı çıkan ise sadece Ermeniler olmuştur. Bir yandan Selçukluların bölge üzerindeki etkisini kaybetmesi, diğer yandan

³¹ Mateos, 293; Niketas Khoniates, *Historia*, Almanca ter. Grabler, *Die Krone der Komnenen Die Regierungszeit der Kaiser Johannes und Manuel Komnenos (1118-1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates*, Graz-Wien-Köln 1958, s. 54, 59; Jean Kinnamos, *Chronique*, Fransızca ter. J. Rosenlun, Paris (Nice) 1972, s. 24-26.

³² Vahram, s. 7; Runciman, II, s. 176.

³³ Niketas. s. 54-57; Vahram, s. 8-9; Abû'l-Farac, II, s. 374; Runciman, II, s. 176.

³⁴ Simbat, s. 55. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

10/Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi

Bizans ile Antakya Haçlı Princepsliği arasındaki hakimiyet mücadelesi, Ermenilerin, XII. yüzyılın başlarından itibaren Çukurova'nın şehirlerine hakim olmalarına ve Kilikya Ermeni Prensliğini kurmalarına sebep olmuştur.

TEHCİRE GİDEN YOLDA ERMENİ MESELESİ'NE BİR ÇÖZÜM PROJESİ VE REFORM MÜFETTİŞLİĞİ (1878-1915)

Ali KARACA*

*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar
mühimdir. Yazan yapana sadık kal-
mazsa, değişmeyen hakikat insanlığı
şaşırtacak bir mâbiyet alır.*

16 Ağustos 1931

Mustafa Kemal ATATÜRK

I- ANADOLU REFORMU VE ERMENİ MESELESİ'NDE BİRİNCİ DEVRE (1878-1894)

BERLİN ANTLAŞMASI: Madde 61. "Babialî ahâlisi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyacât-ı mahalliye'nin icâb ettiği re-formu/ıslahatı bilâ-tehîr icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini te'mîn etmeyi taahhüd eder ve arasına bu bâbda ittihaz olunacak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden,, düvel-i müşârün-ileyhin, tedâbir-i mezkûrünün icrâsına nezâret eyleyeceklerdir. 13 Temmuz 1878". *Berlin Kongresi*, (İstanbul H. 1296) Matbaa-yı Amire, s. 271.

a- Siyasi Antlaşmalar ve Ermenilerin Talepleri

1877-78 Osmanlı-Rus savaşının Osmanlı Devleti açısından önemli bir sonucu, hiç şüphesiz *Anadolu Islahatı Mes'alesi*'dir. Malazgirt zaferinden bu tarafa, Anadolu kıt'ası ile birlikte Ermenilerin geleceklerini tayin hakkı hukuken ve siyaseten Türklere intikal etmişti¹.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Streck, "Ermeniler" *İA.*, IV (tadil, M. Halil Yananç), İstanbul 1977, s. 317-326;
Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ankara 1971, s. 23-24, 29-30.

1877 yılına kadar da bu hak yalnız Türklerde kalmıştır. Fakat bu tarihten sonra Ermenilerin durumu, bazı antlaşmalarla milletlerarası bir konu haline getirilmiştir. 3 Mart 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması² ile ilk defa Rusya tarafından siyasî gündeme sokulan Ermeni Mes'esi 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir mes'eale halini aldı.

Bu tarihten daha önce, 1856 Paris Antlaşması'yla Rusya'nın yanısıra İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya Osmanlı Hristiyanlarını himayeci devletler konumuna gelmişlerdi³. 1878 yılında yapılan antlaşmalarda, hususen söz konusu edilen Hristiyanlar Ermenilerdi. Eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan ile Berlin Antlaşması esnasında, Ermenilerin görüş ve isteklerini⁴, imzacı devletlere empoze eden Nurias Çeras, bu maddeleri şöyle yorumlamaktaydı:

"Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nın XVI. maddesi yerine LXI. maddeyi koymakla kalmadı; yani maddenin sıra

² 16. Madde: Ermenistan'da Rusyanın taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasabât-ı hasenesini muzır karışıklıklara mahal verileceğinden, Devlet-i Aliyye, Ermenilerin meskûn bulunduğu eyâletlerde, menâfi-i mahalliye'nin icâb ettiği ıslahat ve te'sisâtı bilâ ifâte-i vakt icrâ etmeği ve Ermenilerin Kürtler'e ve Çerkesler'e karşı emniyetlerini istihsâl etmeği taahhüd eder. Bk. *Berlin Kongresi*, H. 1298 Matbaa-yı Amire, s. 282.

³ Bilâl Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986, s. 67; Bilhassa Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da, Hristiyanların durumlarının ıslahından vazgeçmeyen Rusya'nın yanında Fransa, Islahat Fermanı'nın tamamen icrası durumunda, maksat hasıl olacağı kanaatindeydi. Rusya, bu ıslahatın Osmanlı Devletinin re'iyne bırakılmayarak, Avrupalı devletler tarafından cebr ile muamele edilmesi için iki layiha hazırlar; bk. Ali Reşad, *Asr-ı Hazıra Tarihi*, Dersaadet 1330, s. 664-665.

⁴ Ermenilerin sunduğu proje için bkz. Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977, s. 7-8, s. 111-112; Ermenilerin bu yöndeki çalışmaları bkz. Salahi R. Sonyel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Sorunu Niçin ve Nasıl Başladı*, *Uluslararası Osmanlı Sempozyumu Bildirileri*, Türk Ocakları, İzmir, 1999, s. 483-505.

numarasını değiştirmekle yetinmedi, ileride kuracağımız ulusal -Ermeni Devleti- binasının temellerini de attı.

Türk-İngiliz antlaşması -Kıbrıs- da bizim için ayrı bir nimet oldu.

Gerçi Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi erişmek için yanıp tutuştuğumuz amacımıza ulaştıracaktır.

Babialî Ermenilerin yaşadığı yerlerde, gereken reformları yapmaya söz verdi. Bu reformlar bir gün idari özerkliğe dönecektir...

Avrupa elimize silahları verdi, paslanmadan bu silahları kullanalım.

Babialî Ermenistanda reform yapmaya söz verdi; bu reformlar gerçekleşmezse eyleme geçmek gerekir.

Babialî, Ermenileri Kürtlere ve Çerkeslere karşı korumaya söz verdi. Kürtler ve Çerkesler cezalandırılmadan kalırsa eyleme geçmek gerekir.

Babialî, gereken reformları yapmaya, büyük devletler de bu reformların yapılmasını gözetlemeye söz verdiler. Büyük devletler gözetlemeyi yapmazlarsa, ya da yetersiz yaparlarsa eyleme geçmek gerekir.

...

Berlin Kongresiyle bir altın madeni elde ettik..."⁵.

Halbuki Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya bu kadar can atan Ermeniler, ilk olarak Fatih tarafından, daha sonra II. Mahmud döneminde bir "millet" olarak kabul edildikten başka (1829)⁶, Devletce

⁵ Bilal Şimşir, *aynı eser*, s. 29.

⁶ Osmanlılarda Zimmilerin statüsü ve gayr-ı müslimlerin durumu için bkz. Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", *Kudret Ayte'e Armağan*, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, 3. sayı 1-4, Ankara 1987, s. 115-156; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Altında Gayr-ı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, 1830-1914*, Ankara

“teba-yı sadıka” olarak da vasıflandırılmaktaydı⁷. Esasında dini yönden hiç bir baskı görmeyen Ermeniler, hayatî konularda da her hangi bir baskıya maruz bırakılmamış, aile ve iş hayatı, ticaret, mülk ve servet edinme devlet me'muriyetlerine girmede devlet desteği görmüşlerdir. Bu sayede bilhassa ticaret ve zanaat sahalarında ilerleyip, zenginleşmişlerdi. 1894 yıllarına gelindiğinde, sadece Devletin merkezî idarelerinde ve basında çalışan Ermenilerin sayısı bine ulaşmaktaydı. Taşra meclis-i idare üyeleri⁸, sandık eminleri, belediye, aşâr, ağnam ve rusûmat işlerinde görevli olanlar ilave edilince bu sayının dokuzbini aştığı görülmekteydi⁹. Mesela 1896 yılında yalnız İstanbulda istihdam edilen 1700 müslüman me'mura karşılık, 597 gayr-ı müslim me'mur çalışmaktaydı. Bu sayı oranlandığında % 26 gibi bir yüzdeye ulaşmaktadır¹⁰.

b- Reform Dayatmaları ve Projeler

Yukardaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Devlet içinde kendilerine önemli yer verilmesine rağmen, artık bir muhtar devlet kurma fikrine kendilerini iyice kaptıran Ermenilerin durumu, dolayısıyla Anadolu Reformu Mes'elesi, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerce, Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale silahı haline dönüştürülmüştür. Bu meyanda, Berlin Antlaşması'yla gündeme giren reform konusu dolayısıyla harekete geçen Salisbury, 8 Ağustos 1878

1989; Ercan Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1987; Aynı yazar, “Türkiye’de XV-XVI. yüzyıllarda Gayr-ı Müslimlerin İctimaî ve İktisadî Durumu” *Belleten*, 1983, XLVIII/127.

⁷ M. Canard, “Armeniya” *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, I/I, London 1960, s. 634-650.

⁸ Yalnız Diyarbekir, Bitlis, Van, Erzurum, Sivas, Elazığ, Trabzon ve Seyhan gibi taşra vilayetlerde, Osmanlı Devletine hizmet eden ileri gelen Ermenilerin sayısı 140 kişiye ulaşmaktaydı. Bkz. Masrob K. Krikorian, *aynı eser*, s. 23-25, 31, 44-45, 52, 59-61, 67-69, 77-79.

⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasî Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, I., İstanbul 1984, s. 589-590.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret-Mazharat-Eyvak (YA.Res.), 82/26, Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://tanit.org>

tarihinde Layard'a gönderdiği uzun bir talimatla, Anadolu Reformu'na dair bir program açıklamaktaydı¹¹. Bunun üzerine Layard, Avrupalı uzmanlar vasıtasıyla yürütülmesi isteği taşıyan mufassal bir proje hazırlayıp II. Abdulhamid'e verdikten başka, bu projenin uygulanması için Hükümet'e bir de nota verdi (19 Ağustos 1878)¹². Osmanlı Hükümeti ise, Meclis-i Mahsus'un hazırladığı ve Padişah'ın onayladığı bir cevabî notayı İngiliz Elçisi Layard'a iletirdi (24 Ekim). Verilen cevapta, reformların yapılmasına en büyük engel olarak, malî imkansızlıklar gösterilmekteydi¹³. 24 Ekim cevabı ve verilen reform programı ile, yeni bir taahhüd altına giren Hükümet, Layard'ın 17 Temmuz 1879 tarihli iki sözlü notasına daha muhatap oldu. Bu notalarda, söz verildiği halde hâlâ uygulanmayan, 24 Ekim kararlarının ısrarla tatbiki istenilmekteydi. Layard bununla da yetinmeyerek, Londra'nın isteği

¹¹ BOA., Yıldız Esas Evrakı (YEE.), 35/15/46/95; Anadolu Islahatı Meselesi'nin ortaya çıkışı için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.

¹² BOA, Dosya Usulü İrade (DUİT), 74-2 / 2-6, 7, 8, 9, 10, 11; Bu notada, Asya'da yapılacak ve Hristiyanlarla sair tebaayı ilgilendiren, idarî ve himayeye dair ıslahat hususlarının teferruatının, İngiltereyle birlikte hazırlanması fikrinin İstanbul konferansı'nda karar altına alındığı belirtilmektedir. Ayrıca, "Memalik-i Osmaniye'den bu kısmın, heman muhtaç olduğu şey, sadece sanâinin neşv ü nemâ bulabilmesi ve ahalinin tedenniden halas olması zımında, can ve malı temin edecek iyi bir idaredir; bunun için temîn edilecek hususlar evvel be-evvel muhafaza-yı asayiş ve intizam, idare-i adliye ve tahsil-i varidât-ı devlettir" denilmekteydi (YEE., 35/15/46/95).

¹³ Hükümet, üç husus dışında valiler, hakimler ve tahsildarların me'muriyetlerine dair İngiltere'nin teklifine de olumlu cevap vermektedir (Bkz. *Aynı yer.*); Zaten Osmanlı Devleti, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından önce malî iflasını ilan etmişti. Devletin 1874-75 Bütçesi 25 milyon Osmanlı lirası idi. Gelirleri 17 milyon lira olan devlet dış borçlara senede 13 milyon lira ödemekteydi; devletin ihtiyacı için ancak 4 milyon lira kalmaktaydı. Bk. Parvus, *Türkiyenin Can Damarı Devlet-i Osmaniyyenin Borçları ve Islahı*, İstanbul 1330, s. 9: Bu şartların üstüne bir de savaşın maliyeti eklenince durumun vehameti daha iyi ortaya çıkmaktadır.

üzerine hazırlayıp II. Abdulhamid'e sunduğu layihasında, reformun yapılmamasından dolayı Hükümet'i suçlamaktaydı¹⁴.

Her vesileyle nota verir duruma gelen İngiliz Hükümeti¹⁵, 27 Ekimde bir kere daha aynı yola baş vurdu. Daha önce bazı vilayetlerde tecrübesine söz verilen reformun, hala uygulanmadığı hatırlatılıp, Padişah'ın verdiği sözün gereği olarak İngiliz uyruklu Baker Paşa'nın Doğu Anadolu'da büyük bir göreve atanması teklif edilmekteydi. İstanbul'da Layard, Hükümet nezdinde böyle bir teşebbüste bulunurken, Salisbury, Layard'a haber vermeden ve notanın doğuracağı sonucu beklemeden, bir tehdit unsuru olarak, İngiliz donanmasını harekete geçirdi. Buna neden olarak da 24 Ekim 1878 reform muhtırasında verilen sözlerin yerine getirilmemiş olmasını ileri sürmekteydi. İngiliz donanmasının harekete geçirilmesinden başlangıçta çok telaşlanan II. Abdulhamid, 4 Kasım 1879'da Layard'a bir ültimaton vererek, yirmidört saat içinde Salisbury'nin bu kararını değiştirmemesi halinde, Rusya ile işbirliğine gidileceği gibi, Osmanlı donanmasının da gerekli müdahaleyi yapacağı bildirilerek, sert bir tavır içine girildi. Bunun üzerine İngiliz donanmasının Boğazlar'a sevkı kararından vazgeçildi¹⁶.

Bu kararın Padişah'a iletilmesinden sonra da Osmanlı Hükümeti'nin reformlar hakkındaki politikasında bir değişiklik yapılmadı. 2 Kasım 1879 tarihinde Said Paşa başkanlığında toplanan kabine, Layard'ın yukarıda bahsi geçen notasını görüştü. Toplantı sonrası, 24 Ekimde vaad edilen hususların ekserisinin yapıldığı ve eksik kalanlarının da tamamlanacağı şeklinde karar alındı. Padişah tarafından onaylanan bu kararlar 15 Kasımda yazılı olarak Layard'a verildi¹⁷.

¹⁴ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 23, 30, 42-43.

¹⁵ DUİT, 74-2/2-10 ("... bu babda İngiltere Devleti tarafından dahî her bâr ihtarât ve tebligât vukû' bulmakta"...).

¹⁶ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 52-53.

¹⁷ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 55.

Hükümet, yapılması gerekli olan reformu: 1- Antlaşma hükümlerine bağlı vaatlerin icab ettirdiği reform, 2- Devletin iradesine bağlı ve gerekli reformlar olmak üzere iki kısma ayırıyordu. Antlaşmaların getirdiği yükümlülükten kaynaklanan reformlar için; Hükümetin hazırladığı ve İngiltere Hükümeti'ne verdiği cevaplar, daha önce kabul görmediği gibi bu defa da verilen cevap tatminkâr bulunmadı. Lord Disraeli başkanlığındaki İngiliz Hükümeti, Babıalî'ye karşı tavrını gittikçe sertleştirdi. Kendilerine daha on gün önce Osmanlı Hükümeti tarafından bir reform programı verilmiş olmasına rağmen, aldığı talimatlar doğrultusunda hareket eden Layard, 24 Kasım 1879 (12 T. Sani 1295) tarihinde sûret-i husûsiye ve gayr-ı resmi olarak Padişah'a bir reform projesi verdi. Dokuz maddeden oluşan bu projede¹⁸: 1. maddede; jandarmaya ait hususlara temas edilmekte ve Anadolu'ya hâlâ muktedir bir Müfettiş atanmadığı vurgulanmaktadır, 2. maddede; malî hususlar için, her vilayete bir Avrupalı Malî müfettişin tayininin daha yararlı olacağı, 3. maddede; yine Avrupalı me'murların, adliyede görevlendirilmesinin faydalarına temas edilmekteydi. 4. maddede; ademi merkeziyet fikri savunulmakta, her şeyin merkezden yönetilmesinin kötü sonuçlarına, Türkistan'ın içine düştüğü felâket örnek gösterilmektedir. 5. maddede; Hristiyanların çoğunlukta olduğu kaza ve nahiyelere, Hristiyan kaymakam ve nahiye müdürleri atanmasına, 6. maddede; yol yapımı ve ziraatin geliştirilmesi ile servetin artırılmasına, 7. maddede; Hristiyanların, mahkemelerdeki şahitlikleri hakkında yürürlükte olan nizamın eksiksiz uygulanmasına, 8. maddede; Erzurum Valisi Rüstem Paşa'nın¹⁹ maiyetine muktedir me'murlar, polis, adliye ve maliye müfettişleri verilmesine, 9. maddede ise; aşâr usulünün lağvına kadar, bu usulün tadîl ve ıslahının gerekliliğine temas edilmekteydi.

Layard'ın bu projesini görüşmek üzere kabine, 1 Aralık 1879 da hususî olarak toplandı. Bu toplantıda, daha önce verilen cevaplar doğ-

¹⁸ DÜİT., 74-2/2-7; YEE., 35/17/46/95.

¹⁹ Bu sırada Rüstem Paşa Gebel-i Lübnan mutasarrıfıdır. Bkz. aynı yer.

rultusunda alınan kararlar İngiltere Hükümeti'ne iletilirdi²⁰. 1880 yılına girildiğinde, Gladstone başkanlığında kurulan liberal Hükümet, yeni bir teşebbüste bulunarak, Berlin, Viyana, Petersburg ve Roma'daki elçilerine, bulundukları ülkeler hükümetlerine baş vurarak, Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin uygulatılması için, Babıalî'yi ikaz etmeleri ve zor kullanma hususunda, müşterek davranmaları yönünde teklifler ilettirdi (4 Mayıs 1880). Ayrıca, Babıalî'yi baskı altında tutmak üzere, parlamento üyesi Goschen'i, 28 Mayıs 1880 tarihinde İstanbul'a Fevkalade elçi olarak gönderdi. Bu tarihten sonra reformlar hususunda, Padişah ve Babıalî'yle görüşmeler yürüten Gosche'nin girişimleriyle, Avrupalı devletlerin İstanbul elçileri, 11 Haziran'da "Yunan hududu", "Karadağ'a arazi terki" ve "Anadolu Islahatı" hususlarını ihtiva eden notalarını ayrı ayrı Hükümet'e verdiler²¹. Bu notalara karşı hazırlanan cevabî nota ise, 5 Temmuz 1880 de ilgili elçiliklere gönderildi. Ortaya çıkan gelişmeler sonunda adeta birleşen Avrupalı devletler, İngiltere elçisinin hazırladığı bir başka notayı, 7 Eylül 1880 tarihinde Babıalî'ye müştereken verdiler²². Oldukca sert dille yazılan notada, Hükümet'in, 11 Haziranda verilen notalara karşı, cevabî notasının tatmin edici olmadığı, Berlin Antlaşması'nın getirdiği mes'uliyetlerin yeterince anlaşılamadığının ortaya çıktığı, dolayısıyla bunu Osmanlı Hükümeti'ne anlatmayı gerekli gördüklerini belirtiyorlardı. Babıalî bu notaya da 3 Ekim 1880 de gerekli cevabı verdi²³. Hükümet'in cevabı, başta İngiltere olmak üzere ilgili devletleri tatmin etmedi. Bu defa da umduğu sonuca ulaşamayan İngiltere, Haziran 1881 de Goschen'i geri çağırdı.

Goschen'den sonra İstanbul elçiliğine atanan Lord Dufferin, Anadolu Reformu ile ilgili girişimlere devam etti. Dufferin, bu mak-

²⁰ Cevap, DUİT., 74/22-6 ve YEE., 35/17/46/95'de yer almaktadır; ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 56-57.

²¹ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 63,-65, 75, 77.

²² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/I., Ankara 1983, s. 19-23.

²³ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 83-87.

satla Anadolu'da bulunan Askeri Konsolos Yarbay Wilson ve Binbaşı Trotter'e bir proje hazırlattığı gibi, diğer beş devletin elçilerini de yine bu maksatla bir araya getirdi. İkinci defa 9 Eylül 1881'de bir araya gelen elçilere; yeni bir notayla, Babıalî'den, Doğu Anadolu'ya bir Genel Vali atanmasının istenmesini ve daha önceki tekliflerde de ısrarlı olduğunun belirtilmesini teklif etti. Özellikle, Genel Valilik konusunun ön plana çıkarıldığı bu gelişmelerden sonra II. Abdulhamid, 14 Ocak 1882 tarihinde İngiliz elçisiyle görüşerek, elçiye Berlin Antlaşması'nın Rumeli'ye ait hükümlerinin yerine getirildiğini, Anadolu Reformu'nun da uygulanacağını ümit ettiğini, Genel Valilik içinse, henüz uygun birinin bulunamadığını belirterek, zaman tanınmasını istedi. Fakat İngiltere Hükümeti girişimlerini sürdürdü.

Bu maksatla Almanya ve Avusturya Hükümetleri'ne başvuran İngiltere, Ermeni Reformu konusunda birlikte hareket edilmesini teklif etti. Artık eski önemini kaybetmeye başlayan bu mes'ele için, Almanya ve Avusturya birlikte hareket etmeyeceklerini açıkça söyledileri gibi Rusya'nın da Ermenilere karşı tavrı ise gittikçe sertleşti²⁴.

1885 yılında Liberallerin yerine iktidar olan Salisbury'nin kısa süren hükümetinden sonra, 1886 da tekrar iktidara gelen Liberal Gladston, ilk işi olarak Ermeni Reformu Mes'elesi'ne eğildi. Bu maksatla 16 Ağustos 1886 tarihinde Hariciye Nazırı Said Paşa'ya bir memorandum verildi. Osmanlı, Almanya ve Avusturya Hükümetlerinin büyük tepkisine yol açan bu girişim, İngiltere Hükümeti tarafından kapatıldı.

Böylece İngiltere'nin, Anadolu Reformu konusunda Babıalî'yi baskı altına alma teşebbüsleri sonuçsuz kaldı. Bu tarihten itibaren Anadolu Reformu konusu, 1894 yılında Ermenilerin Sason'da çıkartıkları karışıklıklara kadar durgun bir halde kaldı²⁵.

²⁴ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 89, 93.

²⁵ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 94.
Uluslararası Eski Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

II- REFORM VE ERMENİ MESELESİ'NDE İKİNCİ DEVRE (1894-1900)

1879'dan 1890 yılına kadar, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi-nin²⁶ kendilerine vaadettiği haklar hususunda, Osmanlı Hükümeti'nden hiçbir talepte bulunmayan Ermeniler²⁷, bu tarihten sonra reform isteğiyle harekete geçtiler. "Ayrıca bu süre zarfında malî güçlükler dolayısıyla, antlaşmalarla taahhüt ettiği²⁸ reformları yapamayan Babıâli ile İngiltere'nin arası iyice açıldı. Bu sebepten İngiliz ve Rusların da önemli teşviklerini gören ve esas gayeleri, muhtar bir Ermenistan kurmak olan Ermeni komitelerinin hedefi, Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'ne müdahalelerini sağlamaktı. Avrupalı devletler, İngiltere'nin başını çekmiş olduğu her hadiseden sonra şiddet derecesi değişen protestolarda bulunmaya başladılar. 1894 yılında meydana gelen Sason olayından sonra ise bu protestolar yaptırımcı bir müdahale şeklini aldı. Hınçak Komitesi'nin tertibi olan bu hadise, bir nevi 1895 yılında başlayıp 1900 yılında sona erecek olan Anadolu Reformu çalışmalarının ikinci önemli safhasının başlangıcını teşkil etti.

a-Sason Ermeni olayı (1894) ve Tahkikat Heyeti

1894 yılında Ermeni Komitelerinin, Ermenilerin yerleşik bulundukları yerlerde, bir genel isyan çıkarma hazırlıklarına hız verdikleri gözlenmektedir (24 Ekim 1894)²⁹. Bu gayretlerin sonunda Hamparsun

²⁶ 61 madde: "Babıâli, ahâlisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyacât-ı mahalliye'nin icab ettiği ıslâhâtı bilâ-tehîr icrâ ve Ermenilerin *Çerkes* ve *Kürtlere* karşı huzûr ve emniyetlerini te'min etmeyi taahhüd eder ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedâbîri, Devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarüleyhin, tedâbîr-i mez kûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir." bkz. *Berlin Kongresi*, Hicri 1298 Matbaayı Amire, s. 271; Berlin Memorandumu tercümesi için bkz.; Ahmet Rasim, *İstibdattan Hakimiyet-i Milliyyeye*, II. İstanbul, 1341, s. 115-117.

²⁷ Osman Nuri, *Abdulhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (Muharriri Ahmet Rasim), III. İstanbul 1327, s. 819.

²⁸ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 57.

²⁹ BOA., DUİT, nr. 81-2 Ermeni İşleri Dosyası (EİD) 1311; Esat Uras, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1957, s. 476-477.

Boyacıyan (Murat)'ın yönetimdeki Hınçak Komitesi, Sason Talori'de kanlı bir olay meydana getirdi³⁰. Bu hadise neticesinde Ermeniler istedikleri hedefe ulaştı. Böylece Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri sağlandı³¹. IV. Ordu birliklerinin isyanı, silah kullanarak bastırmasını³² bahane eden ve fırsat kollayan bu devletler, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için harekete geçtiler³³. Halbuki aynı devletler, bu tarihlerde Bulgaristan'da Menlek kasabası ve Yanıklı köyü Müslüman halkının, Bulgar Komitecilerince katledilmesi ve yalnız Yanıklı'da 250 evin yakılmasından dolayı üzüntülerini dahi bildirmekten sakınmışlardı.

Sason olayı üzerine, bizzat Rus İmparatoru'na başvuran Eçmiyazın Katogikosu Hrimyan, ondan müdahale isteğinde bulundu. Rusya ve diğer Avrupalı devletlerin baskısına maruz kalan II. Abdulhamid, hadiseyi yerinde incelemek üzere bir komisyon görevlendirdi³⁴. Uzun görüşmeler sonunda, II. Abdulhamid'in karşı olması nedeni ile³⁵ başlangıçta, Tetkik Hey'etine kabul edilmeyen İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum Konsoloslarının, bu komisyona iştirakleri kabul edildi³⁶. Osmanlı Devleti'nin teklifine rağmen, söz konusu

³⁰ BOA., aynı yer; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Mes'elesine Dair Raporu* (haz. Seçil Akgün) İstanbul 1981, s. 21.

³¹ Osman Nuri, aynı eser, s. 828-850.

³² M.G. Nersision-R.G. Sahakyan, *Genosid Arınyan Osmanskoy İmperi*, Erivan. 1983. s. 38; (4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın Muş'a gelerek Ermenilerin yok edilmesi hakkında bir ferman okuduğu iddia edilmektedir); IV. Ordu komutanlığı ve faaliyetlerine dair daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Çokaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 1999.

³³ Tarık, nr. 3880 (28 B 1313): Paris'te çıkan Tan gazetesinden nkl.

³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, I/I. Ankara 1983, s. 7; ayrıca Hariciye Nazırı Turhan Paşa'nın başkanlığı altında da bir Komisyon-ı Mahsus kuruldu ve vazifeye başladı. Bkz. DUİT., 74/2-1-6.

³⁵ Osman Nuri, aynı eser, III. s. 851.

³⁶ Osman Nuri, aynı eser, III. s. 826-847; Bu Komisyonun görevi Temmuz 1895 tarihinde sona erdi denilmektedir. Bkz. Edeuad Driault, *Şark mes'lesi*, (Mütercimi Nazif) İstanbul 1928, s. 333.

komisyona başlangıçta temsilcisinin katılmasına rıza göstermeyen³⁷ Amerika Hükümeti daha sonra bu işle ilgilenmesi için Sivas ta bulunan konsolosunu görevlendirdi (18 Ekim 1894)³⁸. Amerika'nın bu tavrı ise Osmanlı Hükümeti'nden kabul görmedi.

Tahkikat Hey'eti

18 Aralık 1894 tarihinde, II. Abdulhamid tarafından kurulan ve kendilerine bir de talimatname verilen³⁹ Tahkikat Hey'eti şu kişilerden kuruldu:

Başkan, Şefik Bey (Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi Başkanı)⁴⁰.

Üye, Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü).

Üye, Celaleddin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı).

Üye, Mecit Efendi (Dahiliye Nezareti me'muru).

Shipley (İngiliz Konsolosu).

Vilbert (Fransız konsolosu).

Pr. Jevalsky (Rusya Konsolosu).

Dr. Miles Jewett (Amerika Konsolosu)

Bu komisyona verilen talimatta; incelemelerin yalnızca Sason'da Talori hadisesi ile sınırlı tutulacağı, tarafsız ve adeletle görev yapılacağı, soruşturma esnasında, hazır bulunacak konsolosluk me'murlarının ise, komisyon başkanı aracılığı ile tekliflerde bulunabilecekleri hususu yer almaktaydı.

İncelemeler sonunda, olaylara Ermenilerin sebebiyet verdiği komisyonca ortaya çıkarıldı⁴¹. Diğer taraftan aynı hususta, IV. Ordu

³⁷ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 111.

³⁸ BOA., DUİT. nr. 81-2 (EİD) 1310; K. Mesrob, Krikorian, *aynı eser*, s. 9.

³⁹ BOA., DUİT. nr. 81-2 (EİD) 1312.

⁴⁰ Daha sonra Anadolu Islahatı Komisyonu başkanı olacaktır. II. Abdulhamid'in çok güvendiği biridir. Bkz. İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, IV. İstanbul 1988, s. 2204.

⁴¹ Stefanos Yerasimos, *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul 1980, s. 553 (*Documents Diplomatiques*, 1980, t. 1).

Müşiri Zeki Paşa'da İstanbul'a bir rapor gönderdi. Bu rapora göre, Talori civarında yaylaklarda bulunan Belerâni aşireti, defalarca Ermenilerin saldırısına uğramış; aşiretin ileri gelenlerinden Hacı Ağa'nın karnına barut doldurulup patlatılması benzeri vahşilikler ve katliamlara maruz kalmış ve bu olaylar söz konusu hadisenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (28 Ocak 1894)⁴². Avrupalı delegelerin murahassa raporlarına göre ise olayların başsorumlusu Bitlis Valisi Tahsin Paşa ve mahalli me'murlardı⁴³. Bundan dolayı konsoloslar, Komisyon Başkanı aracılığı ile Tahsin Paşa'nın işten el çektirilmesini istediler⁴⁴. II. Abdulhamid'in en fazla çekindiği taraf ise bu hadiseler bahane edilerek 1309/1891 yılı olaylarının gündeme getirilmesiydi (1 Nisan 1894)⁴⁵. Muş'taki bu soruşturma devam ederken İngiltere, Fransa Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçileri hazırladıkları bir memorandum ile Vilâ-yât-ı Sitte'de yapılmasını istedikleri reformları muhtevi 40 maddelik bir Reform Projesi'ni Osmanlı Hükümeti'ne verdiler (11 Mayıs 1895).

b- Avrupalı Devletlerce Ermenilerle İlgili Kırk Maddelik Yeni Bir Reform Projesi'nin Hükümet'e Verilişi

Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamuratü'l-aziz ve Diyarbekir vilayetlerinde, uygulamaya konulması istenilen Reform Projesi⁴⁶ ve memorandum⁴⁷, yarı resmi bir mahiyette olması için, Baştercümanlar

⁴² BOA., DÜİT. nr. 81-2 (EİD) 1311; *Abdulhamid Han ve Muhtıraları*, (haz. Mehmet Hocaoglu) İstanbul 1989, s. 53.

⁴³ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 827 (Belgede Tahsin Paşa olarak zikredilir).

⁴⁴ BOA., DÜİT. nr. 81-2 (EİD) 1310 (O. Nuri Enis Paşa demektir).

⁴⁵ BOA., DÜİT. nr. 81-2 (EİD) 1312.

⁴⁶ BOA., DÜİT., 74-2/1-2; 1-6; YEE., 35/38/48/95; Esat Uras, *aynı eser*, s. 308-327; Mehmet Hocaoglu, *Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 417-424.

⁴⁷ BOA., DÜİT., 74-2/3-1; YEE., 31/115-2/115/84 (Fransızcadır): Ermeni yazar Garo Sasuni, eserinde bu tarihi 11 Mayıs 1894 olarak verir. Garo'nun tarihlemesi yanlıştır. Bkz. Garo Susani, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy.'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (çvr. Bedros Zartaryan-Memo Yetkin), İstanbul 1992, s. 124.

vasıtasıyla önce Mabeyn Başkitabetine/Saray'a, bir kaç gün sonra da Babıâli'ye/Hükümet'e verildi⁴⁸. Bu projenin hazırlık çalışmaları daha 7 Şubat 1895 tarihinde başlatılmıştı. Bu tarihte İngiltere Hariciye Bakanı Kimberley, İstanbul'daki Büyükelçisine bir talimat göndererek, reform mes'elesinin Fransa ve Rusya Devletleri Büyükelçileri ile birlikte gündeme getirilmesine dair yetki verdi. İngiltere bu yola girmekle, yirmi yıldır sürdürdüğü bir politikayı da terk ediyordu⁴⁹. Başlangıçta verilecek tekliflerin hazırlanmasında İngiltere'nin yalnız⁵⁰, Fransa ile Rusya'nın ise birlikte⁵¹ hareket ettikleri görülmekteydi. Mayıs 1895 tarihinde bu üç ülkenin Büyükelçileri bir araya gelerek hazırladıkları projeler hakkında fikir alış-verişinde bulundular. İngiliz Büyükelçisi Curri'nin Ateşemiliter Albay Chermid'e hazırlattığı reform projesi⁵² Fransa ve Rusya Büyükelçilerini pek tatmin etmediği gibi İngiliz Büyükelçisi de bu iki devletin tekliflerini olumlu bulmadı. Fransa ve Rusya Elçilerinin ileri sürdükleri gerekçe, hazırlanan tekliflerin, gerek kendi gerekse Osmanlı Hükümeti'nce kabul edilemeyecek kadar ağır olmasıydı. Böyle bir durum karşısında İngiltere, Almanya, İtalya ve Avusturya'ya müracaat etdi. Almanya'nın Osmanlı Hükümeti'ne bir muhtıra vermesini sağladı. Fakat II. Abdulhamid söz konusu muhtıraya cevap vermedi⁵³. Neticede Avrupalı devletler Osmanlı Hükümeti'ne verilecek proje ve memorandum üzerinde bir mutabakata vardılar. Osmanlı Hükümeti'ne verilen memorandumda; "Rus İmparatorluğu'nun Elçisinin Birinci Tercümanı Bay Welidour, Küçük Asya'nın

⁴⁸ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 852; A. Debidour, *Histoire Diplomatique de l'Europe*, Paris 1929, s. 228; (Burada Islahatla ilgi ilk kararın 1895 Ocak ayında Muş'taki incelemeler için yapılan ilk toplantıdan sonra gündeme geldiği belirtilmektedir); Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 83; Mehmet Hocaoglu, *aynı eser*, s. III.

⁴⁹ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 851.

⁵⁰ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 116.

⁵¹ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 852.

⁵² Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 116.

⁵³ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 852.

Doğu illerine uygulanacak ve Rus Hükümeti'nin, İmparatorluk Hükümeti'ne tavsiyeyi uygun gördüğü reformları içeren bir projeyi Sultan'a sunmakla görevlendirildi..."⁵⁴ denmekteydi. Ondört maddeden oluşan bu muhtıradan, üzerinde durulan başlıca hususlar; valilerin tayini esnasında büyük devletlerin elçilerinin reylerinin alınması, vergilerin kesin bir halde düzenlenmesi, jandarmaya gayr-ı müslim unsurların kabulü, Kürtlerin yaylak ve kışlaklarının sınırlandırılması ve aşiretlerin yaylaklara gidişleri ile dönüşlerinin kontrol altında tutulması gibi konulardan ibaretti. Reform Projesi'nde ise başlıca şu maddeler yer almaktaydı: 1- Valilerin tayini ile ilgili teminat verilmesi, 2- siyasi suçlardan hüküm giyen Ermenilerin afvedilmesi, 3- göç eden ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine döndürülmesi, 4- hapishanelerin ve mahkumların durumunun kontrol edilmesi, 5- Vilayetlerde yapılacak reformun kontrolü için bir Fevkalaade Komiser atanması, 6- Sason ve başka yerlerde zarar gören Ermenilerin zararlarının devletce karşılanması, 7- İstanbul'da daimi bir Kontrol Komisyonu'nun kurulması, 8- din değiştirme mes'elesinin bir nizamla bağlanması, 9- Ermenilere verilen hukuki imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması, 10- Anadolu'nun başka bölgelerindeki Ermenilerin durumlarının da dikkate alınması.

c- II. Abdulhamid ve Hükümet'in Proje Üzerinde Yaptığı Çalışma ve Bazı Bürokratların Görüşleri

Devletlerin verdikleri bu proje hakkında Said ve Kamil Paşaların da görüşlerini alan⁵⁵ II. Abdulhamid, yapılan teklifleri genelde Padişah'ın hükümlerine haklarına tecavüz ettiği için reddetti. Bu maksatla hazırlanan 23 Mayıs ve 3 Haziran tarihli iki şifahi cevap Büyükelçilere verildi⁵⁶. Hükümet'in bir rapor şeklinde hazırlayıp verdiği bu

⁵⁴ BOA., YEE., 31/115-2/115/84.

⁵⁵ BOA., YEE., 31/2016 ve 2021/158/86.

⁵⁶ BOA., YEE., 35/17/46/95; Said Paşa, *Hatırat*, I. Dersaadet 1328. s. 34; Osman Nuri, *aynı eser*, III, 861.

cevaplar büyük devletlerce kabul edilmedi. Hükümet'in yapılan teklifleri kabulde yavaş davrandığını ileri süren İngiltere Büyükelçisi, Fransa ve Rusya Büyükelçilerine Anadolu'da reform yapılacak vilayetlere bir Avrupalı Komiser tayin edilmesini teklif etti. Fakat bu teklif diğer devletlerce kabul edilmedi. Bununla birlikte Büyükelçiler, 9 Haziran 1895 tarihinde Babıâli'ye verdikleri bir ültimatomla 11 Mayıs'ta yapılan tekliflere daha açık ve tatmin edici cevap verilmesini istediler. Bu sırada II. Abdulhamid, büyük devletlerin isteklerine daha yatkın görünen Cevat Paşa'yı Sadrazamlıktan azlederek, yerine Said Paşa'yı tayin etti (9 Haziran 1895)⁵⁷. Said Paşa, derhal bir cevabî nota hazırladı. Bu notada, üç büyük devletin hazırladıkları reform teklifini, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayandırdıkları ve Devlet'in egemenlik haklarına zarar vermeyi düşünmediklerinin hükümetce anlaşıldığı, büyük bir Avrupalı Komiser tayinine karşı da uygulanacak reformu teftiş için, Doğu Anadolu'ya muktedir bir me'murun görevlendirilmesinin kararlaştırıldığı, teklif edilen Reform Projesi'nde bazı düzeltme ve değişikliklerin yapılacağı, düşünülen bu değişiklikler ve sebeplerinin büyük devletlere bildirileceği taahhüd edildi. II. Abdulhamid'in onayından geçen nota, büyük devletlerin elçilerine verildi (17 Haziran 1895)⁵⁸. İngiltere Başbakanı Salisbury'nin proje üzerindeki hiç bir değişikliği kabul etmeyeceklerini bildirmesi ve bu görüşü Fransa'nın da desteklemesine rağmen, yine II. Abdulhamid'in direktifi ile, Avrupalı devletlerce hiç değiştirilmeden uygulanması istenilen 40 maddelik bu proje üzerinde komisyon çalışmaları başladı.

Bunun için Meclis-i Vükelâ'da Adliye Nazırı Hüseyin Rıza, Dahiliye Nazırı Halil Rıfat, Hariciye Nazırı Turhan, Maarif Nazırı Ahmet Zühtü ve Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tevfik Paşalardan oluşan bir

⁵⁷ Hayatı hakkında bkz. Zekeriya Kurşun, *Said Paşa (Küçük)*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1991.

⁵⁸ BOA., YEE., 31/115-4/115/84; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 86; Cevdet Küçük, *aynı eser*, 133.

komisyon kuruldu⁵⁹. II. Abdulhamid, çalışmaların başladığı esnada meclise bir mütalaat verdi. Bu mütalaatında bilhassa 4., 6., 11., 13., 19., 26., ve 40. maddelerin düzenlenmesi sırasında bazı hususların dikkate alınmasını istedi⁶⁰. Buna göre, sancaklara mutasarrıf tayini ile ilgili 4. maddenin düzenlenmesinde, söz konusu yerlere Hristiyan mutasarrıf atanmasının uygun olmadığı, tayin edilecek mutasarrıf ve kaymakamların nisbetlerini belirleyen 6. maddenin düzenlenmesinde; gayr-ı müslim mutasarrıf ve kaymakamların oranının 1/3'ten daha az olması gerektiği, bunun için suistimallere yol açmayacak sağlam bir fıkranın ilavesi gerektiği; nahiye meclislerine seçilecek üyelerin vasıflarını tesbit eden 11. maddenin düzenlenmesinde; yalnız cinayetle mahkum olanların değil politik suçla hüküm giyenlerin atanmamaları hükmünün de bu maddeye ilavesi, nahiye müdürlüğüne atanamayacak olanları belirleyen 13. maddede yazılı "imam" ibaresinin kullanılmasına gerek olmadığı, vilayetlerde yeniden istihdam edilecek polislerden bahseden 19. maddenin uygulanması masrafı gerektirdiği için, bu hususun da göz önüne alınarak ayrıca, bu teşkilatın ileride bir milis gücü haline gelmemesi için icabının yapılması; emlak, tapu ve tasarruf hukukunun te'mini için atanacak komisyonlardan sözeden 26. maddeye; İslamların tasarruf hukukunu korumak maksadiyle bir kayıt ilavesini, Sulh Mahkemeleri ile bütün diğer mahkemelerin ilâmlarının, tarafların durumuna göre Ermeniceye de tercüme edileceği hükmünü ihtiva eden 40. madde düzenlenirken de; Osmanlı Devleti'nde resmi dilin Türkçe olduğu esasının her tarafca yerleşmiş olduğu gibi, İslam bilginlerinin de buna tepki gösterecekleri gözönüne alınarak hareket edilmesi, dolayısıyla mahkeme ilâmlarının devletin resmi dili olan Türkçe ile yazılması, başka bir dile tercüme hususunun asla ve kesinlikle kabul edilmeyeceği gibi noktalara dikkat çekmekteydi. II. Abdulhamid, bir çok konuda olduğu gibi böyle bir hayatî konuda da yalnız başına karar

⁵⁹ BOA., DÜİT., 74-2/3-1; YEE., 35/38/48/95; Esat Uras, *aynı eser*, s. 331; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 134-135.

⁶⁰ BOA., YA Res., nr. 769, 26 Ocak 1878. <https://rantey.org>

almayarak, ileri gelir devlet adamları ve Yaver-i Ekremlerin⁶¹ görüşlerine de müracaat etmekte, son karar mercii olmasına rağmen tekbaşına kararlar vermeye itibar etmediği görülmektedir.

Projenin Son Şeklini Alması

Bir taraftan büyük devletlerle diplomatik yazışmalar ve görüşmeler devam ederken, diğer taraftan da Meclis-i Vükelâ'da kurulan komisyon, proje üzerindeki çalışmaların sonuna gelmişti. Çalışmalar 17 muharrem 313/28 Haziran 1311 (10 Temmuz 1895) tarihinde tamamlandı⁶². Hazırlanan metnin bir sütununda sefirler tarafından verilen 40 maddelik program, karşı sütununda da nazırlar komisyonunun görüşleri yeralıyordu. Hazırlanan bu metin bir tezkere ile II. Abdulhamid'e taktim edildi. Padişah projeyi inceledikten sonra bir kere daha Komisyon'a havale etdi 24 Muharrem 313 (17 Temmuz 1895). Komisyon'da proje üzerinde gerekli düzeltmeleri yaparak tekrar II. Abdulhamid'e gönderdi 25 M (18 Temmuz). Padişah, bu proje üzerinde mavi kalemle bazı düzeltmeler yaparak gereğini irade etdi⁶³. II. Abdulhamid ayrıca, Vilâyât-ı Sitte'de yapılacak reformların, komisyonun hazırladığı proje çerçevesinde cereyan edeceğine dikkat çekerek, Hükümet'ten yabancı elçilere de verilecek olan bu program, tek bir noktasında dahi hata yapılmadan tercüme edilmesini istedi (30 Temmuz)⁶⁴. Çünkü Padişah, vaktiyle Abidin Paşa ve diğer yetkililer tarafından hazırlanarak, elçilere gönderilen karar metinlerinde yapılan tercüme hatalarından, 11 Mayısta verilen memorandum ve 40 maddelik Reform Projesi'nin hazırlanışında yararlanılmış olduğunu gördü.

⁶¹ Yaver-i Ekremler ve misyonları için bkz. Ali Karaca, "II. Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yaverlik Kurumu", *TTK XIII. Milletlerarası Tarih Kongresi*, Ankara 1999.

⁶² BOA., DÜİT., 74-2/3-1; 1-14; YEE., 35/38/48/95; Ayrıca, değerlendirmeler için bkz. Cevdet Küçük, *aynı eser*, 135-140.

⁶³ BOA., DÜİT., 74-2/1-25; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 135.

⁶⁴ BOA., YEE., 35/38/48/95; YA. Res. nr. 76/27 (Layihâ 22 maddelik).

Osmanlı Hükümeti, 2 Ağustos'da tasarıdaki hükümlerden hangilerinin kabul edilip hangilerinin kabul edilmediğini sefirlere bildirdi⁶⁵.

Proje ile bağlantılı olan ve yine Nazırlar Komisyonu'nun üzerinde çalıştığı bir diğer mesele de, daha önceki tarihlerde üç büyük devlet tarafından uygulanması istenen, altı maddeyle ilgili husustur. Osmanlı Hükümeti'nin 17 Haziran 1895 tarihinde bir notayla büyük devletlere kabul edeceğini bildirdiği altı madde şunlardır:

- 1- Elçilik Tercümanlarının, kurulacak olan "Reform Komisyonu"na ıslahatla ilgili hususlarda müracaat etme hakkının kabulü,
- 2- Jandarma Teşkilatı'nda Hristiyan subay bulundurulması,
- 3- Nahiye müdürlerinin yerli olmaları ve Vilayet Nizamnamesi'ne göre tayin edilmeleri,
- 4- Nahiyelerde Korucu (Kır bekcisi)ların bulundurulması,
- 5- Hapishaneler hakkındaki mevcut nizamnamenin uygulanması,
- 6- Nüfus oranına göre Hristiyanlardan da memur tayin edilmesi.

Bazı Bürokratların Görüşleri

II. Abdulhamid, Batılı devletlerin bu isteklerine karşı, oluşturacağı politikayı tesbit maksadıyla, altı madde hakkında Said ve Kamil Paşaların görüşlerini aldı⁶⁶. Said Paşa, komisyona alınacak Tercümanların tekliflerinin yalnız reformla sınırlı tutulmasını, vali ve mutasarrıflar hariç diğer me'murların nüfus nisbetine göre atanması, valiler tarafından atanılacak köy bekcilerinin nahiyelerdeki sayısının beşten fazla olmaması ve ahalisi karışık olan yerlerde bekçilerin de karışık olması gerektiği, bunların silah ve üniformalarının cinsi ve şeklinin askerî dairece belirlenmesi, hapishanelerle ilgili tüzüklerin uygulanması, jandarma ve polise Hristiyan subay tayini ve nahiye müdürlerinin, mev-

⁶⁵ BOA., YEE., 31/115-4/115/84; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 86; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 149.

⁶⁶ Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 604; Kamil Paşa, *Hatırat*, I. Kostantiniyye 1329, s. 184; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 86.

cut Nahiye Nizamnamesi gereği nahiye meclisi üyeleri arasından atanmasının yerinde olacağını Padişah'a bildirdi 13 RA. 1313 (14 Eylül 1895)⁶⁷. Bu arada 11 Mayıs tarihli memorandum ve projeye de temas eden Said Paşa, kendisinin Sadrazamlığı döneminde, Büyükelçilere, 17 Haziran'da sözlü bir müzekkere ve 30 Ağustos'da da bir teklif verildiğini ilave etdi. Paşa, 25 R. 313 (14 Ekim 1895) tarihinde bu hususlara dair görüşlerini, birkere daha II. Abdulhamid'e bildirdi⁶⁸. Said Paşa, söz konusu memorandum ve projenin 16 yıl önce (25 Kasım 1879) verilen Reform Projesi'ne dayandırıldığı görüşündeydi⁶⁹.

Kamil Paşa'da bahsi geçen altı madde hakkındaki görüşlerini, daha önce 10 Eylül 1894⁷⁰ ve 29 Mayıs 1895 tarihlerinde⁷¹ II. Abdulhamid'e bildirdiği gibi, 24 Safer 313 (16 Ağustos 1895) tarihinde bu husustaki düşüncelerini bir kere daha Padişah'a arzetti⁷². Kamil Paşa, Batılı devletlerin teklif ettikleri bu maddeleri, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile ilgili hükümleri uygulamaya yönelik bulmaktaydı. Paşa'ya göre bu defa adı geçen devletler, Sason olayı üzerine, söz konusu hükümleri bizzat uygulatma ve tayine teşebbüs ettiler⁷³. Paşa, özellikle İngiliz kamuoyunun yatıştırılması gerektiği görüşünde olup, sefirlerle müzakere edilecek esas konunun reformun uygulanmasının denetlenmesi hususu olduğu fikrindeydi⁷⁴. Paşa, reformun tatbiki esnasında, Hükümet tarafından elçilere devamlı olarak bilgi verileceğinden, uygulama yapılacak yerlerde reformu gözetme konusunu onlara ait bir keyfiyet olarak addediyordu. Bu husus, Reform Projesi'nde kaydedilirse Ter-

⁶⁷ Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 605.

⁶⁸ BOA., YEE., 31/115-4/115/84.

⁶⁹ BOA., 35/17/46/95; Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 34.

⁷⁰ BOA., YEE., 31/2016/158/86.

⁷¹ BOA., *aynı yer*, 2021.

⁷² BOA., *aynı yer*, 2020.

⁷³ BOA., *aynı yer*, 2016.

⁷⁴ Kamil Paşa, *aynı eser*, I. s. 184-185.

cümanlarla ilgili ihtilaf da çözülmüş olacaktı. Kamil Paşa, Padişah'ın hukukunun korunmasını da önemli görmekteydi.

Gerek II. Abdulhamid, gerekse Hükümet'in reformla ilgili konularda, Devlet'i yabancı devletlerin baskı ve müdahalelerinden koruyacak tedbirler alma politikası oluşturdıkları görülmekteydi. Bu politika ışığından, Avrupalı devletlerin reformla ilgili teklifleri kabul edilmekle birlikte, ellerinde tuttıkları müdahale kozlarının tesirsiz hale getirilmesine çalışılmaktaydı. Bu maksatla, uygulanması istenilen program hükümleri, Devlet'in kanun ve tüzükleri ile çelişmeyecek şekilde yeniden düzenlediği gibi, reformu kontrol edecek Müfettiş'in seçiminde de başta İngiltere olmak üzere, Batılı devletlerin takip ettikleri siyaset etkisiz hale getirildi⁷⁵. Nihayet bütün yönleriyle Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülen bu meselelerle, Salisbury'nin tavrıyla büyük bir olay haline gelen altı madde ve Müfettiş atanması konuları bir karara bağlanıp, bu durum 13 R. 313 (3 Eylül 1895) tarihinde II. Abdulhamid'e arzedildi. Padişah, 4 Eylül'de bu kararları onayladı⁷⁶. Buna rağmen Ermeni Komitelerinin faaliyetleri önlenemediği gibi, onları memnun etmek mümkün de olmadı. Reformun tatbika konulmasının hemen ardından Ermeniler, tekrar harekete geçtiler ve İstanbul'da büyük bir olaya sebebiyet verdiler.

Babıâli Ermeni Baskını (1895)

Gayesi, Batılı Elçileri Ermeni Mes'lesi ile daha fazla iştigâle mecbur etmek ve salib ruhunu uyandırmak olan⁷⁷ Hınçak Komitesi'nin tertib ettiği bu hadiseden iki gün önce Ermeniler, altı devletin elçilerine müracaat ederek, reform isteği maksadıyla sessiz bir protesto gösterisi yapacaklarını bildirdiler. Fakat protesto söylendiği gibi sessiz geçmedikten başka, bir Türk subayının Ermeniler tarafından öldürülmesi ile olayların renginin başka bir hal almasına sebebiyet verildi (30

⁷⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

⁷⁶ BOA., YEE., 35/35-9/48/95; Cevdet Küçük, *aynı yer*, s. 158.

⁷⁷ Edeuard Driault, *aynı eser*, s. 333.
Diyadiniz, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Eylül 1895)⁷⁸. Ermenilerin esas hedefleri, Patrik İzmirliyan'ın Avrupalı gazeteci George Coulis'e verdiği beyanatta açıkça görülmekteydi. İzmirliyan bu beyanatında; "biz ümitsiz milletlerdeniz ve bütün vasıtaları kullanarak savaşıyoruz. Bu sırada bazen masum kimseler zarar görüyorlarsa da bunun önemi yok"tur demekteydi⁷⁹. İzmirliyan'ın bu iddiaları, Papa'nın 10 Ocak 1895 tarihinde Avrupalı devletler nezdindeki vekillerine göndermeyi kararlaştırdığı beyannamede cevabını bulmaktaydı⁸⁰. Papa, bu beyanında Ermeni isyanının dini (mezhebi) bir yönünün olmadığını belirtiyordu.

Babıâli olayları esnasında Patrik İzmirliyan'ın Rus Elçilik görevlileri ile görüştüğü görüldüğü gibi, bazı Kürtlerin İngiltere Konsololuğu ile temaslarda bulunduğu da tesbit edildi. Bu arada İstanbul'dan doğudaki bazı Kürt aşiret reislerine imzasız kışkırtıcı mektupların gönderildiği anlaşılmaktadır⁸¹.

Babıâli olayı üzerine, bu mes'elenin bir Avrupa mes'elesi halini almasından çekinen II. Abdulhamid, problemin halli için gereğinin yapılmasını Hükümet'ten istedi⁸². Ermeniler ise Hükümet'e verdikleri protesto notasında, reform talepleri ile beraber altı vilayetin bir Umûmi Vali yönetimine verilmesini de istediler⁸³. Ayrıca, İstanbul'daki büyükelçiler, Hükümet'in tavrını protesto etti. Bütün bu gelişmeler, Babıâli'de bir Hükümet değişikliğine yolaçtı. Sadrazam Mehmet Said Paşa (Küçük) görevden alınarak, yerine Mehmet Kamil Paşa atandı (3 Ekim 1895)⁸⁴. Esas maksatları muhtar bir yönetime kavuş-

⁷⁸ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 835; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 91.

⁷⁹ Esad Uras, *aynı eser*, s. 482-483 (*Ermeni Buhranı ve Tekrar Doğuş* adlı Ermenice eserden nkl.).

⁸⁰ BOA., DUİT. nr. 81-2 EİD) 1310.

⁸¹ BOA., DUİT. nr. 81-2 EİD) 1311.

⁸² BOA., *aynı yer*.

⁸³ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 834-835; İbnül-Emin, *Son Sadrazamlar*, IV, s. 334-335; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 160.

⁸⁴ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 161. Uçsuz Pınar Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

mak olan Ermeniler⁸⁵; Babıâli olayları ile bir kere daha Avrupa'nın dikkatini, Osmanlı Devleti'ne çevirmeyi başardılar. Bu olay üzerine Batılı devletler, Sason hadisesinden sonra, uygulanması için verdikleri Reform Projesi'nin biran önce eksiksiz olarak uygulanmasını daha şiddetle istemiye başladılar; II. Abdulhamid'in bir red cevabı ile karşılaşmamak için de 11 Mayıs tarihli muhtıranın bir çok ibaresini çıkardılar. Özellikle Padişah'ın hükümdarlık haklarına tamamen riâyet ettikleri gibi valilerin tayini hususunda da Osmanlı Hükümeti'ni tamamen serbest bıraktılar⁸⁶. Böylece Elçilerin teklifleri kabul edilerek; 20 T. Evvel 1895 tarihinde Ermeniler için uygulanacak kararları da ihtiva eden, Vilâyât-ı Sitte'nin ıslahına dair Reform Proje ve bir irade gerekli yerlere gönderildi⁸⁷. Salisbury, II. Abdulhamid'in bu kararları uygulayacağından şüpheliydi. Bu gelişmeler olurken komitelerin emirleri doğrultusunda harekete geçen Ermeniler, Anadolu'nun bir çok yerinde isyanlar çıkarmaya giriştiler⁸⁸.

Ermeni olaylarının yeniden alevlenmesi ve önünün alınamamasını Hükümet'in etkisizliğine bağlayan II. Abdulhamid, Kamil Paşa'yı Sadrazamlıktan azletti. Yerine Dahiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa tayin edildi 7 Kasım 1895⁸⁹. İbnü'l-Emin, Rıfat Paşa'nın Sadaret'e tayinini, bu gö-

⁸⁵ BOA., YA. Res., nr. 82/26.

⁸⁶ Edeuard Driault, *aynı eser*, s. 333-334.

⁸⁷ BOA., YEE., 35/2371/50/97, Sabah, 5 T.Evvel / 17 Ekim 1895; Edeuard Driault, *aynı eser*, s. 334.

⁸⁸ Kamuran Gürün, *aynı eser*, s. 154-155.; (29 Eylül 1895 Divriği, 2 Ekim 1895 Trabzon, 6 Ekim 1895 Eğin, 7 Ekim 1895 Develi, 9 Ekim 1895 Akhisar, 21 Ekim 1895 Erzincan, 25 Ekim 1895 Gümüşhane, 25 Ekim 1895 Bitlis, 26 Ekim 1895 Bayburt, 27 Ekim 1895 Maraş, 29 Ekim 1895 Urfa, 30 Ekim 1895 Erzurum, 2 Kasım 1895 Diyarbakir, 2 Kasım 1895 Siverek, 4 Kasım 1895 Malatya, 7 Kasım 1895 Harput, 9 Kasım 1895 Arapkir, 15 Kasım 1895 Sivas, 15 Kasım 1895 Merzifon, 16 Kasım 1895 Antep, 18 Kasım 1895 Maraş, 22 Kasım 1895 Muş, 3 Aralık 1895 Kayseri, 3 Aralık 1895 Yozgat Ermeni olayları).

⁸⁹ *Devlet Salnamesi 1313*, Dersaadet, s. 52. *İkdam*, nr. 464 (8 T.Sani 1895); Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 48; *hayanı için bkz. Mehmed Memduh Paşa, Esvād-ı Sudûr*, Ür

reve gelemenden üç gün önce (5 Kasım) Padişah'a sunduğu bir rapor ile alakalı bulunmaktadır⁹⁰. Bu raporda Halil Rıfat, yetmiş yıldır Osmanlı Devleti aleyhine politika takip eden İngiltere'nin bu tavrı nedeniyle Rum fetreti, Mora istiklali (Yunan Devleti'nin kurulması), Hersek ve Bulgar isyanlarının ortaya çıktığını, Bulgaristan Devleti'nin de bu politika neticesinde vücut bulduğunu kaydetmekteydi⁹¹. Bütün bu gelişmeleri gören Ermeniler'in de kendilerine ancak İngiltere'nin koruyucu olacağı vehmine kapılarak harekete geçtiklerini kaydeden Halil Rıfat, dolayısıyla Ermeni Mes'elesi'nin arkasında İngiltere ve özellikle de Gladston Kabinesi'nin bulunduğunu belirtmekteydi.

Halil Rıfat Paşa, bu görevini aralıksız olarak altı yıl sürdürdü. Anadolu Reformu'nun uygulamaya konulduğu bir tarihte Hükümet'e gelen Halil Rıfat, ıslahatın uygulamaya çalışıldığı beş yıl boyunca, Sadrazam olarak birinci derecede sorumluluk taşıdı. Yine bu süre içerisinde Anadolu Reformu'nu teftiş memur Şâkir Paşa ile uyum içinde ıslahat programını yürüttü.

Çift cepheli olan reform konusunun, politik dışcephesini Reform Projesi'nin teklifi ve şekillendirilmesi konuları teşkil ederken, iç cephesini de Şâkir Paşa'nın Müfettiş olarak tayini ve Vilâyât-ı Sitte'deki reform çalışmaları oluşturmaktaydı.

II. Abdulhamid'in yaklaşımına göre, Osmanlı Devleti ve halkının mahvolması veya kurtuluşunu hazırlayacak, böyle hayati bir göreve getirilen birinin kimliği önemliydi. Şâkir Paşa'nın bir çok seçkin bürokrat arasından tercih edilmesi, hiç şüphesiz onun kişiliği, yetişmesi ve tecrübeli oluşu ile yakından ilgiliydi.

İzmir 1320, s. 45-47; Ali Birinci ve A. Turan Alkan, *Halil Rıfat Paşa'nın Tenbihnameleri*, C.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, III. Sivas 1984, s. 13-24 ve aynı dergi, VII. Sivas 1986, s. 97-119; Ayrıca hayatı için bkz. Nurettin Birol, *Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcratları (1827-1901)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1999.

⁹⁰ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar*, III. s. 1539-1540.

⁹¹ BOA., YEE., 31/1718/110/87
Üniversite ve Araştırma Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

A- Anadolu Reformu Genel Müfettişliği (1895-1900)

Anadolu Reformu Mes'elesi'nin en önemli yönlerinden birini teşkil eden Müfettişlik konusunun siyâsî gündeme girişinin başlangıcı 1879 yılına kadar gider⁹². Nitekim bu tarihte İngiltere Elçisi tarafından, Babiâli'ye Anadolu'da uygulanması isteğiyle verilen, dokuz maddelik Reform Projesi'nde yer alan hususların tatbiki için, Avrupalı bir Müfettiş atanması teklifi yer almaktaydı⁹³. Aslında İngilizlerin düşündüğü, Genel Valilik'ten başka bir şey değildi⁹⁴. İngiltere'nin gayesi bu yolla ileride Doğu Anadolu'da oluşturulacak özerk veya bağımsız Ermenistan'ı elde tutmaktır. İngiltere'nin bu gizli maksadı ise II. Abdulhamid ve diğer devlet adamlarının bazılarınca bilinmekteydi. II. Abdulhamid, Avrupalı devletlerin bir Genel Vali atamak suretiyle, buraları mümtaz bir eyalet haline sokmaya çalıştıklarını ve bunu elde ettikten sonra, Genel Vali'nin yerine Avrupalı bir Prens tayinlerinin çok büyük bir ihtimal olduğunu söylemekteydi⁹⁵. Mabeyn'den Bekir Bey, İngilizlerin Rocild vasıtasıyla Şam'da Yahudilerin yerleştirilmesinden yararlanarak, orada bir Yahudi Devleti, Anadolu'da Ermeni ve Arabistan'da da bir Arap Hükümeti kurmaya çalıştıklarının anlaşıldığını belirtmekteydi⁹⁶. Mabeyn Katibi Tahsin Paşa da, Müfettişlik tayini konusundan bahsederken Avrupalı devletlerin, Anadolu'nun altı vilayetinde yapılacak reformu kendi istedikleri şekliyle, siyasi baskılar yoluyla Hükümet'e kabul ettirmeye çalıştıkları ve Avrupalı bir Müfet-

⁹² DÜİT., 74-2/2-1; 18 CA. 1295 tarihinde Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında Erzurum, Van, Diyarbekir vilayetleri ve Mamura'tü'l-aziz Mutasarrıflığı gibi yerlerin düzeninin sağlanması ve devamı için, kava'nin ve nizamât-ı devlete vâkıf, hakkaniyet ve dirayet sahibi haysiyetli bir zatın tayini kararlaştırıldı. Ferik Sabit Paşa kumandasında yeteri kadar bir askerî kuvvet ve bazı me'murlar, Şura-yı Devlet azası Ali Şefik Bey'in emrine verilerek, bu mahiyette bir göreve atandı.

⁹³ BOA., YEE., 35/35-7/46/95 ve 35/38/48/95.

⁹⁴ BOA., YA Hususi, nr. 332/2; Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 36,397; Bilal Şimşir, *aynı eser*, İstanbul 1983, s. 72, 336, 338, 407.

⁹⁵ BOA., DÜİT., 74-2/1-28; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 141.

⁹⁶ İbnü'l Emin, *Son Sadrazamlar*, I. c. s. 1484 - <https://rantey.org>

tiş tayini gibi Osmanlı Devleti'nin zararına olacak teklifleri ileri sürmekten de çekinmediklerini kaydetmekteydi⁹⁷. Nitekim İngiltere'nin 1880 yıllarında bu yoldaki isteği üzerine, o tarihlerde İngiliz General Baker Paşa Başkanlığında, Tırhala Eski Mutasarrıfı ve Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa ile Bahriye ümerasından Süleyman Paşa'dan oluşan bir Teftiş Heyeti Anadolu'ya gönderilmişti⁹⁸.

Avrupa basınında ise reformun uygulanması için, Avrupalı bir Komiserin atanmasına karar verildiği şeklinde yazılar çıktı⁹⁹. 1895 yılına gelindiğinde, tatbiki istenilen ıslahat projesinin ana maddelerinden birini, yine Müfettişlik mes'elesi oluşturmaktaydı. Bu gaye ile 11 Mayıs teklifinden oniki gün sonra İngiltere, Babıâli'ye Anadolu vilayetleri için bir Genel Komiser atanmasını teklif etti¹⁰⁰. Hükümet, Devlet tarafından belirlenecek bir vilayetten başlamak üzere, reformun teftişini sürdürmek maksadıyla bir komiser veya müfettiş tayin edileceğini, bu müfettişe bir de talimatname verileceğini, İngiltere ve diğer devletlere bildirdi. Padişah, Elçilerin teklif ettiği 40 maddelik proje üzerinde çalışmalar devam ettiği bir esnada, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa'yı Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişliği'ne tayin etti¹⁰¹. Böylece İngiltere'nin büyük bir Komiser tayini teklifine bir nevi cevap verilmiş oldu¹⁰².

⁹⁷ Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 48.

⁹⁸ BOA., YA Res., nr. 334/54; Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 36; Bilal Şimşir, *aynı eser*, s. 336.

⁹⁹ BOA., YEE., 35/35-7/46/95; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 83

¹⁰⁰ Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 83, 90.

¹⁰¹ Diğer faaliyet ve çalışmaları için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa 1838-1899*, İstanbul 1993.

¹⁰² BOA., DÜİT., 74-2/1-11; *Devlet Salnamesi 1313*, Dersaadet, s. 1035, (Anadolu Vilâyât-ı Şahânesinin icab eden mahallerini teftiş için Yaveran-ı kirâm-ı cenâb-ı şehriyariden Devletli Şâkir Paşa Hazretleri nasb ve tayin buyurulmuştur. 4 M. 1313.); *Devlet Salnamesi 1314*, Dersaadet, s. 53; *Devlet Salnamesi 1315*, Dersaadet, s. 35; *Devlet Salnamesi 1316*, Dersaadet, s. 53; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5102 (5 M.) *Sabah*, nr. 2117 (5 M.); İkdâm, nr. 5 (5m.); Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. III.

Müfettişlik için Raif Paşa, Hasan Fehmi Paşa, Nafia Nazırı Tevfik Paşa, ve Ahmet Muhtar Paşa'nın adları geçmişse de¹⁰³ II. Abdulhamid, bu isimlere itibar etmemiştir. Padişah, atanan müfettişin esas görevinin reformun uygulanması esnasında, mevcut kanun ve tüzüklerin ihlaline engel olmak, yine ıslahat gereği, vilayetlerde yapılacak yeni teşkilat ve değişikliklerin, devletin hukukuna göre düzenlenmesini sağlamak olduğunu belirttikten sonra, “elhasıl bu me'muriyet pek büyük bir me'muriyettir, Devletin ve İslamın saadetini temin edeceği gibi, harabiyetine dahi sebep olabilir” demektedir¹⁰⁴.

a- Reform Müfettişliği ve Heyeti

II. Abdulhamid Osmanlı Devleti için kurulan tuzakların önüne geçmek ve Vilâyât-ı Sitte'nin ihtiyaçları göz önüne alınarak yapılacak reformun uygulanmasına nezaret etmek üzere, Devlet açısından hayati bir değer atfettiği böyle bir görevin yerine getirilmesi için Şâkir Paşa başkanlığında bir Hey'et'in, Anadolu'ya gönderilmesini en uygun yol olarak gördü¹⁰⁵. 27 Haziranda Şâkir Paşa'nın Müfettiş-i Umûmî olarak atandığı Elçilere bildirildiği gibi gazetelerde de 29 Haziran Pazar günü Anadolu'ya hareket edeceği yolunda haberler yayınlandı¹⁰⁶. Fakat gerek Şâkir Paşa'nın emrine verilecek Hey'etin henüz teşkil edilemeyeşi¹⁰⁷, gerekse Şâkir Paşa'ya verilecek talimatın ve uygulanacak Reform Projesi'nin hazır olmaması sebebiyle, Anadolu'ya hareket ancak 24 Ağustos 1895 tarihinde gerçekleşecekti.

Yaver-i Ekrem sıfatıyla Yıldız/Saray'da görev alan Müşir Şâkir Paşa, Saraydaki konumu dolayısıyla Ermeni Mes'elesi ve bu mes'elenin

¹⁰³ BOA., DÜİT., 74-2/1-13.

¹⁰⁴ BOA., YEE., 9/2610/72/4; Sultan II. Abdulhamit Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, hzr. A. Alaaddin Çetin-Ramazan Yıldız, İstanbul 1976, s. 197, 198, 200, 204; Sabahattin Samur, “Bir muhtıra ve düşündürdükleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul Ocak 1992, s. 28-33.

¹⁰⁵ Tahsin Paşa, *aynı eser*, s. 48; Esat Uras, *aynı eser*, s. 339; E. Ziya Karal, *aynı eser*, VIII. s. 143.

¹⁰⁶ Tercüman-ı Hakikat, nr. 5103 (6 m. 1313/29 Haziran 1895).

¹⁰⁷ BOA., YA Res., nr. 76/20, 76/20 PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

gündeme getirdiği reform konusuyla yakından ilgilendi. Bu problemin çözümünde 1895 yılından önce de önemli vazifeler üstlenen Şâkir Paşa, 1894 Sason olayından sonra ortaya çıkan durum gereği olarak, Anadolu Genel Müfettişliği gibi çok önemli bir memuriyeti yerine getirmekle görevlendirildi. Petersburg Büyükelçiliği zamanında, Ermeni Komitelerinin teşkilatlanması ve faaliyetlerini yakından takip eden Şâkir Paşa, bilhassa 1890'dan sonra Ermeni Mes'elesi ile ilgili problemlerin hallinde ön ayak oldu. Bu mes'ele ile ilgili çözümlerden en kayda değeri, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıydı. Şâkir Paşa'nın Girit'deki görevi sona erip, İstanbul'a döndüğü bir tarihte Anadolu'da Ermeni olayları baş gösterdi.

Hükümet, Reform Projesi üzerindeki çalışmalarını neticelendirdikten sonra, Genel Müfettiş'in maiyetine verilecek hey'etin teşkili için isim tesbitine başlandı. II. Abdulhamid, tespit edilen isimlerin kendisine bildirilmesini, bu kişiler tespit edilirken de hey'ete alınacak Hristiyan me'murların, yalnızca Ermenilerden seçilmemesine dikkat edilmesini istedi¹⁰⁸. Sadrazam Said Paşa, Şâkir Paşa'nın fikrini de alarak, hey'et için bazı isimler ve bunlara ödenecek maaş ile yolluklarını tesbit etti. Buna dair hazırladığı tezkerede, Müfettiş'in biran önce göreve başlaması gerektiğini, muktedir bir muavin atanması için Müfettişle fikir alış verişinde bulunulduğunu, maaşlar hususunda ise; Genel Müfettiş'e 40.000 kuruş, Muavinine 20.000 kuruş, Başkatibe 6.000 kuruş, diğer iki kâtibe üçer bin kuruş, Yaver Çavuşlara da aylıklarının iki katı maaş verilmesinin Hükümetce yerinde bulunduğunu II. Abdulhamid'e bildirdi 16 S. 1313 (8 Ağustos 1895)¹⁰⁹. Genel Müfettiş'in yardımcılığına Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Müdürü Fehmi Franko Bey atandı¹¹⁰. Daha sonra onun istifa etmesi üzerine bu göreve Dimitri Mavrokordato getirildi. Bu hey'et 12 Ağustos 1895 tarihinde II. Abdulhamid tarafından onaylandı¹¹¹.

¹⁰⁸ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 143.

¹⁰⁹ BOA., YA Res., nr. 76/20; DUİT., 74-2/1-29.

¹¹⁰ BOA, DUİT., 74-2/2-28; İ.Ü. TY. nr. 9040-5. 33.

¹¹¹ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 150.
 Ücretsiz E-Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Anadolu Reformunu Teftiş Hey'eti ve Ödenekleri¹¹²:

ADI	GÖREVİ	AYLIĞI (Kuruş)	YILLIK MAAŞI (Kuruş)
Devletli Şâkir Paşa	Müfettiş	45.000	540.000
Saadetli Mavrokodato Efendi ¹¹³	Müfettiş Muavini	9.000	108.000
Saadetli Ali Daniş Beyefendi	Birinci Maiyet M.	9.000	108.000
Saadetli Hüseyin Hasib Efendi ¹¹⁴	İkinci Maiyet M.	7.200	86.400
Mehmet Tevfik Efendi ¹¹⁵	Mukayyid	2.700	32.400
Abdulvahab Efendi	Mukayyid	2.700	32.400
Binbaşı Yusuf Bey	Tabib	900	10.800
Kaymakam İzzetli Şevki Bey	Birinci Yaver	1.125	13.500
Yüzbaşı Fütüvvetli Sezai Efendi	İkinci Yaver	400	4.800
Mülazım-ı Sâni Tefvik Efendi	Üçüncü Yaver	300	3.600
Mehmet Efendi	İcracı	400	4.800
Dört Çavuş ¹¹⁶		400	4.800
Mahallinde 3 veya 4 katip için		1.350	16.200
Toplam¹¹⁷		80.475	965.700
Behçet Bey (Geçici olarak)	Salis rütbe hülefasından	Babîâli Mühimme Odası hülefasından	

¹¹² BOA., İrade Dahiliye (İD), 1317 nr. 36 (9 S 317), BOA., YEE., K.31 E. 76/25 Z. 76 K. 81; DUİT., 74-2/1-29.

¹¹³ BOA., YA. Res. nr. 76/20. (Muavinin maaşı 20.000. krş. olması teklif edilmiştir).

¹¹⁴ BOA., İD., 1317, nr. 36. (Bu göreve getirildiğinde Tahran sefaretinde müşteşardı).

¹¹⁵ Saadet, (5 C. 1313) nr. 1513; Tercüman-ı Hakikat (6 RA. 1313) sh. 1. sutun 3.

¹¹⁶ Çavuşlardan Osman Efendi 20. süvarî alayı 1. Bölüğüne Mülazım-ı Sâni olarak atanır. Bkz. Tercüman-ı Hakikat (6 B. 313) sh. 1, sütun 3.

¹¹⁷ BOA, İD., 1317 nr. 36; Servet, nr. 151 (30 Ekim 1968). (Harcırahlarda ilave edilince görevleri süresince ödenen ücretlerin toplamı senelik 20.000. liraya ulaşmaktadır).

Sabri Bey (Geçici olarak)	Hukuk Mektebi Talebesi		
Hakkı Efendi			
Abdullah Efendi			

Teftiş Hey'etinin teşkilinden sonra Müfettiş'e verilmek üzere Hükümet tarafından bir Talimatname hazırlandı. Havass-ı Vükelâ'dan oluşan bir komisyonun hazırladığı ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da görüşülüp imzalandıktan sonra, birer nüshası Rusya, Fransa ve İngiltere Elçilerine verilen 32 maddelik Proje ile 8 S. 1313 (31 Temmuz 1895) tarihli irade de bu Talimatnameye eklendi 29 S. 1313 (21 Ağustos 1895)¹¹⁸. Aynı zamanda 3 RA. 1313 (24 Ağustos 1895) tarihli bu Talimatname¹¹⁹ ile söz konusu Proje Genel Müfettiş'e de verildi ve 24 RA. 1313 (24 Ağustos 1895) tarihinde Teftiş Hey'eti ilk uğrak yeri olan Trabzon'a doğru İstanbul'dan hareket etti¹²⁰.

b- Genel Müfettiş'in Yetkisinin Çerçevesi

Şâkir Paşa'nın müfettişliği esnasındaki görev ve yetkileri kendisine verilen talimatta anahatları ile belirtildi. Buna göre: adaletin sağlanması gayesiyle, hiç bir sınıfın başka bir sınıfa veya hiç bir şahsın bir başka şahsa zulmetmesine meydan verilmeyecek, bunun için kanunların hakkıyla uygulanması temin edilecek, görevlerini kötüye kullanan me'murların bu suçu tespit edildiği takdirde görevlerine son verilecekti. Sadrazam Kamil Paşa'nın Hükümetten gönderdiği bir yazıdan

¹¹⁸ BOA., YA Res., nr. 76/27: (Bu projenin 1., 4., ve 6. maddeleri nüfus nisbeti ile ilgili hususları, 12. maddesi nahiye müdürlerinin tayini 18., 19., ve 20. maddeleri köybekçileri, 21. madde jandarmada hristiyan subay istihdamı ve 22. madde ise hapishanelere ait hususları içermektedir.)

¹¹⁹ BOA., YEE., 31/2305 ve 2248/76/81; Esat Uras, *aynı eser*, s. 339-340.

¹²⁰ Tercüman-ı Hakikat, nr. 5152 (5 RA. 1313); Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 854; ("Şâkir Paşa'nın talimatı alması ve hareketi bazı resmi evrak ve basında Müfettiş tayin edildi" şeklinde kaydolunmuştur.) Bkz. BOA., Sicill-i Ahvâl Defteri (SA.), s. 606; BOA., YA Res., nr. 76/20; BOA., Sad. Kamil Paşa Evrakı, nr. 86/5-471 (burada tarih 9 R. 1313); İkdâm, nr. 100 (3 K. Sani 1895); M.Zeki Pakalın, *Zeyl*, XVII. s. 4210.

anlaşıldığına göre, Genel Müfettiş, bu hususları yerine getirirken; 26 Ş. 1255 (5Kasım 1839) tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Evâil-i C. (Şubat 1856) tarihli Islahat Fermanı'nın hükümlerine dayalı olarak hazırlanan ve hâlâ yürürlükte bulunan kanunlara da uyacaktır. Ayrıca me'mur tayininde devletin tebası arasında ayırım yapılmayacaktır Gurre-i CA. 1313 (Ekim 1895)¹²¹.

Özellikle de Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamurat'ül-aziz ve Sivas vilayetlerindeki Reform çalışmalarında, yukarıdaki hususların daha fazla dikkate alınması Müfettişten istendi. Uygulanacak reformun genel hedefi, memleketin her tarafının imarı ve kalkınması ile halkın arzulanan bir refah seviyesine ulaştırılması olduğundan, Genel Müfettiş'in yetkisi; reformun başarıya ulaştırılması ve bu hedefe varılması için gerekli olan bütün mevzuatı içine alacak genişlikteydi. Söz konusu yetkinin içinde Ermenilerin oturduğu yerlerde meydana gelen karışıklık ve düzensizliğin önlemesi ile ilgili hususlar da bulunmaktaydı¹²². Bu yetki Müfettiş'in bir arizesindeki “..Talimât-ı seniyye ah-kâmına tevfikân teskin-i -ahâli- ve emniyet ve asâyişin iade ve te'mini uhde-i çakerânemize tevdi buyurulmuş olduğundan, bu babda ihtiyar olunan tedâbir ve icraat-ı kemterânemiz her mevkiiden peyâ-pey arz-ı huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı hidivâneleri kılınmış olmağın.. 30 B. 1313 (17 Ocak 1896)¹²³” şeklindeki sözlerinde de açıkça ortaya konulmaktaydı. Uygulanacak projenin başarıya ulaşması için Vilâyât-ı Sitte'de asayiş ve sükûnetin sağlanmasını ilk şart olarak gören Hükümet, bu vilayetlerde bulunan Müslüman halkın din ve mezheplerini, can ve mallarını tehlikeye düşürecek bir durumun meydana getirilmesi halinde, gerekli bütün tedbirlerin alınmasına, düzenin sağlanması ve korunması için icabında şiddete başvurulmasına da yetki vermekteydi¹²⁴. 20 Temmuz 1312 (1 Ağustos 1896) tarihinde Mabeyn'den Genel Müfettiş'e gelen bir

¹²¹ BOA., YEE., 31/2248/76/81.

¹²² BOA., YEE., A/22- III/22/131.

¹²³ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹²⁴ BOA., YEE., 31/2248/76/81.

telgrafta; Padişah'ın, kendisinin vatanperverliğine itimat ettiği tecrübe ve icraatında ona göre davranması gerektiği bildirilmekteydi¹²⁵.

Reform Genel Müfettiş'i'nin yetki ve sorumluluklarının bu kadar geniş olması ona tam bir serbesti verildiği şeklinde yorumlanamaz. Zira yaptığı işleri sürekli olarak II. Abdulhamid ve Babiâli'ye rapor etmek ve oralardan verilen direktifleri de dikkate almak mecburiyetindeydi. Ayrıca İstanbul'da, Hükümet ve Dahiliye Nezaret'inde kurulan iki ayrı komisyon da yapılan uygulamaların Reform Projesi'ne ve kanunlara uygunluğunu kontrol etmekteydi.

c- Genel Müfettişlik ve Reformun Uygulamasını Değerlendiren Komisyonlar

Reform Projesi'nin uygulamaya konulması, Ermeniler için geniş kapsamlı bir afv çıkarılması ve Vilâyât-ı Sitte'ye bir Genel Müfettiş gönderilmesi İngiltere Hükümetince yeterli bulunmadı. Salisbury, Komisyonun İstanbul veya Ermenistan'da (!) ikamet etmesinin icab ettiğini ve dört Türk ile üç İngiltere, Fransa ve Rusya'nın üç temsilcisinden oluşması gerektiğini Babiâli'ye iletti¹²⁶. Hükümet, bu teklifi sıcak karşılamadı. II. Abdülhamid ise Fransa ve Rusya'yı Osmanlı Devleti lehine çevirerek İngiltere'nin bu baskısını bertaraf etmeyi denedi¹²⁷. Fakat Rusya bu defa İngiltere'nin teklifini kabul etmesini II. Abdulhamid'e tavsiye etdi. Aksi takdirde Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin başbaşa bırakılacağını bildirdi¹²⁸. Bunun üzerine bir durum değerlendirmesi yapan Padişah, büyük devletlerin Elçilik Tercümanlarının Komisyona kabul edileceklerini, Hariciye Nazırı vasıtasıyla ilgili devletlere bildirdi¹²⁹. II. Abdulhamid'in kurulacağını vaad ettiği yarısı müslim, yarısı gayr-ı müslim üyelerden oluşan bu komisyon, ancak 3

¹²⁵ BOA., YEE., A/22- III/22/131.

¹²⁶ Esat Uras, *aynı eser*, s. 339; Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 150.

¹²⁷ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 153.

¹²⁸ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 855.

¹²⁹ Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 855; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 90.

Teşrin-i Sani (3 Kasım 1895) tarihinde teşekkül ettirebildi¹³⁰. İstanbul'da oturacak olan Islahat Komisyonu şu kişilerden oluşmaktaydı:

Şefik Bey, Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi Başkanı (Sason olayını soruşturan komisyon başkanı, sonra Zaptiye Nazırı), Cemal Bey, Ziraat Bankası Müdürü. Celal Bey, İstinaf Mahkemesi Başkanı. Kostandin Karatadori Efendi, (Ortodoks-Rum). Sakiz Ohannes Efendi, (Katolik-Ermeni). Dilber Efendi, Maliye Hukûk Müşaviri (sonra Ticaret Nezareti Müsteşar Muavini). İbnü'l-Emin, Islahat Komisyonu Fahri Kâtibi.

Anadolu Reformu Genel Müfettişliği'nin yürüttüğü reform çalışmalarının, Reform Projesine ve mevcut kanunlara uygun yapılıp yapılmadığını kontrol gayesiyle, 3 Kasım'da kurulan bu komisyon; ilk toplantısını 14 Kasım tarihinde Hükümet'de Şura-yı Devlet Dairesi'nde yaptı¹³¹. Komisyon kâtibi İbnü'l-Emin, Müfettişliğin gönderdiği evrakı incelemekle görevli olan bu komisyona, zaman zaman büyük devletlerin Elçilik Baştercümanlarının da katıldığını belirtmektedir¹³².

Bu Reform Komisyonu'ndan başka, yine Babiâli'de Dahiliye Nazırı başkanlığında görev yapan bir "Tesri'-i Muamelât Komisyonu" kuruldu¹³³. Bu komisyonun görevi ise, Reformu Teftiş Komisyonu'nun çalışmalarında aksaklık meydana gelmesini önlemektir. Tesri'-i Muamelât Komisyonu, Vilâyât-ı Sitte'deki reform çalışmalarının seyrini ve durumunu zaman zaman II. Abdulhamid'e bildirmekteydi. Ayrıca reform çalışmaları sonunda ulaşılan neticeleri basın yo-

¹³⁰ BOA., DÜİT., 74-2/ ; İkdâm, nr. 459 (3 T.Sani 1895); Tarık, nr. 4156 (15 CA. 1313); Saadet, nr. 3493 (15 CA. 1313); Esat Uras, *aynu eser*, s. 357 (burada tarih 31 Kasım).

¹³¹ İkdâm, nr. 470 (14 K. Sani 1895) ve nr. 471 (15 K. Sani 1895).

¹³² İbnü'l-Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, IV. İstanbul 1988, s. 2204.

¹³³ BOA., DÜİT., 74-2/ ; Faaliyeti için bkz. Tercüman-ı Hakikat, nr. 5805-605 (30 Haziran 1897/29 M. 1315); İkdâm, nr. 1059 (30 Haziran 1897 Cumartesi); Sabah, nr. 2728 (29 m M. 1315).

luyula kamu oyuna duyurma işi de bu komisyona aitti. Görülen odur ki, Anadolu'daki reform uygulamasını Şâkir Paşa başkanlığındaki Reformu Teftiş Hey'eti denetlemekte, Teftiş Hey'etinin işaret ettiği hususları İstanbul'daki Reformu Teftiş Komisyonu incelemekte, bu işlerin bürokratik engele uğramaması ve süratle ilerlemesini de Tesrî-i Muamelât Komisyonu sağlamaktaydı.

Reform Genel Müfettişliği, İstanbul'da bulunan bu komisyonlardan başka, Anadolu'da görev yapan bazı Teftiş Hey'etleri ile müşterek çalışmak durumundaydı.

d- Anadolu'da Genel Müfettişlikle Birlikte Çalışan Diğer Teftiş Hey'etleri

Genel Müfettiş İstanbul'dan hareket ederek Trabzon'a geldiğinde, daha önce Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuratü'l-aziz ve Diyarbekir vilayetinde inceleme görevi yapan İlk Teftiş Hey'etleri ile bu tarihten sonra adı geçen vilayetlerde görevlendirilen bazı ihtisas hey'etleri de Anadolu Umûm Müfettişliğine karşı sorumlu tutuldular. Bu hey'etlerden başlıcaları; İlk Teftiş¹³⁴, Sıhhiye¹³⁵, Adliye¹³⁶, Mülkî ve Askerî Hey'etti. Bunlar içinde özellikle İlk Teftiş Hey'eti, yaptığı görevin özelliği sebebi ile Genel Müfettişin denetimi altına girdi. Bu hey'etin esas görevi, Vilâyât-ı Sitte'deki olayları incelemek ve öncelikli olarak, askerî tedbirlerin alınmasını sağlamaktı. Bu sebeple IV. ve V. Ordu nizamî kuvvetlerinden başka, 128 tabur redif silah altına alınarak

¹³⁴ Sabah, nr. 2254 (24 CA. 1313/ Kasım 1895 Tarik, Bu hey'etin 1895 yılı Nisan ayı içinde İstanbul'a döndüğü ve Kasım ayında tekrar Vilâyât-ı Sitte'ye gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihteki İstanbul'dan hareketleri için bkz. nr. 4165 (15 CA. 1313/ ve nr. 4174 (25 CA. 1313).(İstanbul'dan hareket tarihleri mevcut).

¹³⁵ Tarik, nr. 3988 (21 C. 1313) (Memurlar ve gittikleri yerler hakkında bilgi mevcut.)

¹³⁶ Sabah, nr. 2269 (10 CA. 1313).

bölgede asayiş ve sükûnetin sağlanması işine girildi¹³⁷. Sason Ermeni olayından hemen sonra Anadolu'ya gönderilen İlk Teftiş Hey'eti iki gruptan oluşmaktaydı. Bu hey'etlerden birincisi Ferik Saadettin Paşa Başkanlığında, Sicill-i Ahvâl Komisyonu Üyesi Cemal ve Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi Üyesi İbrahim Beylerden; ikincisi ise, Şura-yı Devlet Üyesi Sami Efendi Başkanlığında, Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Üyesi Hüseyin Rüştü Efendi ve Ferik Abdullah Paşa'dan kuruluydu¹³⁸. I. Hey'et, 17 Mart 1895 tarihinde Trabzon'dan başlattığı teftişini Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Van, Muş ve Bitlis'te sürdürerek 21 K. Sani 1896 tarihinde tamamladı. II. Hey'et ise 16 Mart 1895 tarihinde Samsun'dan başlattığı incelemeyi sırasıyla Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Mamuratü'l-aziz, Ergani Maadeni ve Diyarbakir'de devam ettirerek 11 Şubat 1896 tarihinde tamamladı. Her iki hey'ette bu çalışmaları esnasında Genel Müfettişten aldıkları emirlere göre hareket ettikleri gibi, hazırladıkları raporları ve hareket tarzlarını da devamlı olarak ona rapor etmekteydi¹³⁹.

¹³⁷ BOA., BEO., nr. 664/22-1; Sabah, nr. 2254 (12 Kasım 1895) ve 2261 (23 C. 1313); Tarik, nr. 4156, 4167 ve 4174 (15 CA., 17 CA., 5 C. 1313); Tercüman-ı Hakikat, 27 C. 1313 shf. 1, sütun 4. Bu gazetede hey'et hakkında bilgi.

¹³⁸ Raporları için bkz. BOA., BEO., Gelen defter, nr. 664/22-1, 665/22-2, Giden Defter, nr. 66/22-3, 667/22-4 ve 668/22-5.

¹³⁹ BOA., BEO., Gelen def. nr. 664/22-1.

I. GRUP

YER ¹⁴⁰	TARİH	HEY'ETLER
Trabzon	17 Mart 1895	Ferit Saadettin Paşa: Başkan
Gümüşhane	22 Mart 1895	Cemal Bey
Bayburt	28 Mart 1895	İbrahim Bey
Erzurum	3 Nisan 1895	
Hınıs	15 Ekim 1895	Trabzon'dan Bitlis'e kadar yapılan incelemelerin neticeleri raporlar halinde
Muş	20 Ekim 1895	
Bitlis	25 Ekim 1895	2 Şubat 1896 tarihinde 3364 nr.lı arıza ile Dahiliye Nezaretine'de gönderilmiş Adilcevaz 30 Ocak 1896'dır.
Ahlat	27 Ocak 1896	
Erciş	3 Şubat 1896	
Van	7 Şubat 1896	

¹⁴⁰ Yerleşim yerlerinin ilk hareket noktasına göre bazı değişiklikler göstermesi hey'et mensuplarının bazen ayrı ayrı incelemelerde bulunmaları sebebiyle Şâkir Paşa'ya gönderdikleri raporların tarihlerinden kaynaklanmaktadır.

II. GRUP

YER ¹⁴¹	TARİH	HEYETLER
Kavak	16 Mart 1895	Sami Bey: Başkan
Samsun	18 Mart 1895	Abdullah Paşa
Havza	20 Mart 1895	Hüseyin Rüştü Efendi
Amasya	22 Mart 1895	Katip. Süleyman Nazif ¹⁴²
Tokat	25 Mart 1895	
Sivas	30 Mart 1895	
Malatya	4 Nisan 1895	
Merzifon	9 Nisan 1895	
Maaden	14 Ekim 1895	
Diyarbakir	19 Ekim 1895	
Hekimhan	2 Şubat 1896	
M. aziz	11 Şubat 1896	
Malatya	29 Haziran 1896	
Birecik	3 Ağustos 1896	

¹⁴¹ Yerleşim yerlerinin ilk hareket noktasına bazı değişiklikler göstermesi hey'et mensuplarının bazen ayrı ayrı incelemelerde bulunmaları sebebi ile Şâkir Paşa'ya gönderdikleri raporların tarihlerinden kaynaklanmaktadır.

¹⁴² Muhammet Gür, *Makale ve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif* (Dr. tezi) M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992 s. 42 (Abdullah Paşa, Diyarbakir'de kaldığı dört ay süresince raporlarını tanzim ettirdiği Süleyman Nazifi, Musul Valiliği ve Fevkalâde Kumandanlığına tayin edildiğinde de yanında götürür) 1 Nisan 312/ 13 Nisan 1896).

e- Şâkir Paşa'nın Müfettişliğine ve Reforma Tepkiler

1- *Avrupalı Devletlerin Tepkisi:* Anadolu Reformu çalışmalarının başladığı bir sırada (Haziran 1895) yeniden iş başına gelen Muhafaza-kâr Parti ve Hükümet Başkanı Salisbury, önceki Hükümet'in uyguladığı siyaseti aynen takip edeceğini, Filiph Curri vasıtasıyla 28 Haziran 1895 tarihinde Said Paşa'ya iletirdi¹⁴³. Salisbury, Şâkir Paşa'nın Genel Müfettiş tayin edilmesinden memnun olmadığı gibi, Müfettişin yanına Avrupalılardan oluşan bir Danışman Hey'eti verilmesini de istedi¹⁴⁴. Müfettiş hakkında olumlu düşünmeyen¹⁴⁵ Salisbury, onun yerine Müşir Rauf Paşa'nın Müfettiş olarak atanmasını daha yerinde bulmaktaydı¹⁴⁶. Salisbury'nin bu kanaate varmasına, Armenius Vambery'nin¹⁴⁷ raporlarının yol açtığı anlaşılmaktadır. Vambery'e göre "Şâkir Paşa Sultan'ın şeytani politikasının arkasındaki kişi" idi¹⁴⁸. Vambery, Şâkir Paşa'nın müfettiş olarak atanması üzerine hazırladığı ve 1 Temmuz 1895'te İstanbul'dan Londra'ya gönderdiği bir raporunda; "Sayın bayım, Padişah'ın sağ kolu Şâkir Paşa'nın Ermenistan Reformu'nu denetlemek üzere, Müfettiş olarak atandığını gazetelerden öğrendiğimde, derhal size yazıp bu adamın aslında bu mevkiye hiç uygun olmadığını ve bu nedenle İngiliz Hükümeti'nin, Yıldız Sarayı'nın bu dolabına kanmamasını söylemek istedim. Şâkir Paşa'nın, Padişah'ın feci siyasetinin ardındaki şeytan olduğu unutulmamalıdır. Mutaasip bir Müslüman ve İngiltere'nin ezeli bir düşmanı olarak, yıllarca önce Padişahı Londra'ya karşı bir siyaset izlemeye ikna etmiştir. Efendisinin korku ve şüphelerini istirmar ederek iyi niyetli, fakat bilgisiz Prensi bu günkü haline sokmuştur..."¹⁴⁹ demektedir.

¹⁴³ Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 269-271.

¹⁴⁴ BOA., DUİT., 74-2/1-18; Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 90.

¹⁴⁵ Christopher J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, London 1980, s. 149.

¹⁴⁶ BOA., DUİT., 74-2/1-17; Said Paşa, *aynı eser*, I. s. 271.

¹⁴⁷ ATASE, *Dergi*, Ankara 1989, s. 304 (Kod adı Dory dir).

¹⁴⁸ Christopher J. Walker, *aynı eser*, s. 150.

¹⁴⁹ M. Kemal Öke, *aynı eser*, s. 93-94.

Şâkir Paşa'nın tayini Rusya tarafından iyi karşılanırken¹⁵⁰, başlangıçta bu atamaya karşı olan İngiltere'de daha sonra olumlu görüş bildirmek zorunda kaldı¹⁵¹.

2- *Ermenilerin tepkileri*: Şâkir Paşa'nın müfettiş olarak Anadolu'da göreve başlaması, komite mensubu olmayan Ermeniler tarafından iyi karşılandı¹⁵². Bu Ermeniler birbirleriyle olan özel davalarında dahi Müfettiş'e rahatca müracaat edebilecekleri için memnundular. Yine Ermeniler, Genel Müfettişi karşılamak için düzenlenen törenlere de coşkuyla katılmaktan geri durmamaktaydılar. Ermeni İhtilal Komitelerinin mensupları ise, bizzat Müfettiş'in belirttiğine göre, bu tayini kötü karşıladılar¹⁵³. Teftiş Hey'etini protesto maksadıyla harekete geçtiler. Hey'et'in Vilâyât-ı Sitte'ye gelmesinin hemen ardından, Anadolu'nun bir çok yerinde olaylar çıkarmaya ve Ermeni halkı kıştırtmaya giriştiler. Bu faaliyetler neticesinde Refor Heyeti'nin güzergahı olan Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis ile birlikte daha bir çok yerde yirmiden fazla silahlı isyanlar başgösterdi. Gayelerine ulaşmak için her yolu deneyen Komiteler, çağrılarına uymayan Ermenileri tehditten hatta, öldürmekten de geri durmadılar.

Bu tehditler tesirini gösterdi, Genel Müfettiş ile Hey'eti Erzurum'a ilk gelişleri esnasında, Ermeniler tarafından karşılanmadı. Ermenilerin olumsuz tavır almasında Ermeni Murahhasalarının da rolü vardı. Ermeni ruhbanları Komitelerle işbirliği yaparak, Vilayet İdare Meclislerinde görevli Ermenileri tehditle bu vazifelerinden istifa ettirdiler¹⁵⁴. Direnenler oldu ise de Turuşakyan İhtilal Komitesi, Erzurum'da isteklerine hakkıyla uymayan bu kişilerden Avukat Artin Dirsekyan ile Ticaret Meclisi Üyesi Bozuyan Simon'u Rum kilisesi

¹⁵⁰ BOA., DÜİT., 74-2/1-23.

¹⁵¹ Esat Uras, *aynı eser*, s. 339.

¹⁵² BOA., YEE., A/26-XVIII-C/26/134; A/26-XXI-C/26/134.

¹⁵³ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁵⁴ BOA., *aynı yer* (Murahhasa efendi bunlardan biridir).

civarında öldürdü (23 Eylül 1895)¹⁵⁵. Yine Müfettiş'in kaydettiğine göre, uygun bir vazife almak gayesiyle kendine müracaat eden bir Ermeni de, Ermeni İhtilal Cemiyeti Erzurum Merkez Komitesince, eviyle birlikte havaya uçurulacağı tehdidine maruz kaldı. Turuşak Komitesi 18 Şubat 1896 tarihinde Van'da yayınladığı bir beyannamesinde, "Padişah tarafından tayin edilmiş olan Komisyon, reformu uygulamak için top sesleri arasında Van'a girdi. Bu reformun sahte, câ'li, yalandan başka bir şey olmadığını biz kendi gözlerimizle gördük. Bunun neticesi de kan ırmaklarının akmasından ibaret kalacaktır. İnsanlar kurtlara inanmaz, onlara itimat etmezler. Erzurum ve Trabzon halkı (26 Eylül Trabzon ve 30 Ekim 1895 Erzurum olayları kastedilmektedir.) bunu Reformcu Şâkir Paşa'nın suratına çarptılar¹⁵⁶" diyerek, Genel Müfettiş ve uygulanmak istenilen reforma karşı tavırlarını açıkça ortaya koymaktaydılar. Bununla da kalmayarak harekete geçen Komiteler, Genel Müfettişliğin güzergahı olan Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis'ten başka daha bir çok yerde isyanlar çıkarmaya başladılar.

Ermeni Komitelerinin teşvikiyle ortaya çıkan bu olaylar, Müfettiş tarafından, Babîâlî'ye rapor edildi. Şâkir Paşa'nın karşılaştığı ilk olay Trabzon hadisesiydi.

Trabzon Ermeni Hadisesi (26 Eylül 1895)

Hınçak ve Tiflis Komitelerinin bir tertibi olan Trabzon olayı, Ermenilerin Van Eski Valisi Ferik Bahri Paşa ve Trabzon Kumandanı Hamdi Paşa'yı yaralamaları üzerine başladı¹⁵⁷. Olayın faillerinden Estepani Berberyan daha sonra Vilayet Katibi Rahmi Efendi'nin katline karışarak, olayları daha da tırmandırdı. Olayları yatıştırmak için şehirde dolaşan valinin üzerine bir Ermeni hanının balkonundan ateş

¹⁵⁵ BOA., *aynı yer*.

¹⁵⁶ Esat Uras, *aynı eser*, s. 367.

¹⁵⁷ BOA., Hazine-i Evrak (HE.), nr. 314/76 ve 16214/183, DÜİT nr. 81-2 (EİD) 311; ve 31/76-10/76/81; Stefanos Yerasimos, *aynı eser*, s. 555.

açılması üzerine Müslüman halkla Ermeni halk birbirini katle girişti. Üç saat kadar süren bu olay alınan tedbirlerle bastırıldı. Ölüm ve yaralanma olayları ile yağmalama hadiseleri de görüldü. Hadiseden sonra kurulan bir Komisyon vasıtasıyla, yağmalanan mallar sahiplerine iade edildi ve olayın suçluları tutuklanarak Divan-ı Harb-ı Örfi'ye sevkolundu¹⁵⁸.

Gümüşhane Ermeni Hadisesi (25 Ekim 1895)

Genel Müfettiş ve Vilâyât-ı Sitte valilerine Reform Projesi'nden verilışinden beş gün sonra meydana gelen bu olay da, bir jandarmanın, Ermenilere ait bir dükkanda zehirlenerek öldürölmesi üzerine ortaya çıktı. Cuma günü, isyanın elebaşı İsrailyan'ın evinden Müslüman halkın üzerine ateş edilmesiyle olaylar daha da alevlendi. Beş saat kadar süren olaylarda ölüm, yaralanma ve yağmalama hadiseleri oldu¹⁵⁹. Olaydan sonra kurulan Komisyon bu zararların tesbiti ve sahiplerine iadesine başladı¹⁶⁰. Şâkir Paşa, raporunda Gümüşhane'nin köylerinde hiç Ermeni bulunmadığı, kasabada ise 247 hane Ermeninin bulunduğunu kaydetmekteydi.

Bitlis ve Muş Ermeni Olayları (25 Ekim 1895)

Diğer Ermeni olaylarında, daha çok Ermeni din adamları ve komitelerinin işbirliği göze çarparken bu hadisede "*Misyonerlerin*" önemli bir rol oynamadığı görölmektedir. Reform Müfettişi, Bitlis olaylarını inceledikten sonra, bu hadisede *Amerikan Misyoner Okulu*'nun büyük etkisi olduğunu tespit etti. Müfettiş, söz konusu bu okulun, Bitlisli olup Amerika'ya yerleşen bir Ermeni tarafından kurulduğunu, incelemenin yapıldığı bu tarihte ise okulun yönetiminin Amerikan vatandaşı olan fakat, Bitlis'te doğup Amerika'da eğitim gören Jhorc

¹⁵⁸ BOA., YEE., 36/131/152X; Osman Nuri, *aynı eser*, III. s. 835 (Osman Nuri burada olayı 8 Ekim tarihli olarak vermiştir.); Hikmet Bayur, *aynı eser*, I/I. s. 91 (Burada T. Evvelin ilk yarısı); Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 161.

¹⁵⁹ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁶⁰ BOA., Gelen nr. 664/22-1/6-195.

Nab'in elinde olduğunu gördü. Bu okulda yetişen Ermeniler, burada aldıkları isyankâr ve yıkıcı fikirleri, geldikleri yerlere taşımakta ve bu fikirlerin etkisinde kalan Ermeniler de Devletin kanun ve nizamlarına kolayca karşı gelmekteydi.

Bu olaylarda Hınçakyan Komitesi fedailerinin bu nevi davranışları körüklediklerini de tespit eden Müfettiş Komitelerin, ilk olarak Devlet dairelerindeki görevli memurların işlerine gitmesini engelledikleri, daha sonra ise 13 T.Evvel/ 25 Ekim Cuma günü silahlı eylemlere başladıklarını tesbit etti¹⁶¹. Bitlis'in merkezindeki eylem şu şekilde gelişti; Müslümanların Cuma namazında olduğu sırada yukarıda adı geçen Protestan okulundan çan çalınarak verilen birinci işaret üzerine, Ermeni ileri gelenleri evlerine çekildi. İkinci çan sesinden sonra dükkanlar kapatılarak yollara barikatlar kuruldu. Bu arada cami de ablukaya alındı. Camilerde bulunan halk, kadınların gönderdiği çocuklar vasıtasıyla bu durumdan haberdar oldu ve camiden dışarı çıktıkları anda da pusu kuran Ermenilerin ateşi ile karşılaştı. Asker ve sivil görevlilerin müdahalesi ile hadiseler kısa zamanda bastırıldı. Bu olaydan on gün sonra, İdare Meclisi Üyesi Ağacan Efendi'nin kardeşini yaralayan ve olaylara karışan Jhorc Nab'in adamları tutuklandı¹⁶². Bu sırada Muş sancağında da olaylar patlak verdi.

Muş Olayı: Şâkir Paşa, tahkikatları esnasında, Muş olaylarının Haçin, Erzurum, Diyarbakir ve İstanbul'dan gelen fedailerle, Hınçakyan ve Tiflis Cemiyet-i İhtilaliyesi'nin talimatları doğrultusunda hareket eden, "propagant"lıların tertibi olduğunu gördü¹⁶³. Ayrıca sancak dahilindeki Çanlı Kilise rahipleri ile Bitlis'te bulunan Amerikan Misyoner Okulu mensuplarının, bu olayın çıkmasında önemli

¹⁶¹ BOA., YEE., 36/131/152/X. (Bu olaydan sonra Cuma günleri Ermeni bulunan yerlerde müslümanların namazda bulundukları saatlerde askerlerin nöbet tutma ve teyakkuz halinde bulunmaları adet haline getirilir. Aynı yer).

¹⁶² BOA., aynı yer.

¹⁶³ BOA., aynı yer.

rol oynadıkları anlaşıldı¹⁶⁴. Kışkırtmalar sonunda harekete geçen Ermeniler, Hınçakyan *Sosyalist Fırka-ı İhtilaliyesi Programı* gereğince, devlet yanlısı Rahip Parsih'i katlettiler¹⁶⁵. Bu arada Ermeni köyleri arasında yalnız buldukları müslümanları da öldürmekten geri durmadılar. Ortaya çıkan bu rahatsız edici gelişmeler üzerine, sancakın ülema, meşayih ve müftüleri Liva İdare Meclis-i üyelerinden Hacı Talip Efendi'nin evinde toplandı. Ermeni ileri gelenlerinin de katıldığı bu toplantıda, Ermenilerin sergilediği bu tavrın "*Vatandaşlık Hukuku*"na aykırı olduğu ve bu hukuka uyulması gerektiği yolunda karar alındı. Fakat bu karara rağmen bir Ermeni silahçı dükkânında patlayan silah üzerine, sancakta kargaşalık baş gösterdi. Gerek Bitlis gerekse Muş'ta meydana gelen olaylarda, halktan ölen ve yaralananlar oldu. Kurulan hey'etler yağmalanan malları sahiblerine iade etdi. Söz konusu komisyonun çabaları ile Muş'ta yağmalanan malların % 90'ını sahiplerine verilebildi¹⁶⁶. Muş'ta alınan bu tedbirlere, 20 Ekimden beri sancakta bulunan Teftiş Hey'eti'de katkıda bulundu¹⁶⁷.

Bitlis olayları üzerine vilayete gelen Şâkir Paşa, buradaki müftü, ülema ve ayanlar ile nahiye müdürleri ve bazı mahallerin muhtarlarını vilayet merkezinde topladı. Geliş gayesini anlattıktan sonra, Devlet'in isyanları bastırmaya gücünün yettiğini, bu maksatla rediflerin silah altına alındığını, isyanı bastırma işinin devlete ait olduğunu özellikle belirtti; Dolayısıyla isyana kimsenin karışmamasını isteyen Şâkir Paşa, bu hususun bütün müslüman ahaliye duyurulmasını da emretti¹⁶⁸. Toplantıya katılanlar, Ermenilere karşı girişilen karşı hareketin can, mal ve namuslarını koruma gayesinden başka bir şey olmadığını söylediler.

¹⁶⁴ Tarik, nr. 3867 (15 B. 1313).

¹⁶⁵ Tarik, nr. 3867 (burada Kürt kıyafeti ile cinayet işlendiği şeklinde bir bilgiye de rastlandı).

¹⁶⁶ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁶⁷ BOA., BOE., Gelen, 664/22-1/31.

¹⁶⁸ BOA., aynı yer.

Ayrıca, Ermeni ileri gelenleri ile de bir toplantı yapan Anadolu Umûmî Müfettişi Şâkir Paşa, hazır bulunan kimselere, murahhasa ve rahiplere, Hınçakyan ve Tiflis Cemiyeti'nin emirleriyle girilen bu yolun bir çıkmaz olduğunu söyledi. Onların dikkatini, Keldanilerin çok azı müstesna Asûrîler, Midyalılar, Lidyalılar ve Keldanilerin, egemenlikleri altına düştükleri devletlerin uyguladıkları politikalar sebebiyle milliyet, din ve dillerini kaybettikleri, Ermenilerin ise adaletine sığındıkları “Devlet-i Aliyye-i Ebedü'd-devamın” hoş görülmesi sayesinde dil, milliyet ve dinlerini kaybetmedikleri gibi, geliştirdiklerini hatırlattı¹⁶⁹. Ayrıca, yine bu hoş görüşü sayesinde, Devlet'in ticaretinin önemli bir kısmıyla, verimli toprakları ele geçirdiklerini, dolayısıyla Ermeni çıkarlarının, Devletin kanunlarından yana tavır almalarında ve isyancılara alet olmamalarında bulunduğunu söyledi.

Toplantıya katılan Ermeniler, Padişah'a bağlı olduklarını ve kavuştukları lütufları takdir ettiklerinden, sonsuza kadar Devlet'e sadık olduklarını söyledikten başa içlerine giren bazı yabancıların çıkarttıkları bu olaylarla bütün Ermenileri lekelediğinden, aralarında fesat çıkarları cezalandıracaklarına söz verdiler.

Bayburt, Erzurum ve Hınıs Ermeni Olayları
(30 Ekim 1895)

Gümüşhane olayından beş gün sonra, Haçatur'un yönetimindeki “laz” ve “hoca” kıyafeti giyen¹⁷⁰ bazı Ermeni çeteleri postaya saldırıp, 30 Ekim/18 T. Evvel günü de Bayburt'ta silahlı harekete başladılar. Civar köylerden gelen Müslümanların hadiseye karışmaları neticesinde olaylar büyüdü ve yedi saat kadar sürdü. Burada da Örfî İdare/ Sıkı Yönetim ilan edilerek, kurulan bir komisyon yağmalanan malları sahiplerine iade etmek için çalışmalara başladı¹⁷¹. Asayiş için alınacak

¹⁶⁹ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁷⁰ BOA., aynı yer 12-109, 16-215 ve 11-205.

¹⁷¹ BOA., YEE., 36/131/152/X; 31/76-6/76/81; 31/76-10/76/81.

tedbirleri Genel Müfettiş koordine etmekteydi. Aynı gün Erzurum'da da olaylar çıktı.

Erzurum olayı: Reform Heyeti'nin Erzurum'da bulunduğu bir tarihte, özellikle Şâkir Paşa ve Reform programını, protesto gayesi ile çıkarılan bu olay, Erzurum Ermeni Murahassahanesi ve Ermeni Komitelerinin bir tertibidir¹⁷². Bir taraftan, devlet hizmetinde bulunan Ermenileri görevlerinden istifaya zorlayan fedailer, 30 Ekim Çarşamba günü de hükümet konağı ve kışlaları ablukaya aldılar. Bu esnada hükümet konağında bulunan Jandarma Binbaşısına açılan ateş sırasında yanındaki Jurnal Eminî şehid oldu. Şehrin diğer yerlerinde mevzilenen Ermenilerin de hedeflerine ateşe başlaması ile şehir bir anda karıştı¹⁷³. Bu olaylar vilayete bağlı Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Tercan, Pasinler, Kığı, Eleşkird ve Hınıs'a da sıçradı.

Hınıs olayı: Hınıs'ın köylerinde faaliyet gösteren ve kendilerine “terör” yada “propagand” diyen komiteciler, önceden kendilerine katmayı başardıkları Ermenilerle yörede silahlı eylemlere giriştiler. Bu eylemleri sırasında Muş ve Hınıs'ta halkın saygısını kazanmış olan Haydar Efendi'yi parçalıyarak öldürüp, Hamidiye Süvârî Alayı Reisi Halil Ağa'nın önce kızı Reyhan'ı daha sonra da gelinini kaçırdılar. Ayrıca aşiret ileri gelenlerinden Yusuf Ağayı'da katlettiler. Böyle saldırılarla karşı karşıya kalan Müslümanlar da karşı harekete geçti¹⁷⁴. Diğer olaylarda olduğu gibi Erzurum ve Hınıs olaylarında da ölüm yaralanma ve yağmalamalar meydana geldi. Erzurum olayı esnasında Erzurum'da bulunan Reform Müfettişi'nin çabası ile Vali ve Kumandanın aldığı tedbirler sayesinde isyan kısa zamanda bastırıldığı¹⁷⁵ gibi, yine Hınıs

¹⁷² BOA., *aynı yer*, 36/131/152/X.

¹⁷³ BOA., HE., nr. 321-89; YEE., 36/131/152/X.; Stefanos Yerasimos, *aynı eser*, s. 555.

¹⁷⁴ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁷⁵ BOA., YEE., Gelen nr. 664/221/32-3; Yapılan tahkikat sonunda Hınıs'ta esas problemlerden birisinin de Haydaranlı aşireti ile Takori aşireti arasında meydana gelen yağmalama ve kıtal olayları olduğu anlaşıldı. YEE., 31/76-12/76/81.

olaylarının çıktığı anda kazada bulunan Müfettiş'in çabaları sonunda, hadiseler kaza merkezine yayılmadan önlendi. Bu olay vesilesi ile Reform Müfettişi, Hınıs'taki aşiretlerin ve Hamidiye Alayları'nın durumunu da II. Abdulhamid'e geniş bir şekilde rapor etti.

Alınacak tedbirler hususunda Vilayet idarecileri ile biraraya gelen Reform Genel Müfettişi, isyan çıkanlar ile çıkması ihtimal dahilinde olan yerlere iki bölükten az olmamak üzere, Kolağası komutasında asker yerleştirilmesine, her vilayet, sancak ve kazada Ermenilerin çoğunlukta bulundukları köylere sayıları 30 kişiden az olmamak kaydıyla, icabına göre süvari veya piyade asker yerleştirilmesine, kaza merkezleri ve köyler arasında devriye kolları ve askerî devriyeler bulundurulmasına kararına vardı. Askerî kıta komutanlarına gerekli talimatlar verilerek buna harfiyen uymaları emredildi. Aşiretlerin varlıklarını korumalarında Hamidiye Alayları'nın üstlendiği görevin önemine de dikkat çeken Müfettiş, alınan bu tedbirlerden sonra, hem Vilâyât-ı Sitte'de hem de Ermeni bulunan Tirebolu, Giresun, Ordu, Sinop, Çarşamba ve Bafra gibi yerlerde olay meydana gelmediğini söylemektedir¹⁷⁶.

Reform Genel Müfettişi, çıkan bütün bu olaylar üzerine yaptığı incelemeler ve tahkikat sonunda, Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri katliam ve tecavüzlerle, Kürtlere karşı aldıkları kışkırtıcı tavırların, hadiselerin başlıca sebebi olduğu görüşüne vardı. Meydana gelen olaylar sırasında yakalanan komitecilerle, birlikte ele geçirilen dükkmanlardan yararlanarak hazırladığı raporları İstanbul'a gönderdi¹⁷⁷.

Yaptığı bu tahkikat ve incelemeler sırasında, Reform Genel Müfettişliği'nin karşısına daima iki teşkilat çıktı. Ermeni olaylarının arkasındaki bu güçler Ermeni Komiteleri ve Misyoner Teşkilatı idi.

¹⁷⁶ BOA., DÜİT., nr. 81-2 (EİD) 1313. (Bununla birlikte, 1897 yılında Kayseri ve Zile'de bir takım olaylar meydana geldi. Bunun üzerine Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuratül'-aziz, Sivas, Ankara, Halep, Adana ve Trabzon Valilerine bu olaylarda ihmâlî görülen mülkî ve askerî görevlilerin hakkında şiddetle cezai işlem yapılması için bir irade çıktığı görülmektedir).

¹⁷⁷ BOA., BOE., Gelen nr. 664/22-2/54/55.

f- Olayların Hazırlayıcısı Olan Ermeni Komiteleri ve Misyoner Teşkilatı

Anadolu Islahatı'nı ve Ermeni olaylarının incelenmesi esnasında Reform Müfettişi'nin dikkatini çeken bu iki teşkilat, İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya gibi devletlerin desteği ile, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk olmayan unsurlar arasında ayrı milliyet oldukları şuurunu uyandırarak, onları harekete geçirmekte, aynı zamanda planlama ve eylem safhasında da birinci derecede rol oynamaktaydı. Müfettiş 19 Şubat 1312 (3 Mart 1897) tarihinde Saray'a gönderdiği bir telgrafta Van, Bitlis, Mamurat'ül-aziz ve Sivas vilayetlerinde bulunan İngilizleri ve Amerikalı misyonerlerin, söndürölmüş olan fesat ateşini yeniden tutuşturmak için buldukları her fırsatı yararlandıkları ve bir an boş durmadıklarının göröldüğünü bildirmekteydi¹⁷⁸. Misyoner Teşkilatı'ndan başka dikkati çeken ikinci teşkilat ise, Ermeni İhtilal Komiteleriydi. Daha Petersburg Büyökelçiliği zamanında bu teşkilatların kuruluş çalışmalarını ve faaliyetlerini yakından takip eden Şâkir Paşa, Yaver-i Ekremliği ve Müfettişliği esnasında da onlarla uğraşmak zorunda kaldı. Ermeni komitelerinin başlıcaları Armenikan, Hınçak ve Taşnak-sutyınlardı.

aa- Ermeni İhtilal Komiteleri

Yerasimos'un tesbitine göre; "Bulgaristan örneğine göre hareket eden bu Ermeni çeteleri, yalnızca Ermeni kıyımına yol açmayı amaçlayan kışkırtma eylemlerine girişecekler, Avrupa kamuoyunu duyarlı bir hale getirerek, büyük devletleri Ermeni bağımsızlığından yana müdahaleye zorlayacaklardı. Bir Hınçak üyesine göre çeteler; Türkler ve Kürtleri öldürmek, köyleri ateşe verip dağlara kaçmak için fırsat kolluyordu. O zaman kızgınlıktan gözü dönen müslömanlar ayaklanarak, kendilerini korumaktan aciz Ermenilere saldıracak ve onları

¹⁷⁸ BOA., YEE., 31/76-10/76/81.

öyle barbarca öldüreceklerdi ki Rusya, Avrupa-İnsanlık ve Hristiyan uygarlığı adına, Ermenistanı işgale -özerklik vermeye-kalkacaktır...”¹⁷⁹.

Ermenilerin daha 1872’de Van’da “İttihad-ı Halas Cemiyeti”¹⁸⁰ 1881’de Erzurum’da “Şura-yı Âli (Müdafi-i Vatandaşlar) Cemiyeti”¹⁸¹, Erivan’da da “Hayır İşleri Derneği”, (ki bu derneğin 1883’te Erzurum’daki ihtilal taraftarı Ermenilere silah sağladığı, Papaz Mıgırdıç Babagnian’ın ifadelerinden anlaşılmaktadır)¹⁸² 1882’de yine Van’da “Kara Haç” ve İstanbul’da da “Ermeni Vatanperverler İttihadi”¹⁸³ adları ile bir takım teşkilatlar kurdukları, Reform Genel Müfettişi tarafından daha önceden tesbit edildiği gibi, Müfettiş Şâkir Paşa, Petersburg’da iken Rusya’da bulunan Ermeni Vatanseverler İttihadi Teşkilatının, Van vilayetindeki Ermenileri ve Nasturileri tahrik ettiklerinin anlaşıldığını İstanbul’a rapor etmişti (10 Ağustos 1884). Bunun üzerine Osmanlı Hariciyesi, Şâkir Paşa vasıtasıyla Rus Hariciyesine müracaat ederek, bu çeşit hareketlerin engellenmesini istedi. Bu sırada Rusya Hükümeti’de Kafkasya’da faaliyet gösteren Ermeni Komitelerinden rahatsızlık duymaktaydı. Dolayısıyla kendi zararına gördüğü bu faaliyetlere karşı zaman zaman Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmaktan geri durmadı. Bu nevi işbirliği sebebi ile Hariciye Nazırı Arifi Paşa, 1883 Aralığında Şâkir Paşa aracılığıyla Rus Hükümetine teşekkürlerini iletmişti¹⁸⁴. Şâkir Paşa, Hariciye Nezareti’ne gönderdiği 14 Şubat 1884 tarihli bir raporunda, şubeleri Erivan, Alexandrapol, Tebriz, Trabzon, Erzurum, Van ve İstanbul’da bulunan Ermeni Komitesinin asıl merkezinin Tiflis’te bulunduğunu ve bu komitenin en faal üyelerinden biri-

¹⁷⁹ Stefanos Yerasimos, *aynı eser*, s. 549 (*The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*’den nkl.).

¹⁸⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (OBE)*, V. İstanbul 1987, s. XXXIX.

¹⁸¹ Esat Uras, *aynı eser*, s. 432.

¹⁸² OBE., V. s. LXXII-LXXVIII.

¹⁸³ OBE., V. s. LXXXIX.

¹⁸⁴ OBE., V. s. XX, LXXVI, LXXXIII, LXXXIV, LXXXVII.

nin Sarkis Vahamyan olduğunu, yalnız üyelerine dağıtılan bir de yayın organlarının olduğunu kaydetmektedir¹⁸⁵.

Avrupa'da ise, İngiltere'de "İngiliz Ermeni Cemiyeti" ve "Ermeni Vatanperver Cemiyeti" adında iki teşkilat faaliyet göstermekteydi¹⁸⁶. Ayrıca Paris, Varna, Sofya, Bükreş ve Atina'da bulunan Ermeni Komitelerinden başka, Amerika'da bulunan Ermeni komiteleri de Osmanlı Devleti'ndeki isyan hareketlerine katılmaktaydılar¹⁸⁷. Bütün bu Ermeni teşkilatlarının yanı sıra, Anadolu'daki Ermeni ihtilallerinde en fazla etkili olanlar ise Armenikan Partisi, Hınçak ve Taşnaksutyun Ermeni Komiteleridir.

Armenikan Partisi

1885 yılında Van'da kurulan ve Muş, Bitlis, Trabzon ile İstanbul'da ihtilal çalışmaları yapan bu Parti, İran ve Rus Ermenileriyle de temas halinde bulunmaktaydı¹⁸⁸. Liderleri Mıgırdıç Portakalyandı¹⁸⁹.

Devrimci Hınçak Komitesi/Partisi

1887'de Cenova'da kurulan Hınçak Komitesi Marksist doktrini benimsemişti¹⁹⁰. 1890 adını "Devrimci Hınçak Partisi (Hunchakian Revolutionary party) olarak değiştirdi ve metod olarakta" ihtilalci terörizmi benimsedi¹⁹¹. Cenevre'den gelen Tiflisli Şimavon, Trabzon'dan

¹⁸⁵ OBE., V. s. LXXXV.; Bu komiteler kasabalara kadar teşkilatlanmıştı. Kaza İhtilal Komiteleri Talimatnamesi için bkz. Ali İhsan Gencer, "İhtilalci Ermenilerin Kara İhtilal Teşkilatı Talimatnamesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13. İstanbul 1987, s. 577-596.

¹⁸⁶ BOA., DÜİT., 81-2 (EİD) 1309.

¹⁸⁷ Tarik, nr. 3879 ((27 b. 1313).

¹⁸⁸ BOA., YEE., 36/131/152/X.

¹⁸⁹ Christopher J. Waalker, *aynı eser*, s. 126-128: Chantre, Ernest, "De Beyrouthe A Tiflis la Travers la Haute-Mesopotamie et le Kurdistan", *Le Tour Du Monde Nouvead Journal Des Voyages*, (1889), 57-58

¹⁹⁰ BOA., YEE., 36/131/152/X; II/224 ve 225/54/136; 31/111-12/111/86; 18/553-585/93/38; OBE., XVI. 1989, s. XIV, XXVI.

¹⁹¹ Christopher J. Walker, *aynı eser*, s. 130.

gelen Rusya'lı Ermeni Rupen Hanazad, Batum'dan gelen H. Megavoryan ve İran'dan gelen S. Danielyan Hınçak Komitesinin İstanbul merkez şubesini oluşturdular¹⁹². Hınçakların planına göre, evvela çete eğitimleri yapılacak ve "Şark Mes'elesi" nin ortaya atılması safhasında, eğitilen çeteler gerilla halinde teşkilatlandırılarak, Anadolu'nun dağlarında silahlı harekâta başlanacaktı¹⁹³. II. Abdulhamid idaresine karşı Jön-Türklerle işbirliği de yapan Hınçak Komitesi, 1896 tarihinde Londra'daki I. kongresinde ikiye bölündü¹⁹⁴.

Taşnaksutyun Komitesi

Gayesi, Tiflis'teki "Ermenistan Cemiyeti Genç" ile, merkezi Van'da bulunan Armenaganları ve Hınçakları birleştirmek olan bu komite, 1890'da Kafkasya'da kuruldu¹⁹⁵. Adı geçen komiteler, Krisdapor Mikaalyan ile Nazarbeg ve arkadaşlarının ortak çabalarıyla "Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı" adıyla bir araya getirildi¹⁹⁶. Üyelerine ortak emri, "*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şerait altında vur. Mürtecileri, ahdinden dönemleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür. İntikam al*" şeklinde olan¹⁹⁷ bu komite de silahlı terörizmi benimsemişti¹⁹⁸.

Komitelerin silahlı mücadeleye hazırlayıp sevk ettiği Ermenileri, Devlet'e karşı isyan fikirleriyle besleyen ve onlara moral vererek eğiten yabancı teşkilatların başında Misyoner Okulları gelmekteydi.

¹⁹² Esat Uras, *aynı eser*, s. 443.

¹⁹³ OBE., XVI. 1989, s. XXVI.

¹⁹⁴ Zafer Tunaya, *Siyasi Partiler II*, İstanbul 1989, s. 568-569.

¹⁹⁵ Esat Uras, *aynı eser*, s. 444; Yves Ternon, *Tuba Armenien Geschichte Eines Völkernords*, Frankfurt 1981, s. 61-62.

¹⁹⁶ Christopher J. Walker, *aynı eser*, s. 130.

¹⁹⁷ Esat Uras, *aynı eser*, s. 445 (M. Varatyan'ın Taşnaksutyun Tarihinden nkl.).

¹⁹⁸ Dersaadet ve Trabzon olaylarından sonra Turuşak adlı gazete bir ilave çıkararak bu eylemlerini ve yapacakları eylemleri duyurur. Bkz. BOA., DU.İT., nr. 81-2 (EİD) 311; H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Ankara 1983, s. 24.

bb- Misyoner Teşkilatı

Reform Genel Müfettişliği'nin üzerinde hassasiyetle durduğu bir konuda Ermeni isyanlarını hazırlayan Misyoner Okullarıydı. reformu teftiş çalışması için Trabzon'dan Erzurum'a giderken, Torul kazasında karşılaştığı din değiştirme olayları üzerine, dikkatini Misyonerlerin faaliyetlerine yönelten Müfettiş, ihtilallerde bu teşkilât ve kurduğu okulların büyük tesiri olduğunu gördü. Bunun üzerine Mabeyn'e/Saray'a gönderdiği telgrafta Hükümetçe, Hristiyan ahaliye ihtida ve İslamiyeti kabulleri hususunda hiç bir teklif yapılamıyacağı, fakat Müslümanları aldatan ve yıkıcı etkilere maruz bırakan Misyonerler ve Hristiyan okullarının bu nevi faaliyetlerine de müsaade edilmemesi gerektiğini özellikle belirtti¹⁹⁹. Halbuki 1853 yılından 1899 yılına gelinceye kadar Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Vilâyât-ı Sitte'de de Misyonerlerin denetiminde eğitim yapan bir çok okul kurulmuştu.

Bu okulların hepsinde Türkçe, İngilizce ve Ermenice eğitim yapılmakta ve İbtidai, Rüşdiye, İdadi şubeleri bulunmaktaydı²⁰⁰. Müfettiş'in bu konuya dikkat çekmesi üzerine II. Abdulhamid, Müslüman çocuklarının dinlerini terketmeleri ve millî terbiyelerini kaybetmeleri tehlikesi sebebiyle, Misyoner ve diğer ecnebler tarafından kurulan okullara devam etmelerine meydan verilmemesini, Anadolu'da ruhsatlı veya ruhsatsız açılan okulların yer ve sayılarının tesbitini Reform Müfettişi'nden istedi. Ayrıca bu maksatla, lazım gelen tedbirlerin alınması için gereken yerlere kesin emirlerin verilmesini, lüzumlu görülerek başvuru çözümlerin ve yapılan uygulamaların sonuçlarının da kendisine ulaştırılmasını istedi. II. Abdulhamid'in yaptırdığı bir araştırmaya göre Vilâyât-ı Sitte'deki Misyoner Okulları şöyleydi²⁰¹:

¹⁹⁹ BOA., YEE., A/24-X/24/132.

²⁰⁰ BOA., *aynı yer*.

²⁰¹ BOA., YA. Res., nr. 122-88; Anadolu'daki Misyonerlere ait okullarda XIX. yy'ın sonlarında yalnız Amerikalı 176 misyonerle birlikte 869 da yardımcı hizmet vermekteydi, Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 100; (1890 yılında Osmanlı ülkesinde Amerikalıların açtığı kilise sayısı 118'e ilk okul 464'e ortaokul ise 44'e ulaşmış olup, buralarda görev yapan misyonerlerin mevcudu 811'e yardımcı sayısı ise 11809'a ulaşır. Bkz. Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, Ankara 1992, s. 104.)

62 /Ermeni Meselesine bir Çözüm Projesi

Vilayet	Okul	Açılışı/Ruhsat	Öğrenci Erk/Kız	Mezhebi
Sivas				
Merzifon	Anadolu koleji (Amerikan İdadi) Amerikan kız mektebi Sanayi mektebi Ruhban mektebi Yetimhaneler	1280 / 9 Z.A. 312	550	büyük çoğunluğu protestan. Yetim hanesi var.
Gürün	Mektep ve küçük kilise Yetimhane	16 K. Evvel 1314	25/9	Ermeni
Sivas Merkez	Kız mektebi Yetimhane Erkek mek. ve Kilise	1854/27 Teş.Ev.314 H. 312/27 Teş.Ev.314 1854/12 Teş.Ev.312	55 kız 94/107 340/	Ermeni Ermeni Ermeni
Tokat sancağı	mektep ve küçük kilise	1853/5 Tem. 314 1899	28/ /16	Ermeni
Zile	Mektep	H. 1295/15 Teş.Ev. 315	8/24	Ermeni
Diyarbakır Mardin sancağı	Erkek mektebi Kız mektebi Ruhban mektebi	1280/16 Mart 310 1280/16 Mart 310	37/ 40	Süryani Protestan
Bitlis	Gece kız mektebi Yetimhane	1300		Her ikiside Ermeni Protestan
Tuh	Kız ve Erkek mektebi ibtidaiye.	1300		
Muş sancağı	Erkek mektebi Kız mektebi gece ve gündüz Erkek ve Kız mektebi ibtidaiisi	ruhsatsız ruhsatsız		Protestan Protestan

M.aziz merkez sancağı	Amerikan mektebi ibtidaisi Kız mektebi ibtidaisi Sıbyan ve gece mektebi Ruhban mektebi Yetimhaneler	1273	Toplam 1040 248/78	Yansı Protestan Ermeni diğerleri katolik Ermeni ve Süryani
Erzurum merkez sancağı	Kız gece mektebi Erkek gece mektebi Yetimhane	1269/29 Eylül 1309 1269/29 Eylül 1309	/15 75/ /61	Ermeni Ermeni
Van merkez sancağı	Erkek mektebi (Bağlar'da yansı geceli) Kız mektebi (Biri Bağlar'da yansı geceli) Yetimhane	1290 1310	337/ /460 200/160	Ermeni Ermeni Ermeni

TABLO II

II. Abdulhamid, yüzyıllardır birlikte barış ve huzur içinde yaşayan Ermenilerle Kürtler arasına, Avrupalı Misyonerlerin düşmanlık soktuğunu açıkca görüyordu. Padişah, bu hareketlerden yalnız Avrupa'yı değil Amerika'ya da sorumlu tutuyordu. Zira II. Mahmut'un izniyle ülkenin çeşitli yerlerinde açılan Amerikan Kolejlerin de görev yapan Misyonerler, Hristiyanlara zararlı ve yıkıcı telkinler yapmaktaydı²⁰².

II. Abdulhamid'in bu mes'eleye el atması üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti, valilere gönderdiği bir yazıda dikkatli olunmasını, Anadolu'daki Misyonerlerin çalışmalarının böyle devam etmesi halinde, yakın gelecekte halk arasında bir karışıklık çıkmasının ihtimal dahilinde bulunduğunu bildirildi. Misyonelerin yıkıcı etkilerini tesirsiz bırakmak için bazı tedbirler düşünüldü. Bu maksatla Diyarbekir'in

²⁰² Joane Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdulhamid*, (çvr. Nusret Kuruoğlu), İstanbul 1964, s. 224-225.

Palu kazası ve Çünkeş nahiyesindeki gözetim altında tutulan Misyoner Yetimhaneleri ve diğerleri gibi, bu gibi yerlere karşılık, Devlet tarafından yetimhaneler yapılması kararlaştırıldı. Buralara her sınıf halkın çocuğu alınacak ve ders programları da bu çocukların milliyetlerini (dinlerini) koruyacakları şekilde düzenlenecekti. Bu esasa göre hazırlanan ders kitaplarının okutulması halinde, Misyonerlerin bu noktayı istismar ederek yol açtıkları yıkıcı etkiler de ortadan kalkacaktı²⁰³.

6 L. 1313 (21 Mart 1896)'de Encümen-i Mahsus'ta, İngiliz ve Amerikalı Misyonerler'in faaliyetleri görüşüldüğü²⁰⁴ sırada, Reform Müfettişi, bu Misyonerlerin Hristiyan halk yanında, aşiret reislerine de tesir ederek, Müslüman halkı da isyana teşvik politikası izlediklerini bildirdi²⁰⁵. Bitlis, Mamuratü'l-aziz valileri ile Urfa ve Mardin mutasarrıfları, Amerika ve İngiltere'deki Ermeni İhtilal Komiteleri'yle de ilişkileri olan Misyoner Teşkilatlarından bir hayli şikayetciydi. Bununla birlikte İngiliz ve Amerika Hükümetleri, Osmanlı ülkesindeki Misyonerlerin ikâmet ve seyahatlerinin, yalnızca gayr-ı müslimlere din ve diğer problemlerinde yardım amacını taşıdığını ileri sürmükte ve Amerikan Misyoner cemiyetlerinin Ermeni Komiteleri ile ilgileri olmadığını iddia etmekteydiler²⁰⁶. Halbuki Misyonerlerin esas hedeflerinden biri de siyasî idi. Zira, yine bir misyoner olan ve İstanbul Robert Kolejinin, ilk kuruluşdan itibaren kırk yıl müdürlüğünü yapan Washburn, hatıratında bu okulun İsavî esaslara göre eğitim yaptığını belirttikten sonra, "Öğrencileri mezuniyetlerinden sonra kendi milletlerinin lideri olacak şekilde eğitiyorduk". diyerek bu maksadı açıkca ortaya koymaktaydı²⁰⁷. Hatta 1890'lı yıllarda ortaya çıkan Ermeni olayları sebebi

²⁰³ BOA., YA. Res., nr. 101-39.

²⁰⁴ BOA., YA. Res., nr. 78-54.

²⁰⁵ BOA., YEE., 31/76-17/76/81; 31 /76/26/81; A/24-X/24/132.

²⁰⁶ BOA., DÜİT., nr. 81-2 (EİD) 1310.

²⁰⁷ George Washburn, *Fifty Years In Constantinople And Recollections of Robert College*, Boston and New-York. 1909. s. 176.

ile Amerika ve Osmanlı Devletleri arasında bazı sürtüşmelerin meydana gelmesi de misyoner teşkilatlarının bir marifetiydi²⁰⁸.

Bu teşkilatın faaliyetlerini yakın takibe alan Müfettiş, Vilâyât-ı Sitte'de bulunan Misyonerlerin içinde en azıllarının, Erzurum ve Bitlis'te görev yapanlar olduğu fikrindeydi²⁰⁹. Ayrıca 15 Kasım 1895 Merzifon Ermeni olaylarında, Merzifon Amerikan Koleji'nin tesirini bulunduğunu tesbit etti²¹⁰. Bildirdiğine göre bu kolej, "Merzifon Anadolu Koleji" olarak bilinmekte ve ikisi erkek, üçü kızlara ait olmak üzere beş İdadi ile dördü erkek ve beşi kızlara mahsus olmak üzere dokuz kolejden müteşekkildi. Bu okulların masrafı kısmen Protestan cemaat ve kısmen de Amerikan Misyoner Teşkilatınca karşılanmaktaydı. Yapılan araştırma sonunda, 1313/1895 yılı Bitlis Ermeni olaylarında da, bu vilayetteki Misyonerlerin etkisi olduğu anlaşıldı²¹¹. Bitlis Valisi, Hükümetten vilayetteki bütün Misyonerlerin uzaklaştırılmasını, hiç olmazsa bunların en zararlısı olan M. Jhorc'un, vilayet sınırları dışına çıkartılmasını istedi. Osmanlı Devleti ise Misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine fazla müsamaha göstermediği gibi, zaman zaman birlik ve düzeni tehlikeye sokanları da Mardin Protestan Misyoner Okulu öğretmenleri misali cezalandırmaktan çekinmedi. Söz konusu bu öğretmenler, zararlı yayın yapmaları sebebiyle beşer yıl "kürek cezası"na çarptırıldı.

Yıkıcı çalışmaları ve Ermenileri kışkırtıcı faaliyetleriyle, başta Anadolu Reformu Genel Müfettişi olmak üzere, Vilâyât-ı Sitte'deki idarecilerin şikayetlerine yolaçan Misyonerler için II. Abdulhamid, 7 L. 1313(22 Mart 1896) tarihinde bir irade çıkardı. Buna göre, milletlerarası hukuk anlaşmalarına uymayan Misyonerlerin, pasaportlarının verilerek ülke sınırları dışına çıkarılmaları emredildi. Bu hususun ye-

²⁰⁸ Uygur Kocabaş, *aynı eser*, s. 22.

²⁰⁹ BOA., YEE., A/24-X/24/132.

²¹⁰ BOA., YA., Res., nr. 122-88.

²¹¹ BOA., YEE., 36/131/152/X.

rine getirilmesi için de Anadolu vilayetlerindeki valilere ve Müfettiş-i Umûmiye yetki verildi²¹². Tedbirler alınmakla birlikte Misyonerlerin faaliyetlerinin önü alınamamaktaydı. Alınan bilgilerden Dersim, Akçadağ, Erguvan, Hasan Çelebi gibi yerlerde Misyonerlerin, Alevileri Hristiyanlığa yöneltmeye çalıştıkları görülmekteydi (15 Ocak 1898)²¹³. Tokat Mutasarrıflığı'ndan gelen haberlerde, Aleviler'in Ermeni ve Protestanlarla gayet iyi ilişkiler kurdukları ve Ermenilere olan yakınlıkları dolayısıyla onların fikirlerine meylettikleri iddiaları varsa da, yapılan incelemede bu haberin şüpheli olduğu görüldü. (12 Şubat 1898)²¹⁴.

Reform Genel Müfettişliği, Ermeni olaylarından kaynaklanan karışıklık ve fesadın önlenmesi için yoğun çaba harcarken, zaman zaman yetki sınırlarını zorlaması sebebiyle dikkati çekildi. Yapılan uyarılar üzerine Müfettiş, Mabeyn'e gönderdiği bir arzında; "Karışıklık ve fesadın teskini için me'muriyet ve haddimin fevkinde işlere müdahale etmiş olduğuma delâlet eder bazı buyruklar üzerine, ihtilâlin yatıştırılması husunu Ordu-yu Humayun ile Vilâyât-ı Sitte mülkî ve askerî memurlarına bırakmamın ve yalnız teftişe aid işlere bakmamın daha fazla rızaya uygun olacağını his ve zannetmekteyim"²¹⁵ demektedir. Bundan böyle bilfiil müdahaleden vaz geçerek, gerektiğinde Ordu-yı Hümayun ve gerekse vilayetlere, Hükümetin siyâsetine uygun gördüğü hususlara dair fikir ve görüşler bildirmekle yetinerek, teftiş faaliyetlerine ağırlık verme kararına varan²¹⁶. Şâkir Müfettiş'in bu kararı verdiği tarihte karışıklık olan bölgelerde asayiş ve sukûnet sağlanmıştı²¹⁷.

²¹² BOA., İD., nr. 20703 (8 L. 313); İrade-Hariciye (İHR), nr. 428-86 (25 Ra. 315).

²¹³ BOA., YEE., A/24-XI/24/132.

²¹⁴ BOA., aynı yer, 24-XI.

²¹⁵ BOA., YEE., A/22-III-a/22/132.

²¹⁶ BOA., aynı yer, 22-III-a.

²¹⁷ BOA., DUİT, nr. 81 (EİD) 314-1322.

B – Ermenilere Yönelik Reform Projesi’ni Uygulama Çalışmaları (24 Ağustos 1895-20 Ekim 1899)

a- Vilâyât-ı Sitte’nin Genel Durumu

Reform Müfettişi ve Heyeti, Trabzon’a ayak basmakla fiilen Anadolu Islahatını Teftiş görevine başladı. Görevi dolayısıyla Vilâyât-ı Sitte’nin tamamında ve Ankara, Kastamonu, Halep ile Trabzon vilayetlerinde kısmen incelemelerde bulundu. Bu incelemeleri sırasında isyanların yol açtığı huzur ve asayiş mes’elesinden başka, ulaşım zorluğu, idarî ve adli problemler, yöre halkının yoksulluğundan kaynaklanan malî sıkıntılar ve geri kalmışlık gibi problemlerle yüz yüze gelindi. Problemleri yerinde tesbit eden Müfettiş, Devletin geniş yetkilerle görevlendirdiği bir me’mur olarak, bu mes’elelerin ortadan kaldırılması için çalışmalara başladı.

Vilâyât-ı Sitte’de yolların ulaşım ve nakliyata yeterli olmadığı²¹⁸ en önemlilerin dahi yapılmamış, mevcut olanlarının da harabiyete yüz tutmuş bulunduğu dikkatini çekmekteydi. Bu sebepten, üretilen hububat ve diğer ürünlerin pazarlara ulaştırılmadığını, nakliyatta; keçi yoluna benzer şoseler üzerinde, iki tekerlekli “kağrı” denilen ve 200 kg. yük taşıyabilen arabalar, genellikle de hayvanların kullanıldığını görülmüyordu²¹⁹. Mesela Harput ile Erzincan ve Erzurum’u bağlayan yolun Harput merkezinden itibaren Hozat’a kadar olan 60 km. lik kısmında araba ile diğer kısımlarında ise katır sırtında ve yaya olarak

²¹⁸ 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti, içte karşılaştığı isyanlar ve yapmak zorunda bırakıldığı savaşlar neticesinde, malî açıdan iflasın eşğine geldiği gibi bilhassa, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının getirdiği tazminat yükü, Devletin iç politikalarını etkileyecek bir unsur haline dönüştü. Bu tarihten sonra Rusya, bu tazminatı bahane ederek, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerine her türlü yol yapımını 1917 yılına kadar sürekli engelledi. Bu husustaki uygulamaları için Rus arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanan A. D. Novıçev’in eserine bkz. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı-Sömürgeleşmesi*, (Ruşadan çev. Nabi Dinçer), Ankara 1979.

²¹⁹ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132; 31/76-26/76/81.

yolculuk yapılabilmekteydi. Bitlis vilayetinde de yol yok denilecek kadar azdı²²⁰. Ulaşımın bu durumu, nakliyatın çok pahalı olmasına ve mahsûlün asıl değerinin bir hayli altına düşmesine yolaçtığı gibi, rekabet imkanını da ortadan kaldırmaktaydı. Hatta IV. Ordu'yu Rus sınırına intikal ettirecek yolların olmaması sebebiyle, ihtiyaç halinde bu ordunun hareket imkanı çok az olduğu gibi, iç karışıklıklar esnasında dahi gerekli sürati gösterememekteydi²²¹. Bütün bu olumsuz etkilerin yanı sıra, bu Amerika'nın özellikle buğday konusundaki ağır ve etkili rekabeti Osmanlı ürünlerine olan rağbeti iyice azaltmaktaydı²²². Ayrıca İçgümrükler de işi bir kat daha güçleştiriyordu. Reform Müfettişi, Hükümet'e yazdığı raporlarda, bazı mahsullerin üretim ve tüketim yerlerindeki fiyatlarından örnekler vererek, üretici ile tüketicilerin karşı karşıya kaldıkları duruma dikkat çekti²²³.

Şartların ağırlığı, ticaretin gelişmesi ve bölgenin servetinin artmasına olumsuz etki etmekteydi²²⁴. Müfettişlik bu duruma çözüm olarak, İç gümrüklerin kaldırılmasını, acil olarak yol inşaatına başlanılmasını, ulaşım için nehirlerle göllerden de yararlanmasının yollarının aranılması Hükümet'e tavsiye etti²²⁵. Tavsiyeye göre, Yeşilirmak, Kızılırmak, Sakarya, Mihaliç, Menderes, Seyhan, Ceyhan, Asi, Aras, Fırat, Dicle ve Zabsuyu nehirlerinin bazılarında kısmen, bir kısmında ise bütünüyle gemi işletmeciliği mümkün olduğu gibi, bu maksatla şirketler de kurulabilirdi²²⁶.

²²⁰ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I. Paris 1890, s. 390-391, 548-549.

²²¹ BOA., YEE., 31/76-26/76/81.

²²² BOA., aynı yer.

²²³ BOA., aynı yer. (mesela Vilayat-ı Sitte'de 6 ile 6,5 kuruş olan sade yağ İstanbul'da 12 kuruşa, 50 ile 60 para olan iyi peynir ise 4 ile 5 kuruşa satılmaktaydı.)

²²⁴ BOA., YEE., aynı yer ve Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniyyenin Ceb Atlası, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin Ahvâl-ı Coğrafya ve İstatistikıyyesi*, İstanbul 1323, s. 211-212; *Salname-i Diyarbekir* 1312, s. 144.

²²⁵ BOA., YEE., aynı yer ve *Saadet*, 23 Nisan ve 5 Temmuz 1896 (1314); *Sabah*, nr. 2485 (18 Haziran 1312); *İkdam*, nr. 573 (21 N. 1313).

²²⁶ BOA., YEE., aynı yer.

Bu arada basında çıkan haberlerden anlaşıldığına göre, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde Reform Genel Müfettişi ve Hey'eti Teftişiyeye vasıtasıyla uygulanan reform çerçevesinde, haberleşme ve nakliyatın kolaylaştırılması, memleketin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden hakkıyla yararlanılması hususları özellikle dikkate alınmakta, Erzurum'la Trabzon arasında "yaylı arabalar" işletilmesi için çalışmalar yapılmaktaydı²²⁷. Vilayât-ı Sitte'nin yeraltı zenginliklerine gelince; Müfettiş, Vilayât-ı sitte'nin bir çok yerinde maden kömürü ve demir madenleri, Van vilayeti ile Siird ve Erzincan sancaklarında zengin çeşitli madenler bulunduğunu²²⁸, Van ve Erzurum'da petrol²²⁹, Bitlis'te bakır ve simli kurşun madeni olduğunu²³⁰ tesbit etti. Buralarda bulunan ormanların ve madenlerin işletilmesi, petrol yağı kuyuları açılması ve iyi cins hayvan yetiştirilmesi için gerekli me'mur ve mühendislerin Vilâyât-ı Sitte'ye tayinini Hükümet'ten istedi. Bu teklif, Şura-yı Devlet'te ele alındı²³¹; ve yerinde görülerek söz konusu madenlerin keşfi ve işletilmesi için mühendisler tayin edildi²³².

Maden işletmeciliğinin yetersizliği ve sanayi tesislerinin yok denilecek kadar az olması, yürürlükte bulunan Maden Nizamnamesinin caydırıcı hükümleri ile ilgili bulmaktaydı. Dolayısıyla söz konusu caydırıcı fıkraların değiştirilmesi, fabrika ve fırınlar (kalhane) kurularak çıkarılan madenlerin buralarda işlenmesini, işlenen madenlerin bu safhadan sonra, Avrupa'ya ihrac edilmesinin yollarının aranılmasını Hükümet'e tavsiye edildi²³³. Müfettiş, ülkede şirketler tesisi politikasının

²²⁷ *Saadet*, 5 Temmuz 1896/23 M. 1314.

²²⁸ BOA., YEE., 31/76-26/76/81.

²²⁹ *Tarik*, nr. 4746-133 (22 Mart 1899) ve nr. 3939 (29 N. 1313; *İkdam*, nr. 17 (K. Sani 1895)).

²³⁰ *Sabah*, 18 za. 1308.

²³¹ *Sabah*, nr. 3451 (29 Haziran 1899); *Tarik*, nr. 4364 (22 z. 312).

²³² *Tarik*, nr. 4691-78 (7 Şubat 1899) ve nr. 4705-92 (24 K. Sani 1899).

²³³ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132: (Şâkir Paşa'nın işaret ettiği husus nizamnamenin 3. bölümüyle ilgilidir. İlgili bölüm için bkz. BOA., YA. Res., nr. 122-36).

iyi uygulanmaması neticesinde, servet kaynaklarının yabancıların eline geçtiğini belirttikten sonra, yerel hükümetlerin halkı şirket kurmaya teşvik edici tedbirler alarak, taliplere özel izin vermeleri ve yardımcı olmalarını, özellikle medeniyet ve kalkınmaya bir engel teşkil eden tekellilikten (inhisar) de mümkün olduğunca sakınılmasını Hükümete bildirdi²³⁴.

Vilâyât-ı Sitte'de karşılaşılan önemli bir problem de mahalli idarelerin bozukluğu idi. Bu bozukluklar; vilayetlerin gelir - giderlerinde görülen dengesizlikler, vergilerin zamanında toplanamaması, me'mur maaşlarının zamanında ve yeterli miktarda ödenememesinden kaynaklanmaktaydı²³⁵. Müfettiş, düşük maaşlı memurların ücretlerine zam yapılmasını, tasarruf için de maaşı 5000 kuruştan fazla olan me'murlardan % 5, 10.000 kuruştan yukarı olanlardan % 10 ve 20.000 kuruştan çok alanlardan ise % 15 oranında kesinti yapılması gerektiği görüşündeydi²³⁶. Vilâyât-ı Sitte'nin genel malî durumunu tesbit maksadıyla, vilayet idarecilerinden malî durumları gösterir raporlar isteyip, aldığı bilgileri değerlendiren Reform Müfettişliği, Vilâyât-ı Sitte'nin yıllık gelirinin 123 milyon kuruş olduğunu, 1300/1883 senesinden 1896/1312 senesine kadar geçen zamanda toplanmayan vergi bakayasının 276 milyon kuruşa ulaştığını tespit etti²³⁷. Bilhassa Van ve Bitlis vilayetlerinde vergi gelirlerinin toplanması bir problem teşkil etmekteydi. Müfettiş, bu malî meselenin temelinde vergi usûlü ve vergi toplamakla görevli teşkilatın yetersizliğinin yattığına inanmak-

²³⁴ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132.

²³⁵ BOA., YEE., 31/76-26/76/81.

²³⁶ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132 ve 31/76-26/76/81: (1313 yılı bütçesinde devletin bütün mülkî ve askerî me'murlarının maaşlarından % 10 oranında indirim yapılması kararlaştırılmıştı. Buna göre 500 kuruştan az maaş alan me'murların aylıklarının 1/3 ü esas alınarak yapılan indirim 984.363 kuruş 16 paradır. Şâkir Paşa'nın Vilayat-ı Sitte'de uygulanmasını uygun bulmadığı husus budur). Bütçe için bkz. BOA., YA. Res., nr. 84-7.

²³⁷ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132.

taydı²³⁸. Maliye Nezareti'ne gönderdiği 21 Aralık 1896 tarihli raporunda, Vilâyât-ı Sitte'nin gelir ve bakaya durumunu ayrıntılı olarak söyle yazdı:

Vilayât-Sitte	1896 yılı geliri (Kuruş)	Geçmiş seneler bakâya (Kuruş)
Erzurum	23.885.000	21.642.135
Sivas	39.904.630	57.055.193
Mamuratü'l-aziz	15.266.290	33.179.780
Bitlis	13.495.988	73.540.000
Van	11.192.836	11.948.143
Diyarbakir	17.396.514	72.162.785
TOPLAM	121.141.258	269.528.036

TABLO III.

Bu vilayetlerin nüfusunun 3.500.000 kişi olduğu²³⁹, mükellef başına düşen yıllık vergi miktarının ise 30 kuruşu aşmadığı dolayısıyla bu miktarın ödenmesinin mükelleflere ağır gelmeyeceğini hesaplanmaktaydı. Bununla birlikte, Vilayât-ı Sitte'deki halkın genel durumuna da dikkat çeken Müfettiş, buradaki Müslüman ahalinin Hristiyan aha-

²³⁸ BOA., YEE., 31/76-26/76/81.

²³⁹ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132 Vilayât-ı Sitte'nin nüfusu aşağıdaki kaynaklarda şöyledir: *İkdam*, nr. 1237 (18 N. 1315) de 3.000.000; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6021-821 (31 K. Sani 1898) de New-York Herald muhabiri Dr. Habvard'a göre, 500 bin Ermeni, 1.5 milyon Kürt; Printed for the use of the Foreign Office, June 1895 (F.O) nr. 881-6621 de, 3.188.596; Documents Diplomatiques Projest Des Réforme Dans l'Empire Ottoman 1893-1897 nr. 1, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul Mart 1985, sayı 1, s. 41-53'de, 3.607.618; Kemal Karpat, *Ottoman Population (1830-1914) Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, s. 156-157'de 3.173.227 kişidir.

liden daha kötü hayat şartlarına sahip olduğunu, durumlarının iyileştirilmesi için Hristiyanlardan daha fazla iyileştirmeye muhtac olduklarını II. Abdulhamid'e bildirdi. Çünkü, bu yoksulluk ve ihtiyaçlar Anadolu'da ortaya çıkan rahatsızlık ve karışıklıkların başlıca sebeplerindendi²⁴⁰. Bu tarihte Vilayât-ı Sitte'de gezi ve incelemelerde bulunan gazeteci Dr. Habvord, buradaki Türklerle Ermenilerin gayet dostane geçindiklerini, Ermeni olayları esnasında bir çok Türkün Ermenileri himaye ettiğini kaydettikten sonra, Anadolu'nun ticaretine asıl vakıf olup, Trabzon - Bağdat arasındaki bütün kuzey ve güney bölgelerinin ticaretini ellerinde tutanların Ermeniler olduğunu yazmaktaydı²⁴¹.

Anadolu Reformu'nu teftiş ve uygulama görevi ile işe başladığı 1895 tarihinde, Vilayât-ı Sitte'yi yukarıda anlatılan problemlerle içiçe bulan Reform Müfettişliği, ıslahatı uygulama çalışmalarını Erzurum'dan başlattı. Erzurum'da bütün yönleriyle tatbik edilecek olan program sonunda, ortaya çıkacak olan yeni yapılanma, diğer vilayetler içinde esas kabul edilecekti. Osmanlı basını reform çalışmalarının başladığını duyururken; "alınan tedbirlerden (asayişle ilgili) sonra, Vilayât-ı Şahane Müfettişi ve Hey'etleri vasıtasıyla, Vilayât-ı Sitte'de genel olarak idarî, adlî ve inzibatî alanlarda peyder-pey yapılacak yeni düzenlemeler, az zaman için de uygulamaya konulacaktır" denmekteydi²⁴².

1878'den sonra ilk defa Osmanlı idarî terminolojisine²⁴³ giren Vilâyât-ı Sitte yani Şark eyaletlerinde Ermeniler lehine Reform yapılması ve bunun da Batılı devletler tarafından kontrolünün kabul ettirilmesiyle, Erzurum ve diğer vilayetler için yeni bir devir açıliyordu²⁴⁴.

b- Reform Projesi'nin Uygulanma Şansı

²⁴⁰ BOA., YEE., 31/76-26/76/81.

²⁴¹ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6021 (31 K. Sani 1898); *İkdam*, nr. 1237 (30 B. 1315).

²⁴² *Sabah*, nr. 2261 (19 Kasım 1895/7 T. Sani 1311/2 c. 1313).

²⁴³ M. Canard, *Et.*, I/I. aynı madde.

²⁴⁴ Halil İnalcık, "Erzurum" *İA.*, IV. İstanbul 1977, (s. 340-357).

Reformu Teftiş Heyeti'nin Erzurum'a gelişiyle Vilâyât-ı Sitte'nin tamamında yürürlüğe konulan otuziki maddelik Islahat Projesi'nin, nahiyelere polis atanması ile ilgili hükmü ve geçici olarak istihdam edilen Köy bekçilerinin, asaleten tayinleri hakkındaki hükümünü ihtiva eden iki maddesi dışında, diğer otuz maddesi bütünüyle uygulama alanı buldu (30 Haziran 1897)²⁴⁵. Böylece Avrupalı devletlerin 1878 yılından beri politik baskı unsuru olarak kullandıkları "Reform" silahı ellerinden alındığı gibi Reform Projesine, II. Abdulhamid'in diplomatik becerisi sayesinde, Osmanlı Devleti ve halkının yararına olacak bir şekilde işlerlik kazandırılmaya çalışıldı. Bu tarihten bir yıl kadar önce yine aynı maksatla II. Abdulhamid, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin bir daha müdahale etmelerine meydan bırakmamak için Vilâyât-ı Sitte'de uygulanan Reformu dahada genelleştirmişti. Bu gayeyle Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya hazırladığı yirmiiki maddelik bir başka Reform Projesi'ni, uygulanmak üzere, Memalik-i Şahâne'nin Hicaz'dan başka bütün vilayetlerinde tamim ettirdi (22 Eylül 1896)²⁴⁶. Ayrıca, Aydın vilayetinde derhal uygulamaya geçilmesi emredildi (1 Kasım 1896)²⁴⁷. Takip ettiği politikanın bir gereği olarak, 25 ekim 1896 tarihinde ilgili devletlere reformun hayata geçirme çalışmalarının bittğini bildirdi²⁴⁸. II. Abdulhamid bununla, reform işinin Devletin bir iç

²⁴⁵ *İkdam*, nr. 1059 (30 Haziran 1897); *Sabah*, nr. 2728 (29 M. 1315) ve *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605 (30 Haziran 1897/18 Haziran 1313/29 M. 1315); Kâmuran Gürün ise eserinde ".. Sason isyanından sonra ıslahat çalışmaları canlanmış ve Abdulhamid ileride göreceğimiz gibi ıslahatın esaslarını ilan etmişti. Ama tatbikata geçilmemişti. 18 Nisan 1897'de Türk-Yunan savaşı başlayınca ıslahat mes'elesi Balkan harbinin (1912) sonuna kadar bir kenara bırakıldı" ğını belirterek ve yanıltıcı bir sonuca ulaşmaktadır (s. 161, 172); 1900-1922 yılları arasında gençlik ve olgunluk dönemlerini Ermeni komitecileri ile ilişki içinde geçiren Garı Sasuni'de, Islahat reformlarını uygulamak için gönderilen Şâkir Paşa'nın, reformları yapmaktan ziyade Ermeni kırımını hazırladığını ileri sürmektedir. Bkz. *aynı eser*, s. 124.

²⁴⁶ BOA., YA.Res., nr. 82-26 ve BEO., nr. 936-2.

²⁴⁷ BOA., Sadrazam Kamil Paşa Evrakı nr. 86/6-576.

²⁴⁸ Cevdet Küçük, *aynı eser*, s. 164 (F.O.), 424/189 no. 111'den).

meselesi olduğu konusunda ki düşüncesinde ısrarla, Avrupalı devletlerin bu işe karışmalarının artık son bulması gerektiğini vurguluyordu.

Vilayat-ı Sitte'de yapılacak ıslahatın sınırlarını çizen ve Avrupalı devletlerce verilen projeye istinaden hazırlanarak Anadolu'da Yaver-i Ekrem Müfettiş-i Umûmî Mareşal Şâkir Paşa'nın, İstanbul'da ise Islahat Komisyonu ve Tesrî-i Muamelât Komisyonlarının müşterek çalışmaları ile süratle uygulamaya konulan Reform Projesi'nin maddelerinin hayata geçirilmesi şöyle oldu: Projenin, birinci faslında yer alan ve vilayetlerle mutasarrıflıkların idarecileri ile ilgili hükümleri ihtiva eden 1. ve 2. maddeler icabı²⁴⁹ bazı vilayetlere Hristiyan Vali Muavinler atandı²⁵⁰. Bunlardan, Sivas vilayeti Vali Muavinliğine, Aydın vilayeti Müdde-i Umûmi Muavini Rum Arastidi; Bitlis Vilayeti Vali Muavinliğine, Ankara Valisi Eski Muavini Rum-Katolik Andon, Erzurum Vali Muavinliğine, Posta Tahrîrât Acente Kâtibi Rum-katolik İbrahim Selim Saho Efendiler 19 T.Sani 1311 (31 Kasım 1895), Diyarbekir Vali Muavinliğine, Şura-yı Devlet Üyesi Rum Vangleri, Van Vali Muavinliğine, Atina Eski Sefaret Başkâtibi Ermeni Stepan Melîl, Mamuratü'l-aziz Vali Muavinliğine İbrail Eski Şehbenderi Ermeni Stepan Efendiler atandı 19 K. Evvel 1311 (31 Kasım 1896).

Mutasarrıf Muavinlerine gelince; Bu muavinlerin tespiti öncelikle Müfettiş ve ilgili valilerden istendi (4 Ocak 1896). Yapılan incelemeler neticesinde Muş ve Hakkari sancaklarında istenilen vasıflarda birinin bulunmaması, Mardin ve Maaden sancaklarında ise halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olması nedeniyle Mutasarrıf Muavini atanma-

²⁴⁹ Islahat layihasının adı geçen maddeleri için, bkz. Ek, Islahat Layihası.

²⁵⁰ BOA., YA.Res., nr. 77-43 ve İÜ., TY., nr. 9040: Nr. 77-43 (belgede; Diyarbekir'e Şura-yı Devlet Üyesi Rum Tadori, Sivas vilayetine, Aydın Müdde-i Umûmi Muavini Rum Arastidi, Erzurum'a Telgraf ve Posta Tahrirâtı Acente Katibi Rum-Katolik İbrahim Selim Saho, Bitlis'e Ankara Vali Eski Muavini Katolik Andon, Van'a Mekteb-i Sultanî ve Mülkiye me'zûnu, Bab-ı Zabıta Sertercümanı Keldani-Katolik Abdulkerim, Maziz'e Süryani Patrikhanesi Katibi Ercis Vali Muavini olarak atandı. 14 CA. 313/19 T.Sani 311 (31 Kasım 1895.)

sına lüzum olmadığı sonucuna varıldı. 7 Nisan 1896 tarihine gelindiğinde Sivas, Erzurum ve Mamuratü'l-aziz vilayetlerinde incelemeler henüz sonra ermemiştir²⁵¹. 7 Ocak 1897 de reform gereği, mutasarrıflar üç sınıfa ayrılıp, maaşları buna göre düzenledikten²⁵² sonra, 30 Haziran 1897 de Bitlis'in Genç ve Muş, Sivas'ın Tokad ve Karahisar-ı Şarkî sancaklarına birer Hristiyan Mutasarrıf tayin edildi²⁵³.

Kaymakamların atanması ile alakalı olan 3. ve 4. maddelerle ilgili olarak Reform Müfettişi, bu maddelerin işletilebilmesi için valilere yetki verilmesi gerektiği görüşündeydi. Bunun için Hükümetten istekte bulundu (23 Nisan 1896). Bu arada Reform Komisyonu Reform Müfettişi'nden Vilâyât-ı Sitte'de halen görevli bulunan kaymakamlar hakkında bilgi istedi. Aynı zamanda gerekli vasıfları taşımayan kaymakamlarla ilgili muamele yapma yetkisine sahip olan²⁵⁴ Müfettişin çalışmaları sonucu, Sivas'ın Hafik, Merzifon ve Gürün, Bitlis'in Palu ve Şirvan, Mamuratü'l-aziz'in Arapgir, Eğin, Çarsacak ve Silvan, Erzurum'un Hınıs, Ova, Kığı ve Bayburt, Van'ın Gevaş ve Şatak kazalarına Hristiyan Muavinler atandığı gibi (17 Ekim 1896)²⁵⁵, bütün ülkede tayin edilecek kaymakamların, mezhep ve sınıfları hakkında dikkate alınacak hususları ihtiva eden bir irade de Dahiliye Nezareti'ne verildi (7 Ocak 1897)²⁵⁶.

Müfettiş, 5. maddeye istinaden vilayetlerde istihdam edilecek mülkiye ve adliye memurları ile maliyede görevlendirilecek Hristiyan me'murların tayinlerine başlandığını Teftiş Komisyonu'na bildirdi 11 Nisan 1312 (23 Nisan 1896). Komisyon ise ondan özellikle adli me'murların atanmasında, nüfus nisbetinin esas olarak alınmamasını

²⁵¹ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁵² BOA., BEO., nr. 936-2.

²⁵³ BOA., YA. Res., nr. 83-28; *İkdam*, nr. 1059 (30 Haziran 1897); *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605 (30 Haziran 1897); *Sabah*, nr. 2728 (30 Haziran 1897).

²⁵⁴ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁵⁵ BOA., YA.Res., nr. 83-28 ve *İkdam*, nr. 1059 (30 Haziran 1897).

²⁵⁶ BOA., BEO., nr. 936-2.

istedi. Müfettiş'in gönderdiği cetvellerden anlaşıldığına göre, nüfus esaslarına bakıldığında; nüfus nisbeti % 15,5 olan Mamuratü'l-aziz'de²⁵⁷ 73, Diyarbekir'de 90, Sivas'ta 160, Erzurum'da 105 ve Van'da da 146 Hristiyanın me'mur olarak istihdamları gerekiyordu.

1897 yılına gelindiğinde belirlenen bu oranlardan Mamuratü'l-aziz'de 39, Diyarbekir'de 70, Sivas'da 30, Erzurum'da 45 ve Van'da 41 kişi ancak atanmış olup, tayinlere devam edilmekteydi²⁵⁸. Atamaların devam ettiği sırada Meclis-i Mahsus, halen devlet dairelerinde görevli Hristiyanların da yukarıdaki oranlara dahil edilmesini kararlaştırdı²⁵⁹.

Sancak ve kaza meclisleri ile ilgili 6. maddeyi değerlendiren Müfettiş, meclislerin teşkilinde görülen aksaklıkların, Vilayet Nizamnamesi ve İdare-i Umûmiye Talimatının uygulamaya ters düşen hükümleriyle ilgili olduğunu gördü. Bu aksaklıkların giderilmesi ile ilgili olarak hazırladığı bir raporu Hükümet'e gönderdi 11 Nisan 1312 (23 Nisan 1896)²⁶⁰. Söz konusu bu meclislerin yarısı Müslim ve yarısı da Hristiyanlardan oluşmaktaydı²⁶¹.

Reform Müfettişliği, nahiyelerin teşkilatlandırılması ve idaresi ile ilgili 7.-16. madde hükümlerinin tatbiki çalışmalarını yürüterek, nahiye meclislerinin teşkili işini tamamladı²⁶². Fakat bu uygulamalar esnasında Mamuraü'l-aziz de aşiret ağalarının nahiye müdürü olma istekleri ve Bitlis vilayetinde de Vilayet İdare Meclisi'nin yeni düzenlemelere karşı olması sebebiyle, uygulamalar esnasında bazı zorluklarla karşılaşıldı.

²⁵⁷ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁵⁸ *İkdam*, nr. 1059; *Sabah*, nr. 2728 ve *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5806-605.

²⁵⁹ BOA., BEO., Nr. 936-2.

²⁶⁰ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁶¹ BOA., BEO., nr. 936-2; (Rumeli Vilayâtı layihâsında ise şartlar icabı altışar üyenin tayini gereklidir. *aynı yer*).

²⁶² BOA., YA. Res., nr.77-75; *İkdam*, nr. 893 (6 Ş. 1314/10 Ocak 1897).

Halbuki Reformu Teftiş Komisyonu, Projenin ilgili hükümlerinin eksiksiz tatbikinde ısrarlıydı 11 Nisan 1896 (30 Mart 1312)²⁶³.

Müfettiş'in katkılarıyla düzenlenen Erzurum ve Bitlis²⁶⁴ vilayetleri Nahiye Teşkilatları, Komisyonca da onaylandıktan başka, Mamuratü'l-aziz vilayeti Nahiye Teşkilatı da tasdik edildi²⁶⁵. Sivas vilayeti Nahiye Teşkilatı üzerinde incemeleler devam ederken, eksik bulunan Diyarbekir vilayeti Nahiye Teşkilatı cetvelleri tamamlanmak üzere vilayete iade edildi²⁶⁶. Bu arada Van vilayeti Nahiye Teşkilatı çalışmaları da neticelendirildi²⁶⁷. Proje gereği, Vilayât- Sitte'de Nahiye Teşkilatları yenilenirken, mevcut nahiyelerin durumlarının, İdare-i Nevâhi Nizamnamesine uyması halinde oldukları gibi bırakılmaları, aksi halde nizamnameye uydurulmaları gerektiğinden, mevcut bulunan Köy Muhtarları ve İhtiyar Meclisleri ile Nahiye Meclislerinde bir değişikliğe gidilmedi. Adliye Nezaret'i'nin, bu meclislere verilen Sulh Hâkimliği görevi ile ilgili olarak hazırladığı bir tüzük Şura-yı Devlet'de kabul edildi.

Nahiye müdür ve muavinlerinin tayini yapılırken bir nahiyenin nüfusunun yarısı gayr-ı müslim değilse, oraya Hristiyan Müdür Muavini atanmasına lüzum olmadığı gibi, nüfusun yarıdan fazlası gayr-ı müslimse, Müdürlerin Hristiyan ve Muavinlerin de Müslim olması kararlaştırıldı. Özellikle muavinlerin Türkçe okur-yazar olmasına dikkat edilmesi ve bunların fahri olarak atanmaları, müdürlere 250'şer, kâtiplere ise 150'şer kuruş maaş verilmesi de bu kararlar cümlesindendi 25 K.Sanî 1312 (6 Şubat 1897)²⁶⁸.

²⁶³ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁶⁴ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132.

²⁶⁵ YA. Res, nr. 99-5; (Mamuratü'l-aziz 70 nahiye üzerine tertip edildi ve ödenek olarak da 305.188 kuruş tahsis olundu.)

²⁶⁶ BOA., YA. Res., nr. 80-93; (Diyarbekir de bazı kazaları halkı arasında anlaşmazlıklar bulunması nedeniyle buralarda ahaliden müdür seçilmesi uygun görülmeyle, hükümet tarafından tayini kararlaştırıldı. *aynı yer*).

²⁶⁷ BOA., YEE., A/24-XIII/24/132; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605.

²⁶⁸ BOA., YEE., Kamil Paşa Evrakı, nr. 86/7-615 ve BEO., nr. 936-2.

Reform Projesi'nin adli hükümler içeren ve nahiye meclislerini Sulh Hakimliği görevi ile yetkili kılan 17. -19. maddeleri de, Vilâyât-ı Sitte'nin genelinde uygulamaya konuldu. Fakat bazı nahiyelerin meclislerdeki eksiklikler sebebiyle, tatbikatta bazı aksamalar görüldü. Yine bu çerçevede, adliye ile ilgili husûslarını denetlenmesi ve aksaklıkların giderilmesi için görevlendirilen Adliye Müfettişlerinin²⁶⁹, sahip olduğu yetkilerin genişletilmesi gerektiği Reform Müfettişi tarafından tespit edilerek, ilgili Nezarete bildirildi. Ayrıca Müfettiş, Vilâyât-ı Sitte'deki mahkemelerle, adli hususlara dair kaleme aldığı raporları Adliye Nezareti'ne gönderdi²⁷⁰. Gösterilen ihtiyaç üzerine, Meclis-i Mahsûs da, Adliye Müfettiş Muavinlerinin görevlerini içeren bir talimat hazırlanarak, Adliye Nezareti'ne verildi 19 Mayıs 1313 (31 Mayıs 1897)²⁷¹. Daha sonra ise Adliye Müfettişleri kendilerine verilen bu talimatla görev yerlerine gönderildi. Van ve Bitlis vilayetlerine²⁷², Manastır İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Zühtü ve Başmüdde-i Umumî Muavinlerinden Selim Hindî²⁷³, Erzurum ve Diyarbakir'e, Edirne İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanı Tayyib ve Başmüdde-i Umûmi Muavinlerinden Yorgaki; Sivas ve Mamuratü'l-aziz'e, Sivas İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Raşit ve Aydın vilayeti Müdde-i Umûmumisi Dikran Efendiler atandı. Bu müfettişler hazırladıkları

²⁶⁹ BOA., YEE., A/24-VIII-c/24/132; *Sabah*, nr. 2269 (10 C. 1313); *İkdam*, nr. 556 (N. 1313); *Saadet*, (N. 1314).

²⁷⁰ *Sabah*, nr. 2509 (11 S. 1314).

²⁷¹ BOA., BEO., nr. 936-2.

²⁷² *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Şubat ve 6 Mart 1313; (Van ve Bitlis vilayetleri Adliye Müfettişliği'ne 1897 yılında Vincen atanır. *aynı yer*).

²⁷³ *İkdam*, nr. 556; Selim Efendi daha sonra Sivas ve Mamuratü'l-aziz Adliye Müfettişliği'ne, Koçyan Efendi'de Van ve Bitlis vilayetleri Adliye Müfettişliği'ne atandı (*aynı yer*). *Malumat Gazetesi*, Van ve Bitlis'e Suriye ve Beyrut Adliye Müfettişi Tatyos Efendi'nin atandığını yazdı. Bkz. *Malumât*, nr. 5 (6 Haziran 1896).

raporları üç ayda bir Reform Müfettişliği ile bağlı bulundukları nezarete göndermekteydiler²⁷⁴.

Reform Müfettişi, 20. ve 21. maddeler gereği olarak hazırladığı, Polis Teşkilatına ait cetvelleri de Reform Komisyonu'na gönderdi (11 Nisan 1312/1896)²⁷⁵. Bu yeni tertipte Erzurum vilayetine 57, Diyarbakir'e 66, Mamuratü'l-aziz'e 62, Bitlis'e 87 ve Van'a da 82 polisin tayini uygun görüldüğü gibi, Sivas vilayetindeki polis mevcuduna da 37 polis ilavesi planlanmaktaydı²⁷⁶. Bunun üzerine durum değerlendirmesi yapan Meclis-i Mahsûs, Diyarbakir, Bitlis ve Mamuratü'l-aziz vilayetlerinde, polis mevcudunun artırılmasının bütçeye fazla yük getirdiğine dikkat çekti 28 Ağustos 1312 (9 Eylül 1896)²⁷⁷. Diğer me'murların tayininde olduğu gibi polislerin atanmasında da nüfus nisbeti esas alınmaktaydı. Bu arada Erzurum vilayetinde polislerin tayini işlemi başlatıldığı gibi diğer vilayetlerde de teşebbüse geçildi ve vilayetler ile liva ve kazalarda görevli polislerin maaşları arasında görülen farklılıklar da giderildi (13 Mart 1313/1897)²⁷⁸.

Jandarma Teşkilatı ile alakalı 23. ve 24. maddelerin tatbiki maksadıyla Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Mamuratü'l-aziz ve Diyarbakir vilayetlerinde yeniden teşkilatlanma çalışmalarını başlatıldı. Müfettişlik, bu konuda yaptıkları ve yapılması gerekli olan hususlar hakkında Islahat Komisyonu ve Seraskerî ile fikir alış-verişine girişti. Jandarmaların tayin ve görev esaslarının belirlenmesi Hükümetten Seraskerî'ye havale edildi 6 K.Sani 1311 (18 Ocak 1895)²⁷⁹. Bu arada Bitlis Jandarma Alayı mensuplarının disiplinsizliklerinden şikayetçi olan Müfettişe, gereğinin tespiti ve yapılması için yetki verildi. Jandarmaya kaydedile-

²⁷⁴ BOA., YEE., A/25-XVIII-a/25/133; *Sabah*, nr. 2528 (3 RA. 1314); *İkdam*, nr. 929 (15 Şubat 1897); *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5748-545 (30 Nisan 1897).

²⁷⁵ İÜ., TY., nr. 9040.

²⁷⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605.

²⁷⁷ BOA., YEE., A/25-X/25/133.

²⁷⁸ BOA., BEO., nr. 936-2.

²⁷⁹ İÜ., TY., nr. 9040.

cek Hristiyan mikdarı için de nüfus oranı esas alındı²⁸⁰. Yürütülen çalışmalar neticesinde yeni teşkilât için Erzurum'da 1091, Sivas'ta 1500, Van'da 1282, Diyarbekir'de ise 1329 mevcutlu alayların teşkili kesinleşti. Müfettişlik, bu alaylardan Sivas'da bulunanın yirmi bölük, Diyarbekir alayının üç tabur piyade ve ondört bölük süvari ile Mamuratü'l-aziz'deki alayın 1272 kişilik bir birlikten oluşturulacağını belirtmekteydi²⁸¹. Alaylara kaydedilecek Hristiyan oranı ise Bitlis'te 280, Mamuratü'l-aziz'de 200, Diyarbekir'de 168, Erzurum'da 207, Sivas'ta 255 ve Van'da da 347 kişi olarak tespit edildi. Ancak gayr-ı müslimlerin Jandarma olmayı rağbet etmemeleri sebebiyle: Bitlis'te 162, Mamuratü'l-aziz'de 83, Diyarbekir'de 144, Sivas'ta 162 ve Erzurum'da da 60 Ermeninin kaydı mümkün oldu. Asayiş görevi yanında, posta işlerinin sağlanması da Jandarmaya havale edildi²⁸².

1313/1897 yılı bütçesine göre mevcut jandarmanın eksiltilmesi gerekirken, yeniden jandarma tertibi mecburiyetinin ortaya çıkması, bağlayıcı bir karar alınmasını icabettirmektedir. Ancak, böyle bir kararın verilebilmesi 1314/1898 yılı bütçesine bağlıydı 18 K.Evvel 1313 (30 Aralık 1897)²⁸³.

Köy bekçilerinin tayini ile ilgili 24. maddeye gelince Reform Müfettişi, Köy bekçilerinin tayini hususunun, yeni kurulmakta olan nahiyelerle doğrudan ilgili olduğunu, Reform Komisyonu'na bildirdiği gibi, Köy bekçileri için ihtiyaç duyulan bir nizamnamenin de hazırlanmasını Komisyondan talep etti. Fakat bu talimatın hazırlanması Hükümetten Müfettiş Şâkir Paşa'ya havale edildi (11/23 Nisan 1312/1896)²⁸⁴. Paşa, bir taraftan Bitlis, Mamuratü'l-aziz ve Diyarbekir vilayetlerinde Köy bekçilerinin büyük bir kısmının geçici olarak gö-

²⁸⁰ Aynı yer.

²⁸¹ Aynı yer.

²⁸² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605.

²⁸³ BOA., BEO., nr. 936-2.

²⁸⁴ İÜ., TY., nr. 9040.

revlendirilmesini başlatırken 3 T. Evvel 1312 (14 Ekim 1896)²⁸⁵, diğer taraftan da kendine havale edilen tüzüğü hazırladı. Onbeş maddeden oluşan bu nizamnameyi incelenmek üzere Sadaret'e gönderdi²⁸⁶. Köy bekçilerinin seçimleri ve tayinleri, sayıları, kayd ve görev alanları, silah, elbise ve forsları, maaşları ile görevden azilleri hakkındaki hükümleri kapsayan bu nizamnamenin, birinci ve dördüncü maddeleri, Dahiliye Nezareti ve Şura-yı Devlet-i Tanzimat'ta bazı değişikliklere uğradı. Silah ve üniforma maddesi ise Seraskeriye'ye havale edildi. Fakat Seraskeri'den bir cevap alınamaması üzerine, bu mes'elenin halli de Şâkir Paşa'ya bırakıldı ve Nizamnamenin uygulanmasına karar verildi. (7/19 T. Sani 1312/1896)²⁸⁷.

25. ve 26. maddeler ise Hapishaneler ve Tahkikat-ı Evveliyeye Hey'etleri ile ilgili bulunmaktaydı. Reform Heyeti, daha Erzurum'a gelir-gelmez ilk olarak Tevkifhane ve Hapishanelerin durumları ile ilgilendi. Hapishanelerin hayat şartlarına uygunluğu kontrol edilerek, yeniden inşa ve tamiratlarına girildi. Bu maksatla her kazada fenne aşına mühendis ve doktor bulunamayacağı dikkate alınarak, icab ettiğinde liva ve kaza merkezlerinde bulunan Belediye Doktorları ile Nafia Mühendislerinden yararlanma yoluna gidildi²⁸⁸. Erzurum Hapishanesi'nin denetlenmesi esnasında, içerde kalmalarına lüzum bulunmayan bazı tutukluları salıverdiren Reform Müfettişi, Reform Komisyonu'na gönderdiği yazılarda, Hapishane ve Tevkifhanelere dair nizamnamenin, tamamiyle yürürlükte olduğunu bildirdi 26 Mart 1312 (7 Nisan 1896). Bu arada Vilâyât-ı Sitte'deki Hapishaneleri denetleyen Adliye Müfettişleri²⁸⁹ ve Reformu Teftiş' Hey'eti hazırladığı raporları Adliye Nezareti vasıtasıyla Reform Komisyonu'na gönderilmekteydi. İstanbul'da ise Hapishanelerin ıslahı çalışmalarına yön vermek için

²⁸⁵ *Sabah*, nr. 2728; *İkdam*, nr. 1059; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605.

²⁸⁶ BOA., YA.Res., nr. 87-38.

²⁸⁷ BOA., aynı yer.

²⁸⁸ *Sabah*, nr. 2869 (22 C. 1315).

²⁸⁹ *Sabah*, nr. 2501 (4 S. 1314).

Dahiliye ve Zabıta Nezareti ile Mekâtib-i Askeriye'ye, Zabtiye Dairesi'nde bir komisyon kurmaları görev verildi 4/16 K. Evvel 1313 (1897)²⁹⁰.

Vilâyât-ı Sitte'de vilayet ve liva merkezlerinde kurulacak olan Tahkikat-i Evveliyeye Hey'etleri²⁹¹ ile ilgili olarak da müfettiş, bu Hey'etlerin lüzumuna temasla etmekle birlikte, Polisin yeniden düzenlenmesi halinde bunlara gerek kalmayacağı fikrinde bulunduğunu Reform Komisyonu'na bildirmiş, fakat bu görüşleri pek dikkate alınmamıştı (11/23 Nisan 1311/1895)²⁹².

Reform Heyeti, aşiret ve Kürtlerin denetimi ile ilgili hususları belirleyen 27. maddenin uygulanması hakkında, Hükümet'e gönderdiği arzında, bu maddenin tatbiki esnasında, aşiretlerin hayat şartları gereği, mecbur bulundukları yaylalara çıkış ve inişlerinin dikkate alınmasına özellikle dikkat çekildi. Bu maddenin uygulanması daha çok Adliye ve Zabtiye Nezareti ile Seraskeriye'yi ilgilendirmekteydi (11/23 Nisan 1312/1896)²⁹³.

Hamidiye Alayları'nın disiplini ve tanzimini konu edinen 28 maddede istinaden de Reform Müfettişi ve IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa müşterek çalışarak, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının teşkilat ve disiplinlerini yeniden düzenleyen bir nizamname hazırladılar²⁹⁴. Bu çalışma esnasında, yeni şartlar ile alaylarla ilgili kanunnamelerden doğan sonuçlar da dikkate alınarak, Hamidiye Alaylarının teşkilatlanmalarında bazı değişiklikler yapıldı²⁹⁵. Reform Müfettişliği'nin yürüttüğü

²⁹⁰ BOA., BEO., nr. 936-2.

²⁹¹ BOA., YA.Res., nr. 95-25; (Tahkikat-ı Evveliyeye Hey'eti'nin görevlerine dair dokuz maddelik bir talimat hazırlanır. 22 Mayıs 1313 (3 Haziran 1897). *Aynı yer.*)

²⁹² İÜ., TY., nr. 9040.

²⁹³ İÜ., *aynı yer.*

²⁹⁴ BOA., YEE., 31/76-35/76/81.

²⁹⁵ BOA., YEE., 31/76-114/76/139; YA.Res., nr. 76-35.

bu denetlemeden başka, İstanbul'dan da Hamidiye Alaylarını teftiş için bazı hey'etler gönderilmekteydi²⁹⁶.

29. maddenin kapsamı içine giren Senedât-ı Hakaniye/Tapu probleminin halledilmesi gayesiyle, vilayetlere gönderilmesi kararlaştırılan komisyonlardan başka Reform Müfettişliği de, Vilâyât-ı Sitte'de emlâk senedâtını kontrolü maksadiyle komisyonlar kurdurdu. Bu komisyonlara verilecek talimatın hazırlanma işi ise Defter-i Hakanî Nezaretine havale edildi 22 K. Sani 1311 (3 Şubat 1896). Nezaretin hazırladığı tüzükler ilgili yerlere gönderildi. Fakat kurulan komisyonların bir iş yapamadıkları, zira işlem yaptırmak için başvuran bulunmadığı, Müfettiş tarafından Hükümet'e bildirildi 30 Mart 1312 (11 Nisan 1896)²⁹⁷. Yapılan işlemlerden ise, bazı vilayetlerde komisyonlar hakkındaki kararların yanlış yorumlandığı anlaşıyordu.

Senedât-ı Hakanî mes'elesi ile yakından alakalı olan, vergi tahsili işini düzenleyen 30. madde çerçevesinde yürütülen çalışmalar, daha adaletli vergi toplanmasına yönelikti. Bu doğrultuda hareket eden Reform Müfettişi, öncelikle vergi me'murlarının yetersizliği sebebiyle, vergi tahsili işlerinde istihdam edilen Jandarmaların aslî görevleri dışında kullanılmalarına karşı çıkarak, bu durumu Hükümet'e iletti (11/23 Nisan 1312/1896)²⁹⁸. Bu arada Reform Komisyonu Müfettişten, Tahsildarların yetkilerini belirleyen kararların uygulanması ile ilgili denetimlerine devam etmesini istedi. Bu denetimlerle birlikte, yeni tahsildar teşkilatı kurma işini de yürütülmekteydi. Bu maksatla hazırlanan cetvellerde, vergi toplama görevi yalnızca Vergi Memurlarına bırakıldığı²⁹⁹ gibi yapılan çalışmalar sonunda³⁰⁰; Erzurum da 88,

²⁹⁶ *İkdam*, nr. 668 (17 Z. 1313): Burada isimler mevcut; *Sabah*, nr. 2498, 1. S. 1314; Hamidiye Alayları için bkz. Ali Karaca, "Hamidiye Hafif Süvari Hakkında Bazı Tespitler (1890-1900)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 309-318.

²⁹⁷ *İÜ., TY.*, nr. 9040.

²⁹⁸ *Aynı yer.*

²⁹⁹ BOA., YEE., A/23-I/23/132.

Diyarbakir de 97, Sivas da 155, Bitlis de 81, Mamuratü'l-aziz de 88 ve Van da da 68 kişiden oluşan yeni teşkilatlar kurulması kararlaştırıldı. Bu teşkilatta Hristiyanlar da nüfus oranına göre yeralacaktı³⁰¹.

Reform Müfettişi'nin en fazla mesayi harcadığı konulardan biri de yine vergiyle alakalı olan 31. maddeydi. Reform Komisyonu bu maddenin en iyi şekilde tatbiki için bir taraftan Maliye Nezareti'nin dikkatini çekerken, diğer yandan da Aşar Nizamnamesi ve Reform Projesi hükümlerinin Vilâyât-ı Sitte'de eksiksiz olarak uygulanmasını istemekteydi 26 Mart 1312 (7 Nisan 1896). Aşara tâbî arazinin , tarım aletleri ve çift hayvanları ile tohumluklarının satışlarını yasaklayan fıkranın, tamamiyle yürürlükte tutulması ve denetlenmesi görevi Adliye Müfettişleri'ne verildi. Müfettiş ise vergi ile ilgili hükümlerin tatbikinin ısrarla takib edildiğini, ancak mevcut vergileme sisteminden ahalinin çok şikayetçi olduğunu, bu nedenle aşar vergisinin köy köy müzayedesinden vaz geçilerek, mukata'a-ı zemin tarzında toplanmasının daha uygun olacağını Hükümet'e bildirdi (11 Nisan 1896). Reform Müfettişi, Reform Komisyonu'nun karşı çıkmasına rağmen, düşündüğü sistemi Vilâyât-ı Sitte'nin bazı yerlerinde uygulamaya koydu³⁰². Fakat mukata'a-ı zemin usulü tamamen hayata geçirelemediği gibi, aşarın köy köy ihalesi uygulaması da yürürlükte kaldı 24 Haziran 1313 (8 Temmuz 1897)³⁰³. Bu çalışmalar esnasında angarya usulü de yürürlükten kaldırıldı Mevcut vergi sisteminin muhakkak değişmesi gerektiğine inanan Reform Müfettişi Şâkir Paşa, bu husustaki fikrinde ısrar ettiği gibi 1899 yılına kadar da mes'eleyi, Reform Komisyonu ve Maliye Nezareti ile yaptığı yazışmalarla sürekli gündemde tuttu³⁰⁴.

Bütün bu uygulamaları takip edecek ve Vilâyât-ı Sitte de reformu uygulatacak olan Genel Müfettiş ile Teftiş Hey'eti'nin göreve başla-

³⁰⁰ BOA., YEE., A/25-VII/25/133.

³⁰¹ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 5805-605.

³⁰² BOA., YEE., A/21-I-a/21/131; A/21-II-c/21/131 ve A/25-VII/25/133.

³⁰³ BOA., 25-VII.

³⁰⁴ BOA., 21-I-a.

masıyla da, bu husustaki 32. madde uygulamaya girmiş oldu. Yine bu madde cümlesinden olarak bir İstanbul'da Islahat Komisyonu oluşturulmuştu. Reform hükümlerinin hayata geçirilmesi ile bu Reform Komisyonun fonksiyonu da sona erecekti³⁰⁵.

Yapılan ve yapılmakta olan bütün bu teşkilât ve tertibâtlar için lazım gelen fazla harcamaların karşılanabilmesi mes'elesi, Hükümeti çareler aramaya itdi. Bu maksatla söz konusu masraflara karşılık olmak üzere, alınacak tedbirler için neler yapılabileceği hususunda, Reform Genel Müfettişi'nden olduğu gibi Hicaz'dan başka bütün vilayet valilerinden de görüş istendi (19 kasım 1896)³⁰⁶.

Devletin, malî bakımdan çok zor şartlar altında³⁰⁷, bir reform ve reformu denetlemeyi uygulamaya koyduğu böyle bir zamanda, çok olumsuz bir gelişme daha oldu. 17 Nisan 1897 Cumartesi tarihinde Osmanlı-Yunan savaşı patlak verdi³⁰⁸. Bu savaşın başlaması, Reform Mes'elesine yönelmiş olan dikkatleri başka tarafa çekmekle kalmayıp, zaten arzulanan reformu yapmak için yeterli olmayan malî kaynakların, büyük oranda kısılmasına neden oldu. Savaş giderleri için Devlet, 4 milyon lira sarfetmek zorunda kaldı. Fakat savaşa rağmen reform çalışmaları sürdürüldüysede, Projenin istenilen hedefe ulaştırılması açı-

³⁰⁵ İÜ., TY., nr. 9040.

³⁰⁶ BOA., YEE., A/24-XIII/14/132.

³⁰⁷ BOA., YA. Res., 87-7: (Açıkla kapatılan 1306/1890 senesi bütçesinden sonra, merkez dairelere ayrılan tahsisât gittikçe artarak, bütçenin açığı 2.068.000 lira gibi mühim bir mikdara ulaştı. Ama 1312/1896 yılı Şubatında maaşlardan % 10 ve masraflardan % 15 indirim yapıldığı gibi, aşâr ve ağnam veridâtına yapılan zamlarla elde edilen 400 bin liradan başka, II. Abdulhamid'in 86 bin lira ihsanı ve her çeşit masraf-ı gayr-ı muntazamanın yasaklanması ile denk bir bütçe yapılması yoluna gidildi. Buna göre; varidât-ı umûmî 18.411.323 lira, masârafat-ı umûmî ise 18.398.557 lira olarak gerçekleşti. Detay için bkz. YA. Res., nr. 87-7.

³⁰⁸ Vecihi ve Rüfekası, *aynı eser*, s. 177-186: (ayrıca savaş için bkz. *Tercüman*, nr. 17 ve 20, 27 Abril ve 18 Mayıs 1897 (İsmail Gaspıralı'nın yayınladığı gazetedir.)

sından önemli bir engelle karşılaşılıp, bir malî muzayaka ile de karşı karşıya gelinde³⁰⁹.

Buraya kadar gösterildiği üzere, eksiksiz olmasa da imkânlar dahilinde uygulamaya konulan Anadolu Reformu Projesi'nin icracısı Reform Genel Müfettişi Şâkir Paşa'nın ölümünden sonra, dört ay daha Samsun'da kalan Teftiş Hey'eti, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği istidasında, Reform programının çoktan beri mevki-i tatbika konulduğunu, devre-i teftişin sona erdiği ve bu denetimin beş yıl sürdüğünü belirtmekteydi (25 Mart 1900)³¹⁰. Dahiliye Nezareti ise Sadaret'e gönderdiği arzında, ıslahat kararlarını teftişle görevli olan Şâkir Paşa'nın, Anadolu Vilayetleri'nin her tarafını gezip dolaşarak, ıslahatı teftiş çalışmalarını tamamladığını, bu sırada ölümü üzerine, Teftiş Hey'eti'nin de yapacağı bir iş kalmaması sebebiyle, İstanbul'a dönmelerinin yerinde olacağı bildirilmekteydi 20 Mart 1316 (2 Nisan 1900)³¹¹. Sadrazam'ın aynı yoldaki tezkiresi üzerine (14 Nisan) II. Abdulhamid, Anadolu Islahatını Teftiş Hey'eti'nin görevinin sona erdiğine dair bir irade verdi 19 Z. 1317/6 Nisan 1316 (18 Nisan 1900)³¹². Böylece, 24 Ağustos 1895 tarihinde başlayan ve ilk devresi 23 B. 1314/17 K. Evvel 1312 (29 Aralık 1896)'de tamamlanan³¹³ Reformu kontrol ve uygulama çalışmaları, sona ermiş oluyordu.

³⁰⁹ Savaştan dolayı meydana gelen masraflar sebebiyle denk bağlanan bütçenin dengesi bozuldu. 1313/1897 bütçesinde gelir olarak gösterilen 18.500.000 liranın 8.100.000 lirasının bazı borçlar karşılığı olarak Duyun-ı Umûmiyye'ye bağlı olması ve merkez dairelerin masraflarına bağlanması, savaş harcamalarının, geri kalan 10 milyondan sarfını zaruri kılmaktaydı. Yapılan bütün harcamalardan sonra ise bütçede yalnız 70 bin lira kaldığı görüldü. Halbuki sadece merkez dairelerin senelik masrafı 800 bin liraya ulaşmaktaydı. bk. YA. Res., nr. 88-4.

³¹⁰ BOA., İDH. 1317, nr. 36: (Müfettiş Muavini Kordato Mavro Dimitri ile 1. ve 2. me'murlar Hüseyin Hasib ve Ali Daniş'in mühürlerini havî. Aynı dosyada).

³¹¹ BOA., *aynı yer*.

³¹² BOA., *aynı yer*.

³¹³ BOA., YEE., 31/76-25/76/81; İkinci devre ise 23 Ocak 1898 tarihinde sona erdi bkz. YEE., A/24-XIII/24/132.

III. ERMENİ VE REFORM MESELESİNDE ÜÇÜNCÜ DEVRE DİĞER REFORM GENEL MÜFETTİŞLERİ (1909-1915)

Vilayât-ı Sitte (altı vilayet) de reformların uygulamaya konulmasını takiben, bütün Osmanlı vilayetlerini içine alacak şekilde bir reform çalışması gündeme alındı. II. Abdulhamid'in bu yoldaki isteği üzerine, oluşturulan Meclis-i Mahsûs-ı Vükela tarafından, Hicaz vilayeti hariç diğer bütün vilayetlerde uygulanmak üzere 32 maddelik projenin, Vilayât-ı Sitte'nin mahalli özelliklerinden kaynaklanan maddeler ayıklanıp, 22 maddelik yeni bir Reform Projesi hazırlandı (19 CA. 1314 / 26 Ekim 1896)³¹⁴.

Bu reformun uygulanması görevi daha önce de bahsi geçen, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa başkanlığında çalışan Tesri-i Muamelât Komisyonu'na verildi. Pilot bölge olarak Aydın vilayeti seçildi. 15 Kasım 1897'ye gelindiğinde, bu reforma dayanarak Vali Muavinleri, Adliye Müfettişleri ve Polis Teşkilatı ile ilgili hükümler hayata geçirildi. Diğer hükümlerle ilgili çalışmalar ise sürdürülmekteydi. Yapılanların basın yoluyla duyurulduğu görüyor. Bu duyurunun yapılmasının biraz da Avrupa'dan yeni bir dış borç alınmasına yönelik olduğu ve fikrin İtalya Hariciye Nazırı'na ait olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu Reform Projesi'nin uygulanmasında her vilayet için yüklü harcamalar gerektiren Nahiye ve Polis Teşkilatı'nın düzenlenmesi ile Hapishane ve Tutukevlerinin fiziki iyileştirmesine yönelik

³¹⁴ BOA., BEO, Islahat-ı Umumiye Defteri (IU), 936/2 ve YA.Res., 82/36: "Hicaz vilayet-i celilesiyle, zaten ıslahî takarrür etmiş olan Vilayât-ı Sitte-i malûmenin gayrı vilayât-ı şahanece mevki-i icraya vazı hususuna Encümen ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla bil-istizan irade-i seniyye-i hazret-i mülûkâneleri buyurulmuş ve 19 CA. 1314 tarihinde tamamen, Dahiliye Nezareti'ne ve mevadd-ı müteallikası 16 CA. 1314 tarihinde Adliye, Maliye, Nafia, Maarif, Zabtiye- Defter-i Hakani, Posta ve Telgraf Nezareti, Rusûmât Emaneti ile Seraskeriye'ye tebliğ edilmiş olan..."

yeni inşaat ve tamir masrafı tutarı belirlenerek 1898 yılı bütçesine konulması yönünde hazırlıklar yapıldı. Buna göre:

Dahiliye'ye 17 785 063 kuruş (Hapishane ve Nahiye Müdürlükleri için)

Zabtiye'ye 5 703 828 kuruş (Polis Teşkilatı için)

Maliye'ye 2 712 519 kuruş (Nahiye Teşkilatı için)

Toplam 26 201 410 kuruşluk bir bütçe öngörülmekteydi³¹⁵.

Bu esnada Osmanlı-Yunan savaşının patlak vermesi reform uygulamasının sekteye uğramasına yolaçtı, fakat bütün olumsuzluklara rağmen 2 Ağustos 1900'e gelindiğinde, reformun uygulanılmasının sona erdirildiğine dair bir iradenin verilmediği anlaşılmaktadır³¹⁶.

II. Meşrutiyet döneminin başlaması ve II. Abdulhamid'in yönetimden uzaklaştırılmasından sonra (1909), Avrupalı devletlerin Vilayât-ı Sitte için reform isteklerinin yeniden gündeme geldiği ve bu konuda Avrupalı müfettişlerin görevlendirilmesi fikrinin benimsendiği anlaşıyor³¹⁷.

a- Avrupalı Reförm Müfettişleri Dönemi

1914 senesine gelindiğinde idari sahalarda ve teftiş işlerinde görevlendirilmek üzere Hükümet, Avrupadan danışman ve uzmanlar getirmeyi kararlaştırdı. Bu maksatla İngiliz Jandarma Yüzbaşı Deydis

³¹⁵ BOA., DUİT., 74-2/2-52.

³¹⁶ BOA., DUİT., aynı yer.

³¹⁷ BOA., YEE., 13/112-35/112/6 : Bu tarihte Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Diyarbakir, Mamuratülaziz ve Bitlis vilayetlerinde, idarenin kontrolü ve kanunların işlerlik kazanması ile asayişin sağlanması için Galip Bey, Mustafa Zihni Bey, Babekyan Efendi (Ermeni ve Meclis-i Mebusan Üyesi), Erkân-ı Harp Kaymakam Cemâl ve Binbaşı Zeki Beylerden oluşan bir Heyet-i Mahsûs-ı Islahiye'nin görevlendirildiği ve reforma dair 29 maddelik bir projenin kendilerine verildiği görülüyor.

(دیدیس) Bey Mülkiye Müfettişliğine³¹⁸, Grevil (غره ویل) Bey Teftişiyeye-i Mülkiye Müdürlüğü'ne³¹⁹, İngiliz hukukcu Klark (كلارك اورم بیقان) Adliye Nezareti Heyet-i Teftişiyesi Başkanlığı'na,³²⁰ Henry (دو مونرال) Bey ise Maliye Nezareti Müdür-i Umumisi olarak tayin edildiler.

İdarî birimlerde Avrupalı memurların görevlendirilmesi, 1878 tarihinden beri başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı devletlerin reform politikalarının başta gelen şartlarından birinin kabul ettirilmesi manasına da gelmekteydi. Reform konusunda, yine Avrupalı devletlerin çok mühimsedikleri Avrupalı bir Reform Genel Valisi veya Genel Müfettişi atanması maddesi isteginin kabul edilmesi ise, reformun bütün yönleriyle ve doğrudan Avrupalıların kontrolüne girmesi demek olacaktı.

Temmuz 1329/1913 tarihinde, bu defa Rusya başta olmak üzere Almanya, İngiltere ve Fransa, Hükümet'e başvurarak, Ermenilerin esas olarak alındığı Vilayât-ı Sitte (Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbekir ve Mamuretülaziz)'nin birleştirilerek yönetimine bir Genel Vali'nin getirilmesi ve bu altı vilayetin bir Genel Meclisinin oluşturulması, bu meclis üyelerinin yarısının Hristiyan olmasını istemekteler ve Müfettişlerle idare arasında bir anlaşmazlık çıkması halinde, Büyük Elçilerin hakemlik yapmasını, ayrıca konsolosların reformların uygulanışını kontrol etmesinin kabulünü ısrarla teklif etmekteydiler³²¹. Bu konudaki görüşmeler altı ay kadar sürdü. Söz konusu tekliflerin Avrupalı devletler arasında imzalanan *İtilafname*'den kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler esnasında ihtilalci Ermeni Taşnaksutyun Komitesi temsilcileri ile İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Doğu illerinde yapılacak söz konusu düzenlemeler için doğrudan görüşme yap-

³¹⁸ BOA., Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS), 5-28, Lef 4. (18 K.Evvel 1329)

³¹⁹ BOA., DÜİT., 74-2/2-56: (Islahat-ı Maliye Komisyonu Üyesi. İradesi, 28 L. 1332/ 19 Eylül 1914)

³²⁰ BOA., DÜİT., aynı yer, (İradesi, 15 C. 1332/11 Nisan 1914)

³²¹ BOA., DH. KMS., 2-2/ 5, lef 4.

tığı anlaşılmaktadır. Komitenin bu davranışı ise Rusya'nın kışkırtmasıyla, Tiflis'teki Ermeni basını ve Ermeni çevrelerce tepkiye dönüştü³²².

Rusya Duması üyesi Milyekof (میلیکوف) şöyle demektedir: "...Eğer Müfettiş-i Umûmiler birer Osmanlı memuru ise onların üzerlerine de Avrupa murakıpları lazımdır. Yani murakabe üzerine murakabe vazeylemek. Bu hâl Makedonya Müfettiş-i Umûmisi meşhur Hilmi Paşa'nın marûz kaldığı hale münceer olacaktır. Avrupa'nın emriyle Türkiye evvela Mülkiye Müfettişlerini kabul etti. Mûtaakiben Jandarmanın reformu için Avrupalı subaylara razı oldu. Ve nihayet Avrupalıların Mahkemeler üzerinde murakabe etmeye başladıkları sırada Jön Türkler'in darbe-i hükümeti meydana geldi. 3 Temmuz 1914"³²³.

Altı ay sonra Hükümet'in, kendi hazırladığı Reform Projesine göre; söz konusu olan vilayetlere atanacak Avrupalı Genel Müfettişlerin idarede ihtisas kazanmış kimselerden olması ve bu müfettişlerin valiler hariç, yönetimde kötü hali görülenlerin azl ve yerlerine uygun olanların atanması yetkisine sahip bulunmalarını kabul etti. Altı vilayetin birleştirilmesi ve buraya dair bir Genel Meclisin oluşturulması isteği ise geçersiz kılındı. Ayrıca her vilayetin genel meclisi üyelerinin nisbi temsil esasına göre seçilmesi, yeni sayıma kadar Van ve Bitlis vilayetlerinin meclis üyelerinin yarısının Hıristiyan, yarısının ise Müslüman olması esasları benimsendi. Bununla birlikte Avrupalı devletler, Erzurum'da da meclis üyelerinin yarı yarıya olması ve diğer üç

³²² Vilayât-ı Şarkıyye'nin ıslahı meselesi için Taşnaksutyun Komitesi'nin Hükümetle dağrudan temasa geçmesi üzerine bunu kendi çıkarları aleyhine bulan Rusya'nın planlamasıyla Tiflis Ermeni basını ve Zarifyan gibi bazı tüccarlar Taşnaksutyun'un bu davranışı aleyhinde sürekli yazmaya ve Rusya Devleti'nin Emenilerin gelecekleri ile ilgili büyük çabalar gösterdiği şu sırada, Komitenin tutumunun Ermeni milli çıkarlarına zarar verdiği tezini işleye başlar. Fakat Komitenin bu husta kendilerine verdiği izahat üzerine tatmin oldukları anlaşıyor., Bkz. DH.KMS., 2-2/5.

³²³ BOA., DH. KMS., aynı yer, lef 28.

vilayette ise üyelerin üçte birinin Hıristiyanlardan seçilmesi yönünde baskı yapıyorlardı³²⁴.

Hükümet, bu teklifleri kabul ederken, diğer taraftan hâlâ sonunda bu hususların hükümsüz kalacağı ve yalnızca Hükümet'in yapmayı planladığı reforma dair, ilgili devletlere bilgi verilmekle yetinileceği ümit ve niyetini taşıyor, hatta bu yolda altı vilayetin valilerine gizli olarak bilgi veriyordu (25 Ekim 1913).

Hükümet'in tavır ve tasavvuruna rağmen, 2 Temmuz 1914 tarihinde Van, Bitlis, Mamûratülaziz ve Diyarbekir vilayeti Reform Genel Müfettişliği'ne Norveçli Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayeti Reform Genel Müfettişliği'ne Hollandalı Westenen atandı³²⁵. Osmanlı Hükümeti'nden maaş alacak olan bu müfettişlere verilmek üzere 23 maddelik bir Talimâtname hazırlandı (23 Mayıs 1914). Buna göre, altı vilayetin idari, adli, mali konularla ilgili bütün dairelerini denetleyebilecek, valılar dışında diğer bütün memurları gerekli gördükleri takdirde işten el çektirip, yerlerine atamalar yapabileceklerdi³²⁶. Talimatnamenin 23. Maddesine göre emirleri altında reformu teftiş işinde yardımcı olacak başka memurlar bulunacaktı³²⁷.

³²⁴ 10 T. Evvel 1329 / 23 Ekim 1913 tarihinde Hükümet, Van valiliğine gönderdiği bir telgrafta; "...Ermeni işi hakkında bir teklif vukû muhtemel bulunmuş ise de bunu Hükümet katıyyen red kararı vermiştir. Yerli olmak üzere bir Müfettiş-i Umûmilik Teşkilatı'nın hemen tatbiki ve evvelce bildirildiği vecihle mühim miktarda jandarma istihdâmı ve karakollar tesisiyle telefonla yekdiğerine rabtı gibi tedâbire şimdiden tevessül edilecektir." Aynı yer, lef 1/1.

³²⁵ BOA., DUİT., 74-2/2-55: Her ikisinede Bâlâ rütbesi verildi.; Meclis-i Vükela Mazbatası (MV), 195/144: Reform Müfettişleri ile maiyyetlerinin maaş ve harcırah masrafı kararı; DH. KMS., 2-2/5, lef 20: "Westenen ve Hoff'un Vilâyât-ı Şarkıyye Müfettişliği Umumiliği'ne tayini takarrür etmiştir. Mumâileyhümanın hayırhah ve namuskâr ve sahib-i iktidardan bulunduklarına kanaat hasıl oldu."

³²⁶ Diğer görevliler için bk. DH. KMS., 21-1/38.

³²⁷ Görevliler için bk., DH. KMS., 63/68.

Bu memurlar:

- 1- Başkatip ile yeterli sayıda Müsvedd, mübeyyiz ve kâtip
- 2- Birer Mülkiye³²⁸, Polis ve Jandarma Müfettişi
- 3- Bir Adliye Müfettişi
- 4- Bir Maarif Müfettişi
- 5- Bir Ziraat Müfettişi (Osmanlı veya Avrupalı. Bir Ermeni atanmıştır).
- 6- Avrupalı Jandarma subaylarından atanacak bir Emir Subayı
- 7- Bir Nafia Müfettişi
- 8- Avrupalı bir Hususi Kâtip
- 9- Bir Kürtçe Tercümanı
- 10- Bir Ermenice Tercümanı

Avrupalı Reform Genel Müfettişleri, İstanbul'da gerekli hazırlıkları yapıp, gerekli görüşmelerde bulunduktan sonra (Padişah, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı vs.) görev yerlerine gitmek üzere harekete geçdiler. Müfettişlerden Van, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbakir vilayetlerinde görev yapacak olan Hoff Trabzon üzerinden önce Erzurum'a (24 Temmuz 1330) oradan Van'a ulaştı (4 Ağustos 1330)³²⁹. Kendisi memuriyetine merkez olarak Bitlis'i seçip reform heyetini orada yerleştirmeyi planlamıştı. Reform Müfettişi gittiği vilayetlerde törenlerle karşılanıp yollarda güvenliğini sağlamak için bir müfreze asker görevlendirildi³³⁰.

Hoff gelir gelmez yerel yönetici ve Ermenilerle görüşmeye başladı. Kendisi daha Erzurum'da iken I. Dünya savaşının başlaması sebe-

³²⁸ Umur-ı Mülkiye Müfettişleri Nizamnamesi (dokuz maddelik) bk., DH. KMS., 5/28.

³²⁹ BOA., DH. KMS., 2-2/5, lef 80: Dahiliye Nezareti'ne ...Bitlis ve vilayet-i malûme-i saire Müfettiş-i Umumisi Hoff Bey... bugün Erzurum'a muvasalat etti..." bkz. Lef 86.

³³⁰ Aynı yer, lef 38.

biyle İstanbul'a dönmesi yolunda emir almıştı³³¹. Telgrafta; "Umûmî seferberliğin iltizâm eylediği ahvâl-i fevka'l-âde karşılığında mevâdd-ı ıslâhiyyenin tatbîki mümkün olamayacağından memlekette ahvâl-i fevka'l-âdenin hitâmına kadar ya Erzurum'da ikâmet veyâ İstanbul'a avdet etmesi lüzûmu Erzurum'da Hoff Bey'e iki gün evvel telgraf tebliğ edilmiş iken şimdi mûmâileyhden gelen telgrafta Van'a hareket ettiği (29 Temmuz 1330)" bildiriliyordu. Hoff dönüşünde geldiği yoldan değil de Bitlis Diyarbekir, Siverek, Urfa, İskenderun, Beyrut üzerinden İstanbul'a dönmeyi tercih etti³³². Müfettiş Westenen ise eşyalarını Trabzon'a gönderdi fakat kendisi yola çıkamadan ilgili tebliği aldı³³³.

Müfettişlerin görevleri ile ilgili olarak Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Nazırlar Meclisinde okuduğu tezkeresinde, savaş ilanı sebebi ile planlanan bu reformun şimdilik yapılamayacağını müfettişlerin kendilerine ve kâtiplerine mukavele gereğince tazminat verilerek savaşın bitiminde; "ciddî ve esâslı ıslâhât esbâbına tevessül edilmek üzere" memuriyetlerine son verilmesini teklif etti. Bu teklifin 24 Aralık 1914'de Nazırlar Meclisi'nde onaylanması üzerine 29 Aralıkta bu yolda bir irade de çıkarıldı³³⁴.

³³¹ BOA., DH.KMS., 2-2/5, lef 67 ve 75: "Erzurum'da Müfettiş-i Umumi Hoff Bey'e (telgraf)

Dersaadet'te Müfettiş-i Umumi Westenen Bey'e (tezker)

Umumi seferberlik ve buna mümasil ahval-i fevkalâdeden dolayı mukarrerât-ı ıslahiyyenin tatbiki mümkün olamayacağından Dersaadet'e avdetiniz....26 Temmuz 1330"

³³² Aynı yer, lef 70, 73 ve 74: "Dahiliye Nezareti'ne. Varid olan talimata tevfiikan Beyrut tarihiyle İstanbul'a avdet etmek üzere bugün hareket ediyorum...Hoff."

³³³ Westenen efrence Temmuz 15'da hareket ve Erzurum'u merkez ittihaz edeceğini Jandarma Müfettiş-i Umumisi İngiliz Havker (ماركر) Paşa'ya bildirdi. 4 Haziran 1330. Bk. DH. KMS., 2-2/5, lef 96 ve 23/39.

³³⁴ BOA., DÜİT., 74-2/2-57: "İrade-i seniyye. Van, Bitlis ve Mamuratülaziz vilayetleri Müfettiş-i Umumisi Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri Hollandalı Müfettiş-i Umumisi Westenen Beylerle kâtiplerine

Avrupalı müfettişlerin reform görevi ile atanmaları ve kendilerine verilen yetkiler hususunda, Rusya diplomasisinin bu konuyu gündeme getirme ve ilk şartlarının kabul ettirilmesinde başarılı olduğu fakat sonradan kontrolü kaçırdığı yönünde, Rus basınında bazı görüşler yer aldı. Mösyö Milyokof imzâsıyla çıkan yazılarda³³⁵: “Rusya Devleti nasıl oldu da itilâfnâmenin tağyîrine ses çıkarmadı? Rusya sefîri İstanbul’da Ta’lîmât tertîb ve ihzâr olunduğundan haberdar mı idi? Şeklinde ifâdeler kullanıyor ve Talat Bey hükümetini koruma yönünde yeni bazı anlaşmaların yapıldığını, bunun ise; “Anadolu’da tabîî dostlarımız olup yakın zamanda tamâmiyle tarafımıza celb ettiğimiz anâsırı kendi hâline terk etmeği icâb ettirecek derecede ilerledilmiş bulunması kâbil değildir.” Diyerek endişesini dile getiriyordu.

Bahsi geçen 26 Ocak 1914 tarihli İtilâfnameye göre: başta Rusya olmak üzere Avrupa devletleri Ermeni bölgeleri olarak addettikleri yerlerde Osmanlı yönetimini kontrol etmek üzere geniş bir hukuk elde etmekteydi. Bunun için, Avrupa kontrolünün temsilcileri yine bu devletler tarafından gösterilecek namzedler arasından Osmanlı Hükümetince atanacak iki müfettiş olacaktı. Bu Reform Müfettişleri Osmanlı Devleti’nin memurları değil bütün Avrupa’nın temsilci ve kontrolörü olacaktı. Ayrıca bu İtilâfnâme, Osmanlı Hükümeti’ni Reform Müfettişliği makamının boş kalması halinde, on sene müddetle yeniden Avrupalı devletlerin görüş ve aday seçimine mecbur ediyordu³³⁶.

mukavele nameleri mucibince tazminat itası ile memuriyetlerine nihayet verilmesi Meclis-i Vükela’nın kararıyla tensib edilmiştir.

Bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiliye Nazırı memurdur. Sene 11 Safer 1333.

(İmzalar) Dahiliye Nazırı ve Harbiye ve Bahriye ve Maliye Nazırları Vekili Talat.

³³⁵ BOA., DH. KMS., 2-2/5, lef 29: 19 Haziran ve 3 Temmuz tarihli Reç (ع ۲) gazetesi.

³³⁶ BOA., DH. KMS., 2-2/5.

b-Zorunlu bir İskân Politikası: Tehcir

Bütün bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesinin Avrupa'nın ya da Rusya'nın kontrolü altına girmesi için gerekli zeminin hazırlandığını gösteriyordu. Onların politikalarının hareket noktası ve dayanağı ise bu bölgede yaşayan Osmanlı Hristiyan unsurları ve bazı etnik gruplar özellikle de Ermenilerdi. Bu politika doğrultusunda 1880'lerden sonra Ermeniler daima teşvik edilip kışkırtıldı. Onlar da isyan yolunu seçip birçok silahlı ayaklanmaya girişti. (1915'e kadar Devlet Başkanı ve ileri gelen bürokratlarının hedef alındığı bombalı suikastlar da dahil, 40'ın üzerinde silahlı ayaklanma meydana gelmişti.) 1915 yılına gelindiğinde ortaya çıkan gelişmeleri bir fırsat olarak değerlendiren Ermeniler, I. Dünya savaşının başlaması sırasında, tâbi oldukları devletleri aleyhine, karşı cephede yer alan devletlerle işbirliği içine girmeyi, yakın gelecekte kuracakları vaadedilen Ermeni Devletine götürecek yol olarak seçmede tereddüt etmediler.

Son elli yıldır gelişen olaylarla kontrolü gittikçe güçleşen ve devlet açısından kronik bir hal olan bu bölgenin, problem olmaktan çıkarılması için yukarıda anlatılan çabaları gösteren devlet, son gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti'nin idarî geleneğinde yer olan ve eskiden beri başvurulan bir uygulamayı tekrar yürürlüğe koyma kararını aldı. Bu karar: daima problem yaratan yabancı güçlerle işbirliği içine giren, son gelişmeler ile de askerî bakımdan büyük tehlike arzetmeye başlayan bir unsuru, kendiler açısından da daha güvenli ve yönetimin kolay olacağı bir bölgeye göçürmük, yani iskân etmektir³³⁷. 27 Mayıs 1915 tarihinde yapılan bu uygulamanın adı tehcir yani zorunlu yer değiştirmedir.

³³⁷ Zorunlu iskân politikaları için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963 ve Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.

Bu tehcirde ismi daima öne çıkan ve bu sebeple bir Ermeni teröristi tarafından arkadan vurularak katledilen³³⁸ Dahiliye Nazırı Talat Paşa, bu zorunlu iskâna karar verilmesinin sebeplerini şöyle anlatmaktadır:

“Osmanlı ülkesinin bütünlüğü ve Devlet yönetimi aleyhinde istilacı emeller taşıyan ve bunu, Osmanlı tebası arasına bölücü fikirler yayarak elde etmeye çalışan Avrupalı devletlerin etkisinde kalan, bazı kimseler tarafından vaad ve tehditle Ermeniler arasında uyandırılıp, günden güne çeşitli vasıtalarla sürdürülen bölücü hareketlerin, devletin işlemesine engeli, güvenlik güçlerine saldırıları ve silahlı isyan şeklinde görülen davranışlarının diğer sadık halkı varlığını koruma mecburiyetine sevketmesi ve zorlaması, devletin arzu etmediği bazı olaylara sebebiyet vermektedir.

Devletin bu problemleri ortadan kaldırmak için fedakârlıklarla sürekli olarak yaptığı uygulama ve iyileştirme/ıslahat çalışmalarından alınan sonuçların belirtileri açıkca görülmesine rağmen, dış tesirlerle aldatılmasının sürmesi, sırf bir içmesele olma özelliğini kaybetmemesi gerekirken bölgenin reformu işinin, harici bir mesele şeklinde devletler arasında genel görüşmeler alanına çekilmesine yolaçıp, Osmanlı ülkesinin bir kısmında, yabancı devletlerin nüfuz ve kontrolleri altında bazı idari yapılanma imtiyazı kazanma hedefine yönelinmişti.

Halbuki, Batılı devletlerin baskı ve etkisiyle, Osmanlı Hükümeti tarafından yapılmakta olan bütün reformlar/iyileştirme ve yapılanmanın, Osmanlı ülkesini bölünme ve parçalanmaya doğru çektiği, birçok deneme ve benzeri üzücü gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Devletin idari bağımsızlığı ve bütünlüğü, Batılı devletlerin baskısıyla yapılacak benzer reformlardan, devletin imkanlarının elverdiği ölçüde sakınma ve korunmasını zorunlu

³³⁸ Bu süikastlarda tetikçi olup, kendisini bir kahraman gibi anlatan Ermeni için bkz. Arsavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristinin İtirafı*, (çvr. Dr. Kadri Mustafa Orağlı) İstanbul 1997.

kıldığından; Osmanlı Devleti'nin hayati meseleleri arasında önemli bir bölüm işgaleden bu baş ağrıtan problemin, kesin bir biçimde ve bütünüyle çözüme kavuşturulması için gerekli olan tedbirlerin alınması planlanır, şekillendirilip ve dikkat harcanırken (Avrupalı Reform Müfettişlerinin görevlendirilmesi ve reform çalışmaları kastediliyor), Tehcirden az önce, Askeri savaş bölgeleri yakınlarında oturmakta olan Ermenilerden bir kısmı, Osmanlı ülkesini düşman devletlere karşı savunmaya çalışan Ordunun harekâtını zorlaştırıp, erzak ve cephane sevkini engelleyerek, düşman ile fikir ve işbirliği ve özellikle düşman saf-larına katılıp, memleket içindeki askeri birliklere ve masum halka silahla saldırarak, şehir ve kasabalarda katliam, hırsızlık ve yağmalama, düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlama, askeri savunma alanlarını düşmana gösterme suçunu işlediler”³³⁹.

İşte yukarda anlatılan gelişmeler üzerine alınan 30 Mayıs 1915 tarihli bir Meclis-i Vükelâ kararına göre, geçici bir kanunla, “...anasır-ı ihtilaliyenin /isyancı saha-i harekâttan uzaklaştırılması ve usâta üssülharekât ve melce olan köylerin tahliyesi icâb ederek..” Ermeni, Rum ve Araplar, özellikle Erzurum, Van, Bitlis vilayetiyle, Adana, Sis, Mersin, Maraş ve Halep’in merkezi müstesna; Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket livaları ile Maraş sancağı, merkez kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Beylan, Cesrişâûr ve Antakya kazaları köy ve kasabalarında tehlikeli görülen Ermeniler, Suriye ve Irak’ın kuzeyine Urfa, Zor, Halep, Harran, Musul, Diyarbakır ve Cizre bölgelerine göç ve iskân edildiler.

Belirtilen bölgelerde oturan Ermenilerin başka bölgelere nakil ve sevkleri kararı nasıl uygulanacaktı? Hükümetin bu yoldaki emri şöyleydi: *isimleri yazılı köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden nakli icab edenlerin iskân bölgelerine bütün gerekli ihtiyaçları mükemmel olarak sıkıntı çekmeksizin sevk ve eriştirilmeleriyle yollarda istirahatlarının sağlanması ve can ve mallarının korunması ve yerlerine vardıklarında*

³³⁹ BOA., BEO., 326758.

*yerleştirilmeleriyle, kesin olarak iskân edilmelerine kadar Muhâcirin Tahsisâtından geçim ve yaşamlarının sağlanması ve eski mali ve iktisadi durumlarına göre kendilerine emlak ve arazi dağıtılması ve içlerinden fakir ve yoksul olanlara Hükümet tarafından ev yapılması ve çiftçiler ve ihtiyaç sahibi zanaatkâra tohumluk ve alet ve edevat dağıtılması*³⁴⁰ ...

Göç esnasında içinde bulunulan imkanlar dahilinde göçmenlerin beslenmesi ve bakımı, sağlık ve güvenliği ile barınmaları sağlandı. Gittikleri yerlerde kendilerine toprak, tarım aleti ve tohumluk dağıtıldı.

Yollardaki sevkியatta ve yerleştirildikleri bölgelerde gerek kanunları çiğneyen unsurlar gerekse bazı görevliler tarafından zarara uğratılmalarına karşın suçlular cezalandırılma yoluna gidildi. Bu maksatla 10 soruşturma bölgesinde 6 Divân-ı Harb-i Örfî kuruldu³⁴¹ ve suçu sabit görülen 1397 kişi idam dahil çeşitli cezalara çarptırıldı.

Damat Ferit Paşa da Hükümet olur olmaz (4 Mart 1919) İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'ne dair bir karar yayınlayıp (8 Mart 1919)³⁴², Meclis-i Vükela'nın aldığı bir kararla; "Devlet'i savaşa sokanları, İslam, Ermeni, Rumu tehcir ve kıtallerini düzenleyenleri, halkı birbirini öldürmeye teşvik edenleri de" yargılama yetkisi verildi.³⁴³ Arşiv belgelerine bolca yansıyan ve İngiliz Siyasi Komiserliği'nin baskılarıyla da alınan bu gibi kararların bir cephesinin, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin siyasi çekişmesine bağlı olduğu anlaşılıyor. Tehcirle

³⁴⁰ BEO, aynı yer: Daire-i Sadarettin Dahiliye, Harbiye, Maliye Nezareti'ne 18 Mayıs 1331.

³⁴¹ BOA., MV., 213/60 ve 213/62; Divan-ı Harbi Örfilere dair daha geniş bilgi için bkz. Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harbi Örfiler (1877-1922)*, Ankara 1996 (Basılmamış doktora tezi. AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü)

³⁴² BOA., DH. Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (EUM.AYŞ), 4/20.

³⁴³ Bu husustaki gelişmeler hakkında teferruatlı bilgi için bk. Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2001.

itham edilen idarecilerin hemen hemen hepsinin İttihat ve Terakkici olarak gösterilmesi ve aslı olmayan suçlardan dolayı yargılanmaları, o tarihte işgalci güçler, bugün ise Ermeni soykırımını iddasını savunanlar için önemli bir dayanak olarak kullanılmaktadır.

Bazı ölümler nedeniyle daima istismar edilen Ermeni nüfusu ve tehcir edilenlerin sayısı ne kadardı? Savaş hali, coğrafi ve tabii şartlar ile sevk edilenlerin kesafeti, tehcirin büyük zorluklarla yapılmasına yolaçtı. Dönemin kaynakları ve arşiv belgelerine göre; Vilayât-ı Sitte'nin Müslümanlar dahil genel nüfusunun 3 500 000, ülkedeki Ermeni genel nüfusunun 1 250 000 kişiyi aştığı görülüyor.³⁴⁴ Mayıs 1914 tarihli Militarist Rendeşat (رندشاد) ta "Osmanlı ülkesinde en kalabalık Hıristiyan kavim olan Ermeniler, sadece Ermenilerden oluşan bir sahada yaşamayıp, onlar; Rusya'da 500 000, Türkiye'nin doğusunda 800 000 ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde 450 000, Kafkasya'da 200 000 kişi kadar" oldukları yer almaktaydı³⁴⁵.

Arşiv belgelerine göre, 29 Kasım 1329 /28 Kasım 1913'te Ermenilerin en kalabalık oldukları Bitlis ve Van vilayetlerinde nüfus durumu şöyleydi: Van'ın mevcut ondört kazasıyla birlikte erkek nüfusu 255 bin , bunun 150'i Müslüman, 72 bini Gayr-ı müslim; Bitlis'in mevcut onsekiz kazasıyla birlikte erkek nüfusu 245 bin, bunun 170 bini Müslüman, 70 bini Gayr-ı müslimdir. Bu vilayetlerin birkaç kazasında Hıristiyan nüfus ancak %20, diğerlerinde ise %5 oranındaydı³⁴⁶ . Yine bir Ermeni bölgesi sayılan Diyarbakır'da ise, kayıtlı bütün nüfus 576 660 kişi olup, bunun 470 093'ü Müslüman, 106 972'si Hıristiyandı. Vilayet idarecileri, sayıma katılmayan konar-göçerlerin dahil edilmesi

³⁴⁴ BOA., YEE., A/24-XIII/ 24/132 ve Prindeted For the Use of The Foreing Office (F.O.), June 1985, nr. 881-6621. Ayrıca nüfus rakamları için detaylı cetveller bkz., Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdulhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s.26-35.

³⁴⁵ BOA., DH., KMS., 2-2/5.

³⁴⁶ BOA., DH. KMS., 2-2/58, lef 59.

durumunda Müslüman nüfusun 600 560'a ulaşacağını hesaplamaktadır. Vilayetteki Hristiyan nüfus içerisinde Ermeniler 60 bini aşmamakta, bu oran olarak %8,5 demektir³⁴⁷.

Yukarıda verilen oranlar bize bir fikir vermekle birlikte, nüfusu tehcir edilen bölgelerdeki boşalan meskenlere yerleştirilmesi planlanan; işgallerle katliam, saldırı, tecavüz uğrayıp zorla yurtlarından kaçmaya zorlanan ve üstüste yığılmış bulunan Müslüman göçmenlerin sayısının 700 bin civarında tutulması, tehciire tabi tutulanların sayısının da 700 bin kişi olduğunu gösteriyor. Bu durumda ise Doğu vilayetlerindeki genel Ermeni nüfusun 600 binden az olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu gerçekler ışığında; tehcir esnasında ölen Ermenilerin, 1 200 000 gibi rakamlarla ifadesinin ne derece dayanıksız ve propogandaya yönelik olduğu açığa çıkmaktadır. Aynı yıllarda, savaş ortamında hayatını kaybeden 2 milyonun üzerinde Müslümanla birlikte, yol şartları, hastalık ve münferit saldırılarla ölen Ermeninin 200 bin kadar olduğunu tarafsız ve güvenilir araştırmalar ortaya koymaktadır.

Günümüzde çeşitli ülkelerin parlamentolarında gündeme alınan, Fransa'da olduğu gibi yasalaşan soykırımı iddiaları tarihî gerçekler ve belgeler ışığında değerlendirildiğinde ilmî hiçbir dayanağının olmadığı görülmektedir. Bu ise 1878'den 1914'e kadar çeşitli renk ve kılıfa sokulan bir baskı diplomasisinin, yeni bir versiyonunun sergilendiğini akla getirmektedir. Bu politikaların, Ermenileri mevcut sınırları tanıma ve yeni toprak taleplerinde bulunmaya doğru gidişte ne kadar yüreklendirdiği ve ümitlendirdiği, tarihin bir tekerrürü olarak birdeha açıkça görülüyor.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

³⁴⁷ BOA., DH.KMS., 2-2/5.

1- Reform meselesi siyasi yönü ağır basan bir meseledir.

2- Bu projenin ihtiyaçtan kaynaklanan ve uygulanması gereken kısımları, Avrupalı devletlerin siyasi çıkar hesapları ve yaptırım istekleriyle asıl mecrasından sapmıştır.

3- 1914'e gelindiğinde bunun örtülü bir işgal planı olduğu artık ortaya çıkmıştır.

4- Avrupalı devletlerin 1878-1915 tarihleri arasında kalan 37 yıllık bu baskıları Osmanlı yöneticilerinde Avrupa kaynaklı reform istek ve projelerine karşı bir şüphe ve antipati doğurmuştur.

5- Avrupa'nın siyasi planları neticesinde başta Ermeniler olmak üzere diğer Hristiyan unsurları kendi devletleri ile karşı karşıya getirilmiş ve bir çok olumsuzlukların yaşanmasına sebep olunmuştur.

6- 1915'e gelinceye kadar Osmanlı Devlet yöneticilerinin, başlangıçta İttihat ve Terakki yöneticileri de dahil, Ermeni Meselesi'nin çözümü için çok uzun bir süre, iyi niyetle çabaladıkları gerçeği gözardı edilemez.

7- Zorunlu bir iskân politikası olan tehcir de bu gelişmeler karşısında devletin mecbur kaldığı bir uygulamadır.

8- Zorunlu iskân ve göçettirme esnasında verilen emirler ve yapılan uygulamalara bakıldığında, Osmanlı Hükümet politikalarının açık veya gizli bir şekilde, Ermenileri yoketme veya soykırımını asla hedeflemediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla soykırımı gibi asılsız ve tarihi gerçeklere tamamen ters bir suçlama, sadece bir iftiradan ibarettir.

9- Başta zorunlu bir iskân olan tehcir olmak üzere, Ermenilerle ilgili konularda, meselenin arka planını ve bu hususta daha önce yapılanları bilmeden ileri sürülen görüşler eksik ve yanlış olacaktır.

10- Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa sürüklenmesinin sebeplerinden başlıcasının, İtilâf-nâme'ye de yansıdığı şekliyle,

başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerin sergilediği tavır olduğu anlaşılmaktadır.

11- Bugün yapılan tartışmalarda ileri sürülen tez ve karşıtezlerde, tamamen 1915-1922 senelerindeki gelişmelerin esas alındığı görülüyor.

2001 senesinde Türkiye'nin aynı problemle karşı karşıya bırakılması Batılı devletlerinin bu bölge siyasetleri üzerinde fazla bir değişim olmadığını göstermektedir.

ÜÇ ERMENİ ŞARKISI VE ERMENİLERİN TÜRKLERE BAKIŞI*

Bayram Kodaman**

Esas konumuza girmeden önce, Ermenilerle ilgili genel bir çerçeveye çizmekte yarar vardır. Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermenilerle-Türkler arasında herhangi bir geçimsizlik söz konusu değildi. Bunun da ötesinde Türklerle en iyi anlaşılan ve kaynaşan gayr-i müslim unsurların başında Ermeniler gelmiştir. Bu yüzden Bâbü-âli, Ermenilere millet-i sâdika yani sadık millet gözüyle bakmış ve onlara pek çok imtiyaz tanımıştı. Bu hususu daha iyi anlatabilmek için son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey'den şu cümleleri sadeleştirerek aktarmayı uygun bulduk: *"...Ermeniler ehl-i silah ve kavgacı olmadıkları için kendi işleriyle, sanatla, ticaretle uğraşmışlardır. Vergilerini zamanında vererek devlete karşı vazifelerini tamamıyla ifa ettiklerinden hükümete hiçbir güçlük çıkarmamışlardır. Ermeni taifesi ticaret ve geçim için dağlık bölgeleri terk ederek Anadolu'nun her tarafına ve Rumeli'nin birkaç yerine göç edip yerleşmiştir. Memleketlerinde kalanlar dahi para kazanmak için İstanbul'a veya başka şehirlere gitmişlerdir. Mülayim tabiatları ve hayat tarzları hasebiyle Türk'ün asıl mayasına ve karakterine intibak ettiler. Türklerle et-kemik misali hemhalk, hammenfaat, hemnasip oldular. Bu itibarla devlet Ermenilere güveniyor ve inanıyordu. Bu güven duygusuyla devlet en mühim ve mutena hizmet*

* Bu yazı, KTTC Doğu Akdeniz Üniversitesi ve TC. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüklerinin ortaklaşa düzenledikleri, Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, (Gazimagosa, 28 Ekim-2 Kasım 1991)'na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

olan Barutçu-Başlılık görevini Ermenilere verdiği gibi devletin maliyesini, sarraflık işlerini, darphaneyi de onlara emanet etmiştir. Yine gümrük memurları, çarşı bekçileri ve konak hizmetkârları Ermenilerden seçilirdi...”¹

Osmanlı yazarının bu cümlelerini, Ermeni yazarı C. Oskanyan; 1857’de yazdığı bir kitapta aşağıdaki şekilde teyid ediyordu. “...Ermeniler Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Türkler, sanayiın bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla bankacılar, tüccarlar, zenaatkarlar hep Ermeni idi. Ayrıca Ermenilerle Türkler arasında his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Duyguları ve adetleri aynıydı. Bu sebeple Ermeniler kendilerini Türklere iyi uydurmuşlar ve onların güvenini kazanarak en nüfuzlu ve imtiyazlı cemaat haline gelmişlerdi ve hâlâ da öyleydiler. Köylüsünden paşasına kadar her Türk Ermenilerden borç para alırdı. Türkler onlarsız bir gün bile yaşayamazdı...”²

Nasıl oldu da hemhalk, hemmenfaat, hemnasip olarak 700 veya 800 yıl aynı topraklar üzerinde barış, içinde yaşayan bu iki millet (Türkler-Ermeniler) birbirine düşman oldu? Şüphesiz bu düşmanlığı ilk yaratanlar ne Türkler ne de Ermeniler olmuştur. O halde kabahati başka yerde aramak lazımdır. Kabahat başka yerde arandığında karşımıza önce İngiltere, sonra Hristiyan misyonerler çıkmaktadır. Bunun böyle olduğunu anlamak için Osmanlı arşivleriyle, Avrupa ve Amerika arşivlerini incelemek kafidir. İşte bir örnek: İstanbul’daki Fransız Elçisi Monsieur CAMBON, 20 Şubat 1894’te Paris’e yazdığı bir mektupta özetle şöyle diyordu.³ “1878’de ne Ermeni milliyetçiliği ne de istiklâl

¹ Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II Meşrutiyet Olayları (1908-1909),Yayına Hazırlayanlar: Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, TTK Yay. Ankara, 1996.

² Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1963, s.65; (C. Oskanyan, *The Sultan and His People*), New-York, 1857, s.353-354.

³ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Mémoires et Documents, Livre Jaune Français*, No: 187, s.11.

fikri vardı. (...) İlk defa 1885'te Ermeni hareketinden Avrupa'da söz edildi. Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler müsterek bir hareket için birleştiler, Millî komiteler, gazeteler görülmeye başlandı (...) Ermeniler Londra'da iyi karşılandı. Gladston, Ermenileri topladı, grup yaptı, disipline etti ve desteğini vaat etti. Ermeni propaganda komitesi böylece Londra'ya yerleşti. (...) Birkaç yıl içinde gizli cemiyetler organize oldu (...) ve Ermeniler arasında millî uyanış ve istiklâl fikri yayıldı..."

Yine, New-York Herald Gazetesinin, Ermeni hadiselerini incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye yolladığı Dr. George H. Hepworth olayların sebebini bir Ermeni'ye sorduğunda şu cevabı alır: *Âh biz eskiden çok mesuttuk. Çok vergi veriyorduk, fakat büyük ticarî kaçarlarımız vardı. Biz çok memnun, hatta çok müreffeh idik. Fakat Berlin Anlaşması' ve İngiltere'nin işe karışması olmasaydı (...) eğer Avrupa bizimle meşgul olmasa da biz bir istikbâle sahip olabilirdik, fakat bugünkü durumda bana öyle geliyor ki, biz mahkûm edilmiş bir toplumuz."*⁴

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünyanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartlar sayesinde Avrupalılar tarafından önce Avrupa'da Şark Meselesinin yeni bir safhası olarak Ermeni meselesi yaratılır, daha sonra Doğu Anadolu-Adana-Maraş bölgesinde yaşayan Ermeniler için macera, Osmanlı devleti için de isyan niteliği taşıyan sosyal ve siyasal olaylar tezgâhlınır. Bütün bunlar niçin yapılıyordu? Güya bağımsız veya muhtar bir Ermenistan teşkili için yapılıyordu. Fakat bu hedefe varmak mümkün müydü? Bir Ermenistan devleti veya Ermeni muhtar bölgesi kurmak için gerekli objektif şartlar mevcut muydu? Bu sorulara 20 Şubat 1894'te Fransız

⁴ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987, s. 133.

elçisi şöyle cevap veriyordu.⁵ "...*Ermeni sorununa hangi çözümler ileri sürülebilir veya öngörülebilir?*"

Bağımsız bir Ermenistan? Bunu hiç düşünmemek lazımdır. Zira Ermenistan, Bulgaristan veya Yunanistan gibi tabii hudutlarla sınırlandırılmış veya (Ermenilerle) meskûn bölgelerle belirlenmiş bir ülke teşkil etmiyor.

Ermeniler Türkiye'nin dört bir yanına dağılmışlardır. Ermenistan denilen bölgenin de her tarafında, Müslümanlarla iç içe yaşamaktadırlar. Zaten Ermenistan Türkiye, İran ve Rusya arasında parçalanmıştır. Pek muhtemel olmamakla beraber, bir harp sonunda Avrupa bir Ermeni devletinin kurulmasını teklif ettiğinde, yeni devletin sınırlarını tespit etmek hemen hemen imkânsız olacaktır.

Eğer yarı muhtariyetten yararlanan imtiyazlı bir Ermeni eyaleti teşkil edilmesi istenirse, aynı güçlük söz konusudur. Zira Ermenistan nerede başlar? (belli değildir).

Gerçekten de, Fransa'nın 1893-1897 yıllarına ait bilgileri ihtiva eden ve Ermeni işleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Projesi adı altında Paris'te yayınladığı Sarı Kitabı, (*Affaires Arméniennes Projet de Réformes dans l'Empire Ottoman*), coğrafî ve demografik şartların Doğu Anadolu veya Adana Maraş bölgesinde bir Ermeni devletinin

⁵ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Mémoires et Documents, Livre Jaune Français*, No: 187, s.12.

"...Quelles solutions peut-on proposer ou prévoir à cette question?"

Une Arménie indépendante? Il n'y faut pas songer. l'Arménie ne forme pas, comme la Bulgarie ou la Grèce, un Etat limite ou défini par des agglomérations de population.

Les Arméniens sont disséminés aux quatre coins de la Turquie, et dans l'Arménie proprement dite, ils sont partout mélangés de musulmans. Ajoutez que l'Arménie est déjà morcelée entre la Turquie, la Perse et la Russie et qu'au cas, fort improbable, ou, à la suite d'une guerre, l'Europe proposerait la création d'une Arménie, il serait presque impossible de fixer l'orientation du nouvel Etat.

Même difficulté si l'on se demande d'établir une province privilégiée jouissant d'une demi autonomie. Ou commence, ou finit l'Arménie?"

veya muhtar bir Ermeni eyaletinin teşkiline imkân vermediğini açıklıyordu. Daha somut olması bakımından sadece Adana ve Halep vilayetleri hakkında Fransız Sarı Kitabı'nda verilen nüfus istatistiklerini burada zikretmeği faydalı görüyoruz:

Adana Vilayeti		Halep Vilayeti	
Müslüman	158.000	Müslüman	797.449
Ermeni	97.450	Ermeni	37.999
İranlı-Afganlı	4.400	Yahudi	20.000
Fellah, Çingene vs.	72.050	Ortodoks-Rum	23.725
Ortodoks-Rum	46.200	Rum (Unis)	24.815
Syriens Ortodoks	20.900	Syriens Unis	20.913
Katolik Latin ve Maruni	4.539	Syriens Yakobits	26.812
		Kaldéens Non Unis	15.300
		Maruni	2.989
		Latin	1.858
		Protestan	11.033
Toplam Nüfus	403.539	Toplam Nüfus	995.758

Demek oluyor ki, Fransız kaynaklarına göre, 1893-1897 yılları arasında Adana vilayetinde 97.450, Halep vilayetinde büyük çoğunluğu Maraş sancağında olmak üzere 37.999 Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Böylece, Adana bölgesinde genel nüfus içinde Ermeni nüfusu yaklaşık % 22.5, Halep'te ise yaklaşık % 4'tür. Ancak % 4'lük Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının Maraş sancağında oturduğunu kabul edersek sancaktaki oranlarının % 20-25'e kadar çıktığı tahmin edilebilir. Nereden bakılırsa bakılsın Müslüman nüfusu veya genel nüfus içinde Ermenilerin azınlıkta olduğu bir gerçektir. Bu nüfusun, müstakil bir devlet veya muhtar bir bölge teşkili için Ermenilere kâfi gelmeyeceği açıktır.

O halde Ermeniler daha işin başında bir devletin teşkili için olması gereken yeterli nüfus ve belirli coğrafi ve tarihî sınırlar gibi iki temel somut unsura da sahip değildir.

Bütün bunlara rağmen Ermeniler ne yaptı? Ermenilerin yaptıkları kısaca şunlardır:

1- Avrupa'nın veya Batı kamuoyunun desteğini temin ettiler. Onlar zaten bu desteği vermişler, vermeğe de devam ediyorlardı.

2- Türk-Ermeni dostluğunu bozacak her türlü faaliyetin (siyasî, idarî, kültürel) içine girdiler.

3- Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Doğu Anadolu'da (Vilâyât-ı Sitte) hayali Ermenistan devletini kurmaya yönelik içte ve dışta Türk aleyhtarı propaganda ve teşkilatlanma faaliyetlerini başlattılar. Dolayısıyla Ermeni-Türk cemaatları arasına karşılıklı güvensizlik, itimatsızlık, endişe ve tereddüt tohumları saçılmış oldu.

4- 1891'den itibaren Hınçak ve Taşnak komiteleri öncülüğünde Doğu Anadolu'da hatta bütün imparatorlukta başlatılan isyan, baskın, sabotaj, suikast hareketleri Türk-Ermeni düşmanlığını yarattı. Böylece iki toplum arasında düşmanlık, intikâm, kin ve nefret devri başlatılmış oldu. Buna, Maraş'ın Zeytun (Süleymanlı) kasabasında 1891'de meydana gelen bir olayı, yine Fransa'nın Halep konsolosu T. Gilbert'in mektubuna (9 Nisan 1891) dayanarak bir örnek verebiliriz: *"Zeytun olayı, özet olarak; resmi makamlarca aranan küçük bir insan grubu tarafından tahrik edilmiş olan bu başkaldırma hareketi, bölgenin dini otoritelerince teşvik edilmiştir ve cesaretlendirilmiştir. Bir papaz, sesi güzel bir genç kız şehirde dolaşarak, özel toplantılarda dini ve kahramanlık ilahileri söylüyorlar. İstanbul'da ve başka yerlerde meydana gelen olaylardan kısa bir müddet sonra Zeytun'da karışıklıklar patlak verdi. Asilere, (kannun kaçaklarına) Erzurum'dan ve Harput'tan beklenen Ermeni desteğinin ve Adana'dan, yollanması gereken harp silahlarının yakında geleceğine dair sözler veriliyordu. Halk kitlesi bu aldatıcı sözlere kapılmamış-*

tır. Dolayısıyla direniş (isyan) sadece manastır ve şehrin bir mahallesiyle sınırlı kalmıştır.”⁶

Netice ne oldu? Ermenilerin Doğu Anadolu'da kımıldayacak hali kalmadı. Zira, Müslüman halk, aşiretler, Hamidiye Alayları Ermenilere fırsat vermedi. Bunun üzerine Ermeni komiteleri Anadolu'da daha uygun ve müsait bir yer aradılar. Bu yer için Adana-Maraş bölgelerini buldular. Bölge hem denize yakın, verimli hem de eski Ermeni Sis baronluğunun hüküm sürdüğü bir yerdi. Dolayısıyla stratejik, ekonomik, tarihî, siyasî ve manevî açıdan üstünlük temin edebileceklerdi. Böylece büyük Ermenistan kurma teşebbüsünde başarısız olan Ermeniler bu sefer biraz daha mütevazî davranarak Çukurova (Adana-Maraş) havali-sinde küçük Ermenistan kurma hayalinin peşine düştüler.

Bu küçük, hayalî Ermenistan devletinin baş mimarı Adana bölgesi piskoposu (Evêque d' Adana) Paul Terziyan'dı. Paul Terziyan 6 Temmuz 1898'de Fransız Hariciye Nazırı'na gizli bir mektup yazarak, Kilikya bölgesinde Fransız himayesinde bir Ermeni devletinin kurulabileceğini bildirdi⁷. Böylece Çukurova ve Maraş bölgesinde devlete ve Müslüman halka karşı yeni bir tahrik, teşvik ve propaganda faaliyetini başlattılar.

⁶ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Turquie, Correspondance politique des Consules, Alep, 9 Avril 1891, Tome: 9; l'Affaire Zeytun: “..En réumé, le mouvement sédictieux provoqué par un petit nombre d'individus se trouvant aujourd'hui sous le coup de poursuite a été encouragé par les autorités religieuses de la contrée. Un Prêtre et une jeune fille possédant une jolie voix circulaient dans la localité et chantaient dans les réunions privées des hymnes patriotiques et religieuses. Les troubles éclataient à Zeitoun peu après ceux qui se produisaient à Constantinople et ailleurs. On promenait vaguement aux montagnards l'appui de frères attendus d'Erzurum et Karpout, l'arrivée prochaine d'armes de guerre devant venir d'Adana. La masse de /a population ne s'est pas laissé séduire par ce mirage trompeur. Aussi la résistance n'a-t-elle eu pour centre unique que le couvent et un quartier de /a ville.”

⁷ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Turquie, Correspondance politique et Commerciale, 1898-1899, cilt: 74, ss. 125-128; Bayram Kodaman, *Aynı eser*, ss. 135-141.

Ermeni komitacılarının ve din adamlarının bu davranışları, Adana-Maraş çevresinde Türk-Ermeni ilişkilerini tekrar bozmaya yöneltti. Halbuki 24 Ekim 1895'te başlayıp 28 Ocak 1896'da biten Zeytun ayaklanması sonunda yapılan anlaşmaya göre ortalık sakinleşmiş gibi görünüyordu⁸. Hatta isyanı müteakip Zeytun ve çevresine pek çok Amerikan misyoneri gelerek Ermeni köylerine yardım etmişlerdir. Türk köyleri ise öyle harap vaziyette kalmıştı. Buna rağmen, Ermeni komiteleri Avrupalı devletlerin ve Hristiyan misyonerlerin maddi ve manevi desteğinden cesaret alarak Türklere karşı nefret ve düşmanlık duygularını yaymaya ve isyan için hazırlıklara devam ettiler. İşte söz konusu edeceğimiz üç şarkı bunun en somut örneğini teşkil etmektedir. Ermenilere âit bu üç şarkı Halep'teki Fransız konsolosu tarafından Fransızcaya çevrilerek Paris'e yollanmıştır. Yorumu geçmeden önce şarkıların ne olduğunu görmekte fayda vardır.

⁸ Zeytun Ermenileri, IV. Murad'ın bir fermanla kendilerini vergiden muaf tuttuğunu iddia etmişlerdir. Böyle bir ferman ortada yoktur. Ancak Ermeniler fermanın 1884'de yandığını söylemekteydi. Bu yüzden Zeytun Ermenileri vergi vermeyi hep reddetmişler ve devlete başkaldırmışlardır. Bu konuda bakınız: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1982, ss.157-161.

Üç Şarkının Tercümesi

I Halep, 8 Ocak 1892

Savunalım kendimizi
Kanımızı emen Türkler'e karşı
Şiddetle savunalım
Ve kurtaralım kendimizi.

Seyirci kalıyor bizim sefaletimize
Bulgar'ın hâmisi Avrupalı,
Vatan sevgisiyle
Beslesin Ermeni anneler çocuklarını
Bir de İngiliz Gladston'a
Sevgi hisleriyle...

Ey Amerika'yı mekan tutan hürriyet
Unutma Ağrı dağı
Bu dağda Haikos soyundan geleni unutma
Ona da yardım et.⁹

II Halep, 22 Ocak 1892

Uyumayınız
Genç Hristiyanlar
Alınız silahlarınızı
Kız kardeşlerinizin yardımına koşunuz
Savununuz onların kirlenen namusunu.

⁹ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Correspondance des Consules, Turquie*, Vol: 9.

Siz ey zavallı Ermeniler

Seçmediniz mi hâlâ

Çocuklarınızı zafere götürecek komutanları Seçmedinizse eğer
utanın, utanın...¹⁰

III Maraş, 17 Ocak 1898

Pek utanç verici oldu sonu babamın

Öldü yatağında Türkler'le savaşmadan

Bense hiç layık değilim Zeytunli adına

Çünkü ancak üç Türk öldürdüm.

Böyle ölmek istemiyorum

Birçok Türk'ü öldürmeden

Ölmek, ölmek istemiyorum.¹¹

Üç Şarkının Fransızcası

I Alep, 8 Octobre 1892

Défendons-nous avec énergie contre les Turcs qui s'abreuvent de
notre sang.

Débarassons-nous de leur joug.

Les Européens, soveurs des Bulgares, assistent indifférents à nos
misères.

Que les mères arméniennes nourrissent leurs petits de l'amour de
la patrie, du respect pour l'anglais Gladstone.

Ô toi liberté qui a fixé en Amérique sa demeure, fait visite au
descendant HAIKOS à côté du mont ARARAT.

¹⁰ Aynı yer,

¹¹ *Correspondance Politique et commerciale, Turquie*, Tom 74, 1898-1899; *Politique Interieure, Arménie, Anatolie, Cilicie*, s. 37.

II Alep, 22 Octobre 1892

Jeunes chrétiens ne dormez

Prenez les armes, protégez

Contre le déshonneur

De vos seurs humiliés

La pudeur

Pauvres arméniennes. N'avez-vous encore choisi les commandants
qui, à la gloire

Conduiront vos enfants?

III Marach, 17 Janvier 1898

Mon père avait un fin honteuse,

Il est mort dans son lit

Et non en combattant les Turcs

Je ne suis pas digne du nom du Zeytounli,

Car je n'ai encore tué que trois turcs.

Je ne voudrais pas mourir ainsi,

Sans avoir tué plusieurs turcs.

Bu üç şarkı tahlil edildiğinde ortaya çıkan sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Ermeni komitacıları, misyonerleri ve şâirleri bu tür şarkılarla Ermeni halkına özellikle yeni yetişen genç nesillerine Türk düşmanlığını aşılama istiyorlar.

2- Türklere karşı nefret, kin ve düşmanlık hisleriyle doldurdukları Ermenileri Osmanlı Devleti'ne, kanunlarına ve Müslüman Türk halkına karşı isyana davet etmektedirler.

3- Ermeni komitacılarının, giriştikleri veya girişecekleri isyan hareketinin sonucundan da emin olmadıkları anlaşılıyor. Zira kendi güçlerine ve halklarına tam güvenemiyorlar. Bu yüzden Avrupalılara ve Amerika'ya sesleniyorlar. Onlardan yardım bekler psikozu içindeler. Dolayısıyla bir taraftan Türklere meydan okuma, öbür taraftan da Avrupalılara dönüp, ne olur Bulgarları kurtardınız, bizi de kurtarın gibi cesaretsiz bir tavır sergileyerek çelişki içine düşmüş oluyorlardı. Bu çelişki veya ikilem Ermenileri ele vermektedir. Şöyle ki; Ermenilerin maksadı Osmanlı Devleti'ne karşı bir istiklâl savaşı vermek değil, fakat isyanla, suikastla, yağma ile Hıristiyan Avrupa'nın dikkatini çekerek Avrupalılara Anadolu'da zorla sun'î bir Ermenistan devleti kurdurtmaktı. Onun için daima olay çıkartmışlardır. Bununla beraber Avrupalı devletler, henüz millet olamamış, belli bir bölgede oturmayan, nüfusu ve coğrafyası belirsiz olan Ermenilere devlet kurmakta tereddüt etmiştir.

4- Bu şarkılar Ermenilerde vatan şuuru olmadığını da göstermektedir. İngiliz başkanı Gladston'a olan sevgiyle, vatan sevgisini eşit tutmaktadır. Bu da gösteriyor ki, Ermeniler kendilerini himaye edecek, kendilerine devlet kurabilecek bir hâmi arıyorlar. Ayrıca bu Gladston sevgisi de İngiltere'nin Ermeni olaylarındaki payını göstermesi bakımından önemlidir.

5- Ermenilerin Türkleri öldürdüklerini, ancak kâfi derecede Türk öldürmedikleri için üzüldüklerini görüyoruz. Bu da Ermenilerin masum olmadığını gösteriyor.

6- Ermenilerin, kendilerini zafere götürecek lider veya devlet adamı niteliklerine sahip bir kimseyi bulamadıkları anlaşılıyor. Bu yüzden ki, kendilerini komitacılıktan kurtaramamışlar ve daima komitacı usulleriyle başarıya ulaşmaya çalışmışlardır. Bu usulün iyi bir yol olmadığını da tarih Ermenilere acı bir şekilde öğretmiştir.

Türkler aleyhine sokaklarda, dini ayinlerde Ermeniler tarafından söylenen bu tür şarkılar ve Ermeni komitelerin isyan hazırlıkları psikolojik zeminde Türk-Ermeni ilişkilerini gerginleştirdi. Bunun ilk

sonucu 1895-1896 Zeytun isyanı oldu. Bu isyandan sonra Ermeniler yine de boş durmadı. Bu sefer daha, geniş çapta hazırlıklara başladılar. Bu hazırlıklar 1909'a kadar devam etti ve neticede Adana isyanı patlak verdi. Ermenilerin bu hazırlıkları ve faaliyetleri neydi? Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hınçak ve Taşnak komiteleri bölgede (Adana-Maraş-Cebel-i Bereket) teşkilatlanmaya ve propagandaya hız verdiler.

2- Ermeni din adamları ve Avrupalı-Amerikalı misyonerler kilise, okullarda Ermeni cemaatine Müslüman ve Türk düşmanlığını aşılama devam ettiler.

3- İsyân hazırlıkları için para lazımdı. Bu maksatla Avrupa'da, A.B.D.'deki Ermeniler para toplayarak bölgedeki komitelere yolluyorlardı. Buna ilaveten Adana-Maraş bölgesindeki zengin Ermenilerden zorla para alıyorlar ve vermeyenler öldürülüyordu.

4- Özellikle Adana bölgesinde Ermeni nüfusunu artırma, diğer bölgelerden buraya Ermeni göçünü teşvik ediyorlardı ve hatta pek çok insanı getirtmişlerdi de. Bunlar arasında meşhur Ermeni isyancıları, sosyalist, anarşist, milliyetçi Ermeni liderleri de vardı.

5- Yeni gelen Ermenileri yerleştirmek ve fazla araziye sahip olmak için Adana bölgesinde toprak ve bina gibi gayr-i menkul mal satın alımına hız verdiler.

1901'den itibaren Ermeniler bu tür hazırlıkları gizliden gizliye sürdürürken, Osmanlı İmparatorluğu isyanlarla kaynıyordu. Makedonya isyanı, Arabistan olayları, rejim aleyhtarı faaliyetler imparatorluğu sarsıyor, günden güne zayıflatıyordu. Nihayet İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu gidişe son vermek için başlattığı hareket, 24 Temmuz 1908'de Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edildi. Bulgaristan istiklâlini ilân etti, 6 Ekim 1908'de ise Yunanistan Girid'i ilhak ediyordu. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da 31 Mart hadisesi patlak verdi. Ertesi gün ise uygun isyan için uygun zamanın geldiğine inanan Ermeniler Adana'da isyan çıkarttılar.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte Adana Ermenilerinin davranışlarında, faaliyetlerinde büyük değişiklikler dikkati çekmeye başladı. Barış ve hürriyet havasından istifade ederek, yukarıda beş madde olarak saydığımız hazırlıklarına ilave olarak, şu faaliyetlere giriştiler:

1- *Silahlanma*: Gerçekten II. Meşrutiyet'in hemen arkasından Adana'da silah ticareti birden arttı. Silahlar Avrupa'dan Mersin veya İskenderun limanına geliyor, buradan bölgedeki silah tüccarlarına dağıtılıyordu. Bu arada ağır silah ve harp malzemeleri de gizli olarak getirilerek depo ediliyordu. Hemen herkeste, silah taşıma ve silah atma merakı başladı. Ermenilerin bu merakını gören Müslüman halk da silahlanmaya başladı.

2- *Propaganda*: Hürriyetin getirdiği barış ve kardeşlik havasından istifadeyle, Ermeniler ev kapılarına, sokak duvarlarına, bazı eşyalar üzerine Ermenice yazılar, Ermeni armaları, istiklâl ve isyan işaretleri yazmaya ve resmetmeye başladılar. Yurt dışında ve bölgede basılan Ermenice pek çok gazete ve broşür bölgeye dağıtılıyor ve Ermeni bayrakları asılıyordu.

3- *Tiyatro Olayı*¹²: Ermeniler 29 Mart 1909 Pazar günü Mersin'de Ziyabey Gazinosu'nda Timur'la ilgili ve Türkler aleyhine bir tiyatro oyunu oynattılar. Aynı oyun 15 gün önce Dört Yol'da da oynatılmıştı. İşte bu tiyatro oyunu, zaten gergin olan Türk-Ermeni ilişkilerini iyice bozdu. Tiyatro oyununun konusu kısaca şudur:

Oyunun adı, Sivas'ın Timurlenk tarafından Tahribi'dir. Perde açılır, sahneye Timur gelir ve bütün Ermenilerin katledilmesini emreder. Harp olur. Ermeni kralı, kızı ve hizmetçisi Timur'a esir düşer ve bir odaya konurlar. Bu sırada odaya mezardan çıkmış iki Ermeni, elinde bir boru, arkasında Ermeni askerleri olan bir de melek girer. Aralarında şu konuşmalar geçer:

¹² Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *Aynı eser*, s. 71-72.

İki ölü: (Krala seslenerek) Biz hep senin ve Ermenistan için öldük.

Melek : Kral hazretleri bu esaretin sebebi Ermenilerin adem-i ittifakı ve adem-i ittihadıdır. Ben sizi birliğe davete geldim.

Kral : Bütün Ermeniler öldürüldü. Kimi birleştireceksin?

Melek : Hiç kalmadı mı?

Kral: Sadece ben, kızım ve hizmetçim kaldı.

Melek : Üçünüz de Ermenisiniz ya.

Kral: Evet

Melek : Üçünüz yeterlidir. Birlik olunuz. Tekrar kral olacaksınız.

Kral: Heyhat!...

Melek : Bundan emin olunuz. Yakında bir yıldız doğacak Sivas aydınlığa kavuşacak ve siz Ermenistan krallığına sahip olacaksınız.

Krallık ve istiklâl üzerine konuşmalar devam ederken, sahnenin üzerinde bir yıldız parlar, yıldızın ışığı perde üzerindeki Sivas dağlarını ve ovalarını aydınlatır. Bu sırada, yaşasın Ermenistan, yaşasın Ermeni kralı, yaşasın Ermeniler diye nara atılır ve perde kapanır.

4- *Adana Piskopusu Muşeg'in faaliyetleri:* Ermeniler arasında sözü dinlenir, nüfuzlu bir kimse olan Muşeg Efendi, Adana ve Cebel-i Bereket havalisini dolaşarak “*Ermeniler hakkında bir felaket hazırlandığını*” söyleyerek Ermenileri hazırlık yapmaya davet ediyordu. Ayrıca Ermeni cemaatına, “*silahlanın*”, “*bir ceketi olan onu satıp silah almalıdır*”, “*vergi vermeyiniz*,” “*toprak alınız*” şeklinde nasihat veriyordu. Yine “*Ermenistan için çalışınız, hiç korkmayınız fedaileriniz bize kâfidir. Hin-i hacette ecnebilerin muavenetlerinden istifade edeceğiz.*” “*Ne vakit olsa Müslümanları keseceğiz, artık korkmayınız; kan dökmeyince Türklerle hesabımızı kesemeyeceğiz*” “*Türkler ıslah olmaz*” şeklindeki sözlerle Ermenileri tahrik ediyor ve cesaretlendiriyordu¹³.

¹³ Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *Aynı eser*, s. 73-76.

S o n u ç

Bütün bunların neticesinde Müslümanlar Ermenilerin kendilerini keseceklerine, Ermeniler ise Müslümanların kendilerini keseceklerine dair çıkarılan dedikodulara inanmaya başlarlar. Artık her iki taraf birbirine şüpheyle bakar ve düşmanca davranır. Karşılıklı öldürme hadiseleri görülür. Nihayet 14 Nisan 1909'da ilk Adana olayları patlak verir ve Ermeniler-Türkler birbirine girer. Bundan 11 gün sonra sadece Adana şehrine inhisar eden olaylar çıkar.

Görüldüğü gibi olaylara sebebiyet veren her türlü faaliyeti Ermeniler göstermiştir. Ermenilerin bu faaliyetleri durdurulamamıştır. Olaylar çıktıktan sonra da kavganın önüne geçilememiştir. Her iki taraf kıyasıya kavga hatta harp etmiştir.

ABDÜLHAMİD VE PAUL TERZİYAN^{*}

Bayram KODAMAN^{**}

Makalemize başlamadan önce, şunu belirtmemiz gerekir ki, biz burada Ermeni problemini etraflıca inceleyecek değiliz. Sadece, Fransız Dışişleri Bakanlığında bulduğumuz orijinal bir vesikayı tanıtıp onun muhtevasını izah edeceğiz. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin tahrik etmiş olduğu olayları iyi anlamak için onların durumuyla ilgili bilgiler vermenin de faydalı olacağı inancındayız.

O halde her şeyden önce olaylarda aktif rol oynayan aktörleri ve meydana gelen bu olayların karakterini belirlemek gerekir. Bu politik oyunda önemli rol oynayan aktörler Düvel-i Muazzama (İngiltere, Rusya, Fransa) ile Ermeniler ve Bab-ı Âli idi. Aralarındaki rekabet ve menfaatlerinin bir birine zıt olması yüzünden ve tarafın bakış açıları ve gayeleri de bir birinden tamamen farklıydı. Her biri kendi menfaatini kollamakla beraber. Avrupalı büyük devletler, ticarî, siyasi avantajlar, Hristiyanları himaye etme hakkı ve nihayet tesir sahaları elde etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müşterek hareket etmekten geri kalmadılar. Osmanlı teb'ası olan, Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Müslümanlarla iyi geçinen ve Tanzimat, Islâhat Fermanlarıyla kendilerine verilen dinî, siyasî, hukukî. kültürel imtiyazlardan istifade eden Ermeniler büyük devletlerin yardımıyla imparatorluğa karşı isyan ederek Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaya gayret ediyorlardı.

^{*} Bu makale daha önce *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, Yıl 1988, s. 42-49'da yayımlanmıştır.

^{**} Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Bâb-ı Âli de her ne pahasına olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak ve dolayısıyla Ermenilerin muhtar veya müstakil bir Ermenistan kurmak için teşkilatlanmalarına, cemiyetler, çeteler teşkil etmelerine ve meşru hükümete karşı isyana kalkışmalarına mani olmak istiyordu.

Niyetleri değişik olan ilgili tarafları bu şekilde tespit ettikten sonra, Doğu Anadolu'da cereyan eden olayların karakterini ve hangi anlama geldiğini ortaya koymamız gerekmektedir. Gerçekten Ermenilerce tahrik edilen olayların anlamı neydi?, kimler içindi ve neyi ifade ediyordu? Bu olaylar hiç şüphesiz Düvel-i Muazzama için; Şark Meselesi'nin önemli bir safhasını ve uzantısını teşkil ediyordu. Bundan dolayı onlar için sadece yayılma; yani bir emperyalizm meselesi söz konusudur. Başka bir ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürme ve orada etki sahaları ele geçirme söz konusuydu.

Bab-ı Âli için; Ermeni olaylarının mânâsı devlete karşı, hükümete karşı, Ermeni cemaatinin itaatsizliğinden ve isyanından başka bir şey değildi ve olamazdı da. Çünkü dünyanın neresinde olursa olsun ülkedeki geçerli kanunlara göre meşrû hükümete karşı gelmenin ve onun bir kısım toprakları üzerinde hak iddia etmenin adına itaatsizlik, isyan ve hatta hıyanet denir. İsyancı Ermeni cemiyetleri ve çeteleri hatta Ermeni cemaatinin bütünü için; Meşrû hükümete ve nüfusun % 80 veya 90'ını teşkil eden komşuları Müslüman halka karşı ortaya koydukları hareketler maceradan başka bir şey ifade etmiyordu. Zira İmparatorluğun her tarafında dağınık halde bulunan Ermenilerin İmparatorluktaki sayıları bir milyonu geçmiyordu ve dolayısıyla Ermeniler küçük bir azınlıktan başka bir şey değildi. Onların tahrik ettikleri olayların macera karakteri taşımasının esas sebebi de budur.

Netice itibariyle Doğu Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları Düvel-i Muazzama için dış görünüşte insanlık veya Hristiyanlık adına çözülmesi gereken bir mesele, temelde ise emperyalizm veya şark meselesi; Bab-ı Âli için bastırılması ve sorumlularının cezalandırılması

gereken bir isyan, Ermeni cemaati için ise gerçekleştirilmeye çalışılan bir macera veya hayal olduğu muhakkaktır.

Müstakil Ermenistan hedefine erişmek için, Ermeni cemaati 1856-1918 tarihleri arasında beş safhalı bir politika uygulamayı esas kabul etmiştir. Birbirini takip eden bu beş safha şunlardan ibarettir:

1- Hazırlık safhası: 1856 -1878,

2- Diplomatik alanda Ermeni iddialarının enternasyonalizasyonu, yani devletler arası politikaya mal edilmesi,

3- Teşkilatlanma ve propaganda safhası,

4- Doğu Anadolu'yu Ermenileştirme safhası,

5- Osmanlı Devletine karşı isyan safhası,

1- H a z ı r l ı k S a f h a s ı

Tanzimat devrinde (1839-1876) gayr-i müslimlere verilen imtiyazlar ve haklar sayesinde Ermeni cemaati kendi dini ve kültürel işleleriyle bizzat meşgul olma imkânını bulmuştur. Nitekim, bütün faaliyetleri, Amerikalı, İngiliz, Fransız misyonerleri ve zengin Ermenilerce kurulan, desteklenen ve teşvik edilen laik ve dinî eğitim müesseselerinin, çoğalması sayesinde iyice gelişmiştir. Belirli bir müddet ve safhadan sonra Ermeniler dinî ve kültürel faaliyet ve hareketlerini millî ve politik hedeflere yöneltmeye başladılar. Böylece, Ermeni kamuoyu millî konularda şuurlandırılmış olacaktı. Bu andan itibaren ise Ermenilerce politikalarının ikinci safhasına geçmek için uygun bir zamanı beklemek kalıyordu.

2- E r m e n i İ d d i a l a r ı n ı n M i l l e t l e r a r a s ı D i p l o m a s i A l a n ı n a İ n t i k a l E t t i r i l m e s i

Diplomatik safhaya geçmek için, Osmanlı Devletinin hezime uğradığı ve Balkan halklarının muhtariyet veya istiklâl elde ettikleri meşhur 1877 -1878 Osmanlı - Rus savaşı sonunda, Ermeniler istek ve iddialarını milletlerarası diplomasiye mal etmek için uygun fırsatı ele

geçirdiler. Gerçekten Osmanlı'nın büyük hezimetini ve Balkan halklarının, çoğunun istiklale veya muhtariyete kavuşması gibi söz konusu harbin iki önemli neticesi Ermenileri; Osmanlı aleyhine kendi toprak ve politik ihtiraslarını diplomatik çevrelerde ilân etmek ve Bab-ı Âli'ye karşı cephe almak için cesaretlendirdi: Nitekim Ermeniler isteklerini bir taraftan Rus orduları başkumandanı Grandduo Nicola ve Düvel-i Muazzama nezdinde kabul ettirirken öte taraftan da Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları'nın (1878) maddeleri arasına kaydettirmeye muvaffak oldular.

Bu gayretlerine ve bu kısmi başarılarına rağmen Ermeniler arzu ettikleri hedeflerine ulaşmayı başaramadılar. Bununla birlikte, imzalanan anlaşmalar vasıtasıyla Bab-ı Âli'den “reform sözü”nü, Düvel-i Muazzama'dan “destek sözü”nü ve nihayet politik iddialarının enternasyonalizâsyonunu elde ettiler. Elde edilen bu neticelerden tamamıyla memnun kalmış değillerdi. Hattâ 'bu memnuniyetsizlikleri 21 Temmuz 1878 tarihinde yapılan “Millî Ermeni Konsey” toplantısı sonunda yazılmış beyannâmeden anlaşılabilir. Bu beyannâmede Ermeni Patriği kısaca şöyle diyordu: “... 61 maddede acınacak bir şey varsa, o da bu maddenin bizim meselemizin hallini kısmen geciktirmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek için de bir mükâfat vermeme-sidir. Hangi millet ani bir şekilde arzularını elde etmiştir (...) Bu gibi işler ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılmaz. Gelecek için hazırlanalım. Orada burada kalmayalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin içinde işbilirleri ün sahibi, vatansever eğitimcileri, kilise adamlarımızı Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz, o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler...”

3- Teşkilatlanma ve Propaganda Safhası

Beyannâmeden anlaşıldığına göre Ermeni Patriği bitmez tükenmez bir şekilde devam edecek olayları; yani üçüncü safhanın başlangıcını haber veriyordu. Nitekim 1878'den itibaren Ermeniler İmparatorluk içinde ve dışında Taşnak ve Hınçak gibi gizli propaganda cemiyetleri ve terör çeteleri teşkil etmeye koyuldular. Bu cemiyetler başta Er-

meni kilisesi din adamları olmak üzere Avrupalı büyük devletlerce de madden ve manen destekleniyordu. Bunların esas görevi, Ermeni cemaatini devletin veya Bab-ı Âli'ye karşı isyana hazırlamaktı. Propaganda ve suikast eylemleriyle elde etmek istenen diğer gayeler hiç şüphesiz Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine tahrik ederek kendi davalarını kazanmak, seçimle iktidara gelen Avrupalı hükümetlerin dikkatini Anadolu'daki Ermenilerin durumu üzerine çekmek ve nihayet büyük devletlerin, onların lehine Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesini temin etmekten ibarettir. Kullanılan propaganda metodu sayesinde liberal demokrasinin hâkim olduğu ülkelerde (Fransa, İngiltere, ABD) kamuoyunu Ermeniler lehine kazanmayı başardılar. Bu ülkelerdeki Ermeni başarısını sadece demokrasiye bağlamamak gerekir. Bunun yanında adı geçen ülkelerin emperyalist emellerini ve Hristiyan Ermenilere karşı beslenen dinî sempatiyi de hesaba katmak lâzımdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük politik ve ekonomik menfaatleri bulunanların başında iki emperyalist devlet geliyordu: Biri liberal İngiltere, diğeri ise despotik bir rejime sahip Rusya idi. İngiltere, özellikle 1880'lerden sonra "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü muhafaza etme politikasını terk etmeye hazır görünüyordu. Çünkü o, çok zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ele geçirmesine ve Basra-İskenderun körfezlerine inmesine engel olamayacağına inanıyordu. Bu bakımdan, zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu yerine, Rusya'ya engel olabilecek ve tampon devlet görevini yapabilecek kuvvetli Hristiyan bir Ermeni devletinin Doğu Anadolu'da teşkilinin daha iyi olacağını düşünmeye başlamıştı. Rusya'nın politikası ise Ermenilerin hamisi görünerek, Ermeni ve Doğu Anadolu işlerinde (politikasında) aktif bir rol almaktan ibaretti.

4 - Doğu Anadolu'nun Ermenileştirilmesi:

Ermeni cemiyetlerinin bu politikası, Doğu Anadolu'da bulunan altı vilâyeti (Vilâyat-ı Sitte) empoze reform uygulamasıyla terör, hıyanet, soygun, baskın, suikast, katliam gibi faaliyetlerle Ermenileştirmeyi

hedefliyordu. Ermeniler; kendi lehlerine reformlar yaptırarak, mahallî idareleri ve mahallî işleri kendi kontrollerine verecek imkân ve vasıtaları temin etme ve serbestçe teşkilatlanma yolunu bulmaya çalışıyorlardı. Nüfusun çoğunluğunu (% 80, 90) teşkil eden Müslüman halka karşı uygulanan yıldırma, sindirme faaliyetleriyle de onlara Doğu Anadolu'yu terk ettirerek başka yerlere göçe zorlamayı tasarlıyorlardı. Müslüman ahalinin bulundukları köyleri, şehirleri ve bölgeleri terk etmeleri halinde Ermeniler aşağıdaki büyük avantajları elde etmiş olacaktı:

Altı Vilâyette (Sivas, Erzurum, Mamurat-ül Aziz, Van, Bitlis, Diyarbakir) nüfuzun ekseriyetine sahip olacaklardı. Müslümanlarca terk edilen topraklar, araziler, mallar işgal ve yağma edilerek, bölgede o zamana kadar Müslümanların elinde bulunan toprak üstünlüğü, Ermenilerin eline geçebilecekti.

Avrupalı büyük devletler, Doğu Anadolu'da Ermenilere üstünlük sağlayacak, reform projelerine ve her türlü teşebbüse ciddî bir ilgi gösteriyorlar ve destekliyorlardı. Özellikle İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü halinde, Doğu Anadolu'da Rusya'nın emellerine set çekebilecek bir Ermeni devletinin kurulmasını uygun buluyordu.

Avrupa'nın baskısına, müdahalesine ve her türlü Ermeni faaliyetlerine rağmen II. Abdülhamid, bütün gücüyle Ermeni isteklerine ve İmparatorluğun dağılması veya Balkanizasyonu ve Ermeni Devletinin kuruluşu mânâsına gelen reform uygulamalarına karşı geliyordu.

5 - Osmanlı Devletine Karşı İsyan:

Gizli Ermeni cemiyetleri ve çeteleri, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra, Doğu Anadolu'da Bab-ı Âli'ye karşı isyanı, düşmanlığı ve ayaklanmayı başlatmaya karar verdiler. Böylece 1890 tarihinden itibaren aşağıdaki belirtilen olaylarla üçüncü safhayı, yani isyan safhasını fiilen başlatmış oldular: Erzurum ve Kumkapı hadiseleri (1890), Van valisine karşı suikast teşebbüsü (1892), Yozgat hareketi (1893), Sasun isyanı (1895), Bab-ı Âli numâyîşi (1895), Van ve Zeytun ayaklanmaları (1896), ikinci Sasun isyanı (1903), Abdülhamid'e karşı suikast teşebb-

büsü (1905) vs. Bu tür isyan, itaatsizlik ve suikast teşebbüs ve faaliyetleri şiddetini gittikçe artırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar devam ettirilmiştir.

Kim ne derse desin, Ermeni cemaati terör ve isyan fiilleriyle, Müslümanları bölgeden kaçırarak, diplomatik çevrelere nüfus üstünlüğüne sahip olduğunu göstermeyi, böylece Avrupa'nın müdahalesini çabuklaştırmayı ve nihayet Müslümanları mal ve mülklerinden mahrum etmeyi öngörüyordu. Fakat bazı kısmî başarılarına rağmen olayların neticesinde Ermenilerin, Müslümanların sayı üstünlüğü ve direnmeleri karşısında mağlubiyete uğradığı, bölgede onların nüfus oranlarının ortalama % 11 veya 12 civarında olan küçük bir azınlığa sahip bulundukları açıkça görüldü. Ermeni politikasının macera niteliği kazanması işte Doğu Anadolu'nun etnik, dinî demografik yapısından kaynaklanmaktadır.

1890'da başlayıp, 1897'ye kadar devam eden baş kaldırma hareketlerinin Ermeniler lehine önemli neticeler doğurmadığını gören Adana'daki Ermeni Piskoposu, Paul Terziyan Ermeni macerasının çözümü için yeni hayâlî bir proje geliştiriyordu. Paul Terziyan'ın projesi: Paris'te Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde 6 Temmuz 1898 tarihinde Paul Terziyan tarafından yazılmış ve Fransız Dışişleri Başkanına gizli kaydıyla yollanmış bir mektup bulduk¹. Terziyan, bu gizli ve özel mektupta, Fransız hükümetine Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni cemaatinin mukadderatıyla ilgili olarak hazırladığı proje hakkında bilgi veriyor. Paul Terziyan'ın Adana Ermeni piskoposu ve Osmanlı devletinin bir memuru sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğunu parçalamayı öngören projesinden Fransa'yı haberdar etmesi ve bu projenin tahakkuku için Fransa'dan gerekli desteği istemesi çok manidardır.

¹ Archives du Ministere francais des Affaires etrangeres, *TURQUIE, Correspondance politique et commerciale 1898-1899, Politique interleure, Armenie, Anatolie, Cilicie*, cilt: 74, ss. 125-28.

Paul Terziyan bu gizli mektubunda Adana ve Maraş sancaklarını İçine alan bölgede Fransız himayesinde bir Ermeni devletinin teşkilinden bahsediyor. Terziyan, iki piskoposluğun bulunduğu bu bölgede Ermeni sayısının 150.000 veya 200.000 civarında olduğunu belirterek, Ermeni devletinin kurulması için Fransız hükümetinin yardım ve desteğini istiyor. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğunun bu iki sancağında bir Ermeni devletinin teşkili halinde, Ermeniler Orta Doğu'da memnuniyetle Fransız kültürünün temsilcisi olacaklar ve Ermeni okullarında Fransızca öğrenimine de yer vereceklerdi. Ayrıca böyle bir Ermeni devletinin bölgede varlığı Orta Doğu'da Fransa'nın politik ve ekonomik hakimiyetini ve nüfusunu, diğer güçlü devletlere göre, artıracığı belirtiliyordu. Hattâ, Ermenileri Türk hakimiyetinden, İngiltere'nin nüfuzundan kurtaracak bir Ermeni devletinin kurulması için Fransa'nın insanlık ve medeniyet adına sorumluluğu üzerine alması gerektiğini de ifade ediyordu.

Böyle bir devletin teşkilinden önce, Terziyan aşağıda belirtilen şartların gerçekleşmesini öngörüyor ve ileri sürüyordu.

a) İki Ermeni piskoposluğunun bulunduğu Adana ve Maraş sancaklarına Lübnan'daki gibi, özel bir statünün verilmesi. Bu durumda, Hristiyan bir valinin tayini, karma polis teşkilatının kurulması ve reformların gerçekleştirilmesi şarttı.

b) Ermenilerin Adana ve Maraş bölgelerine göç etmeleri, ayrıca, daha evvel Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeni'nin bölgeye yerleştirilmesi,

Yukarıda öngörülen bu iki şarttan çıkarılan neticeye göre, Terziyan, Ermeni cemaatine nazaran Müslümanların ezici bir ekseriyete sahip olduğu Doğu Anadolu'da Büyük Ermenistan yaratmanın imkânsızlığını kabul etmiş görünüyordu. Artık o, Kilikya bölgesinde kurulacak Küçük Ermenistan'ı, Doğu Anadolu'da altı vilayeti içine alacak olan hayâlî Büyük Ermenistan'a tercih eder hale gelmiştir. Çünkü o günkü ahvâlde Büyük Ermenistan için iki büyük engel olduğunu iyi biliyordu. Bir taraftan sorumluluğunun ve o günkü vaziyetin farkında olan II. Abdülhamid'in politikası, öte taraftan İngiliz ve

Rusya rekabeti, İngiltere himayesindeki bir Ermenistan'da Rus varlığını görmek istemiyordu. Esasen Terziyan'ın Büyük Ermenistan değil de, Kilikya'da küçük Ermenistan'ı istemesinin sebepleri bu iki engelin varlığından kaynaklanıyordu. Ona göre Rusya, Fransa'nın ittifakını temin için, İngiltere'nin himayesindeki bir Ermenistan yerine Kilikya'da Fransız himayesinde küçük bir Ermenistan'ı tasvip edebilecekti. İngiltere ise politik yalnızlığa düşmemek için Fransa tarafından desteklenen Küçük Ermenistan projesine engel olmak istemeyecekti.

Yeterli vesika bulunmadığından, Fransız hükümetinin Ermeni projesini nasıl karşıladığını veya Terziyan'ın teklifi karşısında nasıl bir tavır aldığını bilemiyoruz. Bununla birlikte, bu konuda bildiğimiz husus II. Abdülhamid'in bu meseleden haberdâr olduğudur. Fransız Dışişleri arşivinde bulduğumuz 17 Temmuz 1899 tarihli bir vesika bize bu konuda bazı fikirler vermektedir. Bu vesikanın muhteviyatına göre, "İhtilalci Ermeniler Federasyonu Temsilcileri Konseyi" (Conseil des Representants de la Federation Revolutiannaire Armenienne) adına ve Droshale gazetesi aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanına 25 Haziran 1899 tarihli bir rapor yollandı. Bu raporda II. Abdülhamid'in kesin olarak Terziyan projesini kabul etmediği, yâni başka bir deyişle 1895'te Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeni'nin Adana ve Maraş sancaklarına yerleştirilmesini reddettiği ve ayrıca bölgeye Ermeni göçüne de izin vermediği belirtiliyordu.

Ermenilerin tekliflerine karşılık II. Abdülhamid, başka bir çözüm yolu öneriyordu. Bu çözüm şekli, 30.000 Ermeni'yi Adana bölgesine değil de, Girit adasına yerleştirmekten ibaretti. İhtilalci Ermeni Temsilciler Konseyi II. Abdülhamid'in bu teklifini reddetmiştir. Bu da göstermektedir ki, Ermenilerin, komitelerin asıl amacının hiç bir zaman 30.000 Ermeni ile olaylar esnasında kendi çeteleri tarafından mağdur edilmiş Ermeni ailelerinin hayatını kurtarmak olmadığı, tam aksine. önce Adana bölgesinde Ermenilerin nüfusunu artırmak, sonra da onları her zaman olduğu gibi bir defa daha isyana teşvik etmek ve politik maceralara sürüklemektir.

Sonuç olarak, evvela şu iki hususu belirtmekte fayda görüyoruz.

1- Ermeni cemiyetleri ve isyancıları her şeyden önce kurmak istedikleri Ermeni devletinin ne tarihî, ne coğrafî, ne de siyâsî sınırlarını tam mânâsıyla tespit edebiliyorlardı:

2- Ermeniler, Doğu Anadolu'da nüfus bakımından azınlıkta bulunduklarını, nüfusun % 80 veya 90'nını Müslümanların teşkil ettiğini nazarı dikkate almamışlardır.

Bu durumda Ermeniler iddialarını hangi temellere dayandırmışlardır, belli değildir. Gerçek ve savunulabilir bir dayanaktan yoksun oldukları içindir ki, katliamdan, baskından, terörden, anarşiden medet ummuşlardır. Bütün hedefleri Avrupa'yı kendi lehlerine müdahale ettirmektir. Bu bakımdan Ermenilerin giriştikleri hareketin adı politik maceradır. Paul Terziyan'ın projesi de değişik bir maceradan başka bir şey değildi. Nitekim öyle de oldu. Sadece Müslümanlarla Ermeniler arasındaki düşmanlığı biraz daha artırdı. Ermenilerin Türklere karşı düşmanlığını, kinlerini gösterebilmek için Zeytunlu bir Ermeni çocuğunun Fransız Vice-Consul'üne söylediği şu sözler örnek gösterilebilir. "... Babam utanç verici bir şekilde hayata gözlerini kapadı. Çünkü o, Türklere dövüşerek değil, yatağında öldü. Ben Zeytunlu adına layık değilim, zira henüz sadece üç Türk öldürdüm. Pek çok Türk öldürmeden bu şekilde ölmeyi arzu etmiyorum..."². Kısaca çocuklarına dahi bu fikirleri aşılayan bir toplumun isteklerinde haklılık payı aramak mümkün değildir. Bu bakımdan böyle bir toplumun ileri gelen piskoposlarından Paul Terziyan'ın teklifinin II. Abdülhamid tarafından reddedilmesi isabetli olmuştur.

² Aynı yer

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E DÜZENLENEN ERMENİ SUİKASTI VE BU SEBEPLE BELÇİKA İLE YAŞANAN DİPLOMATİK KRİZ*

Vahdettin Engin**

Ermenilerin Osmanlı idaresi Altındaki Durumlarına Kısa Bir Bakış

Yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresi alanda yaşamış olan Ermeniler bu süre içinde toplumun bir parçasını oluşturmuşlar, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuşlar, işlerinde bir çoğu da ticaret, musiki, edebiyat, mimari vs. gibi alanlarda önemli işler başarmışlardır. Sosyal ve iktisadi hayatta kazanmış oldukları bu statü sayesinde Türklerle rahatça uyum sağlayarak en nüfuzlu reaya konumuna sahip olmuşlardır. Öyle ki, görev yaptığı yıllarda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumunu gözlemleyen Helmut von Moltke onlar için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bu Ermenilere hakikatte hristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına rağmen Ermeniler Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, hristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta Türk kadınından ayırmak mümkün değildir”¹. Bu konuları ile Ermenilerin “Sadık Millet” olarak vasıflandırıldıkları da bilinmektedir. Sahip oldukları ayrıcalıklar sayesinde Ermenilerin müslüman tebaadan daha zengin hale geldiği ve

* Bu makale daha önce *Belleten*, sayı: 225'de yayınlanmıştır.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı

¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 50.

memuriyette de vezirlik gibi en yüksek mevkilere gelebildikleri bir vakıdır².

Ermenilerin bütün bu avantajları elde edebilmeleri Osmanlı Devleti'nin kendilerine yönelik olarak sonsuz bir himaye ve lütuf göstermesi sayesinde olabilmıştır. Gerçekten de Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren Ermenileri iyi niyetle himayesine almıştır. Osmanlı Devleti bu iyi niyetli tutumunu her zaman devam ettirmişse de, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalıların gayri müslim teba üzerindeki kışkırtıcı faaliyetlerine kanan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne düşmanca bir tavır almaya ve çeşitli isyanlar çıkarmaya başlamışlardır. Bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Rusların Ermenilere bağımsızlık vaadi Osmanlı Devleti için bir Ermeni meselesinin gündeme gelmesine vesile olmuştur. Bu savaşın sonunda yapılan Ayastefanos Andlaşması'nda Ermenilerin bağımsızlık istekleri yürürlüğe girmemişse de sakin oldukları vilâyetlerde ıslahat yapılması öngörülmüştür. Bilâhare Ayastefanos hükümsüz kaldığı için mesele Berlin Kongresi'nde görüşülmüştür. Buna göre, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Andlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Bâbıâli, Ermenilerin sakin oldukları vilâyetlerin muhtaç olduğu ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Ermenileri Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından korumayı taahhüt etmiştir³. Esas amaçları olan bağımsızlık hedefine ulaşamayan Ermeniler bu durumdan yeterince tatmin olmamışlardır. Bundan sonra 1887 yılında Taşnak ve 1890 da Hınçak komitelerini kurarak hedeflerine ulaşabilmenin yöntemi olarak terörizmi benimsemişlerdir. Bu komitelerin inancına göre: Yakın maksada gidecek biricik yol ihtilâldir. Doğu Anadolu'daki bütün müesseseleri alt-üst etmek,

² Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984, 4. baskı. s. 72; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 12-17; Baha Gürfırat, "II. Abdülhamid'in Ermeniler Hakkında Düşünceleri", *Belgelerle Türk Tarihi Der-gisi*, yıl 1968, sayı 8, s. 32-33.

³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986, 2. baskı, s. 14; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1961, s. 385; Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, İstanbul 1987, s. 14-15.

değiştirmek, halkı umumi isyan yolu ile Türk hükümetine . karşı sa-
vaştırmak gerekmektedir⁴.

Bu şekilde örgütlenmiş olan Ermeni komiteleri silahlanmışlar ve Osmanlı Devleti'nde isyanlar çıkarmak için faaliyete geçmeye hazır hale gelmişlerdir. Bu faaliyetlerde, Ermeni savunuculuğunda Rusya'nın yerini alan ve Doğu Anadolu'daki hristiyanları himaye politikası güden İngiltere'nin katkılarını da belirtmek gerekmektedir. Dolayısı ile 1894 yılında İngiltere'nin Van konsolosunun güya incelemeler yapmak maksadıyla Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere yaptığı seyahat, Sason olaylarının çıkmasına sebep olmuştur. Konsolosun dolaşmasını Osmanlı otoritelerine karşı mukavemete geçmek için bir işaret gibi değerlendiren Ermeniler 1894 yılında Sason'da isyan etmişlerdir⁵. Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırmasını Avrupalılar Anadolu'da Ermeni katliamı yapıyor şeklinde değerlendirmişler ve protesto gösterilerinde bulunmuşlardır.

Ermeni isyanları bundan sonra da devam etmiş, Avrupa'yı harekete geçirerek Osmanlı Devleti'ne müdahaleye sevk etmek isteyen komiteler 1895 yılında İstanbul'da Bâbüâli üzerine kanlı bir yürüyüş düzenlemiş, yine aynı amaca dayalı olarak 1896 yılında Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştirmişlerdir⁶. Bu arada Anadolu'nun çeşitli yörelerinde isyanlar çıkarmaya da devam etmişlerdir⁷.

⁴ A. Alper Gazigiray (A. Halûk Dursun). *Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 105; Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 75.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, 2. baskı, cilt VIII. s. 137-138; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, İstanbul 1993, s. 44-45; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, s. 21.

⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, 2. baskı, s. 478-487, 506-519; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, 3. baskı, s. 149-154, 163-166; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çeviri Mehmet Harmancı. İstanbul 1988, c. II, s. 254-255.

⁷ Ermeni sorunu XIX. yüzyılın son çeyreğinde olduğu kadar, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları döneminde de devam etmiştir. Fakat konumuz Ermeni olaylarını teferuatlı bir şekilde anlatmayı gerektirmediği için bunlarla ilgili son dönemlerde ya-

Ermeni meselesinin gündeme geldiği bu yıllarda Osmanlı tahtında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) bulunuyordu. II. Abdülhamid Ermeni meselesi ve Doğu Anadolu ıslahatı konusunda çok kararlı bir tutum sergilemiş ve Berlin Kongresi'nde öngörülen hususları tam manasıyla hiç bir zaman yürürlüğe koymamıştır. Bu konuda Alman elçisine söylemiş olduğu şu sözler kararlı tutumu hakkında yeterli bir fikir vermektedir: “Ölürüm de Doğu Anadolu'da Ermenilere muhtariyet hakkı tanıyan Berlin Andlaşması'nın 61. maddesini uygulatmam”⁸. II. Abdülhamid Ermeni meselesi konusunda batı ülkelerinin, özellikle de İngiltere'nin önyargılı yaklaşımından da hep şikayetçi olmuştur. O'na göre, Ermeni sorununda İngilizlerin gözü hiçbir şeyi görmez olmuştur; İngilizlerin emelleri “Bulgar Mezalimi” tarzındaki yaygaralarını bir kez de Doğu Anadolu'da tekrarlayarak burada bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Ermenistan'ın tesisi ise sadece Müslümanların büyük bir haksızlığa uğraması sonucunu değil aynı zamanda ülkenin varlığının da sona ermesi neticesini doğuracaktır⁹. Bu tür düşüncelere sahip olması

yımlanmış bazı kaynaklara değinmekle yetineceğiz. Ermeni sorununu çeşitli yönleriyle ve çeşitli dönemler için ele alan eserlerden bazıları (diğer dipnotlarda zikredilenler dışında) için bk. Cemal Anadolu, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982; Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984; Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara 1970; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988; Ayhan Yalçın, *Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İcyüzü*, İstanbul 1975; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul 1973; *Ermeniler Hakkında Makaleler-Denemeler*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1978; *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985; *Tarihimizde Ermeniler*, Akdeniz Üniversitesi Yayını, Antalya 1983.

⁸ Cevdet Küçük, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 24; İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. IV. s. 332.

⁹ Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 1983, s. 40, 47.

hasebiyle II. Abdülhamid Ermeni sorunu karşısında her zaman tavizsiz olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid'in bu konudaki kararlı tutumu Ermeni emellerinin gerçekleşmesini engellemekte, dolayısı ile terör örgütlerinin O'na düşman gözüyle bakması için yeterli bir sebep teşkil etmektedir. Bu çerçevede içinde, Ermeni terör örgütleri, Anadolu'da ve İstanbul'da çıkarmış oldukları çeşitli isyanlar yanında, en sonunda Padişahın hayatına kasteden bir suikast teşebbüsünde de bulunmuşlardır.

Suikast Hazırlıkları ve Faaliyete Geçiş

1904 Ocak'ında Sofya'da yapılan Taşnak kongresinde İstanbul ve İzmir'de yoğun eylemler yapma konusunda karara varılmıştır. Bu kongreye İstanbul temsilcisi olarak katılmış olan Kristafor Mikaelyan'ın teklifiyle benimsenen bu karara göre, Padişah'a suikast düzenlenecek, sonra da Bâbiâli, Galata Köprüsü, Tünel, Osmanlı Bankası, yabancı büyükelçilikler ile diğer bazı özel ve resmi müesseseler havaya uçurulacak, böylece müthiş bir kargaşa ve ihtilâl çıkarılarak İstanbul kan ve ateş içinde bırakılacak, bu suretle Avrupa devletlerinin müdahalesi sağlanacaktır¹⁰.

Ermeni terör örgütlerinin almış olduğu bu kararın çeşitli şekillerde İstanbul'a duyurulduğu anlaşılmaktadır. Mesela Mısır'da bulunan Ahmed Celâleddin Paşa gönderdiği bir arizada Jön Türk ve Ermeni komitelerinin birleşmesi sonucu Padişah'a suikast düzenleneceğini duyurmuştur. Yine Alman sosyalistlerinden Henri Adolf yazmış olduğu mektupta Ermeni komitelerinin suikast niyetlerini aktarmış ve şu hususları vurgulamıştır: *"Her ne kadar Osmanlı Padişahı sosyalist düşüncelere karşı hareket etmekte ise de Alman menfaatlerinin Padişahın şahsı ile alâkalı bulunması ve Alman sosyalistlerinin her şeyden önce Alman menfaatlerini ön plânda tutuyor olmaları, hasebiyle, Jön Türk, Ermeni ve Bulgar komitelerinin Padişahın nefesine karşı tasarladıkları*

¹⁰ Uras, *aynı eser*, s. 524; Danişmend, *aynı eser*. c. IV, s. 348.

suikastı çok geçmeden icra etmeye yelteneceklerini bildirmeyi kendime vazife addederim"¹¹. Bunun gibi, bazı dış temsilcilikler de bu konuda aldıkları duyumları bildirmişler, Ermeni gazeteleri de sık sık meseleden bahseder olmuşlardır. Bu şekilde suikastin tertipleneceği sabit olmakla beraber, nerede ve ne zaman harekete geçileceği gayet tabii belli değildir.

Ermeni komitecileri, almış oldukları karar doğrultusunda suikast hazırlıklarına başlamışlardır. Suikast tertipçileri arasında en önemli rolü Samuel (Kristafor Mikaelyan), kızı Robina Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) adlı Rusya Ermenileri oynamışlardır. Bunlar anarşist ruhlu bir şahıs olan Belçikalı Edward Jorris ile irtibat kurarak, O'nu da yanlarına almışlardır. II. Abdülhamid'in hareketlerini izlemeye başlayan suikastçılar, Padişah'ın Yıldız Camii'ne geldiği Cuma selâmlığı esnasında suikasti düzenlemeye karar vermişlerdir. Suikastçıların tesbit ettiğine göre Padişah'ın, namaz sonrası camiden çıkıp arabasının yanına varması ve harekete geçmesi 1 dakika 42 saniye tutmaktadır. Bu çerçevede içinde yapılan plâna göre, içine saatli bomba yerleştirilecek bir araba cami dışına getirilecek ve ayarlanan saatli bomba Padişah tam oradan geçerken patlayacaktı. Böylece Padişah ve yanındakiler yok edilmiş olacaktı¹².

Ermeni suikastçılar plânladıkları şekilde 21 Temmuz 1905 Cuma günü arabaları ile Yıldız Camii'ne gelmişler ve namaz bitince de saatli bombayı harekete geçirmişlerdir. Fakat bir tesadüf neticesi, Sultan II. Abdülhamid namaz sonrası Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile aya-

¹¹ *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 258; Alman sosyalisti Henri Adolf'un suikast haberini bildirirken, kendisi için esas olarak Alman menfaatlerinin ön plânda bulunduğunu ve bu menfaatlerin II. Abdülhamid'in yaşamasını gerektirdiğini belirtmesi oldukça dikkate değer bir husustur.

¹² Suikastin oluşumu ile ilgili bilgiler biraz sonra değineceğimiz soruşturma kurulu raporunda teferruatlı bir şekilde yer almaktadır. Ayrıca Tahsin Paşa da *Yıldız Hatıraları*'nda soruşturma kurulu raporuna geniş bir şekilde yer vermiştir.

küstü bir müddet sohbet etmiştir. Dolayısı ile bu sırada harekete geçirilmiş olan bomba dışarıda müthiş bir gürültü ile patlamıştır. Padişah böylece suikasttan kurtulmuş olmaktadır. Fakat bu arada arabanın yakınında bulunan çok sayıda insan ölmüş ve yaralanmıştır.

Hadiseyi bizzat gören Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa intibalarını şu şekilde anlatmaktadır: “*Bombanın infilâkı Hünkârın yüreğinde korku uyandırdı mı, uyandırmadı mı? Bunu bilemesem de dış görünüşü ile büyük bir cesaret gösterdiğini inkâr etmek mümkün değildir*”¹³. Yine, hadise günü Cuma selâmlığını izlemek üzere Yıldız Camii'ne gelmiş olan Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan da gördüklerini şu şekilde aktarmıştır: “*Atlarımız çıkartılıp arabalarımız sıraya dizilmişti. Hazır ol borusu çalınmıştı. Yaverandan Kenan Paşa binek taşında duruyordu. Tam bu sırada, saat kulesi istikametinden top gibi şiddetli bir sedayla müthiş bir patlama duyuldu. Bu ses toptan daha kuvvetli ve dehşetliydi. Bizim araba şiddetle yerinden sıçradı. Yanımda oturan abamla karşımda oturan Nevinur kalfa ve ben korkuyla bağırınmaya başladık. Allah Allah diyorduk ama ne olduğunu anlayamıyorduk. Caminin avlusu bir anda karnakarışık olmuştu. Toz duman içinde kalmıştı. Ortalığa takır takır bir şeyler yağıyor, saat kulesinin taşları düşüyordu. Gözümün önünde duran Kenan Paşa'nın başından aşağı tahtalar düştüğünü görüyordum. Şaşkına dönmüştüm. Birdenbire babam aklıma geldi. Babam! Babam! diyerek ağlamaya başladım. Yanımdaki ağalarla Gidiş Müdürü Halim Efendi, “Arslanım! Şahadet getiriniz. Gökten bir şey düştü” diyorlardı. Bu anda merdivenin tahminen üçüncü basamağında duran babamı gördüm. Babam gür sedasıyla ve ellerini açarak: “Korkmayınız! korkmayınız! diye iki defa bağırırdı. “Herkes yerinde dursun” diyerek ağır adımlarla inmeye başladı. O'nu bu halde görenler, dağılmış olan maiyet bölüğü, askerler, zabitler hemen yerlerine gelmeye başladılar.*

¹³ Tahsin Paşa, aynı eser, s. 158, Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in gerek bu olay sırasında, gerekse diğer vesilelerle takınmış olduğu tavırların cesareten çok metanet olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Bk. Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 281-289.

Arabasının önüne gelen babam: "Telaş edilmesin. İzdihamdan kimse incinmesin" diyerek arabasına bindi. Burhaneddin Efendi birader de koşarak arabaya girdi. Babam dizginleri eline aldı. Arabasını her zamankinden daha ağır kullanarak yokuştan çıkmaya başladı. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Baron Von Calice, Misafirhane-i Hümayûn'un penceresinden başını sarkıtmış: "Vive le Sultan, vive!" diye bağıırıyordu. O gün bir çok Viyanalı selâmlığı seyre gelmişler, Sedde bulunuyorlardı. Onlar da şiddetle el çırparak "Vive vive (yaşa yaşa)" diye bağıırıyorlardı"¹⁴.

Suikaste Tepkiler

Ermenilerin Sultan Abdühamid'e düzenlediği bu suikast ertesi günkü gazetelerde yayınlanan resmi bir tebliğ ile duyurulmuştur. Bu tebliğ şöyledir: "Dünkü Cuma günü selâmlık resm-i âlîsi'nden avdet-i hümayûn-ı şevket-makrûn-ı hazret-i hilâfetpenâhî buyrulacağı sırada Cami-i Şerîf havalisiyle caddenin ortasında süvâri-i asâkir-i şâhânenin bulunduğu mevkiin arka cihetinde züvvâr arabalarının durduğu mahalde ve Cami-i Şerîfe yüz metreden ziyâde bâid yerde bir iştîâl vuku bulmuş ve cenâb-ı hâfız-ı hakîki velînîmet-i bî minnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerini savn-ı samedânîsiyle muhafaza buyurmuştur. Zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenâhî bu vak'ada kemâl-i derece metânet ve mekânet ibrâz ile asla telaş buyurmuyarak her zaman olduğu gibi gerdüne-suvâri-i izz ü iclâl oldukları ve istâde-i mevki-i ihtirâm bulunan asâkir-i şâhânelerini ve Avusturya imparatoru hazretleri canibinden me'mûren merâsim dâire-i fâhiresinde bulunan Avusturya sefir-i kebîri hazretleriyle selâmlık resm-i âlisini temâşâ için hâzır bulunan yerli ve ecnebi zevâtı selâm ve iltifât-ı hümayûn-ı mülûkâneleriyle taltif buyurdıkları ve cümlesi taraflarından alkışlandıkları halde Saray-ı şevket-ihtivâ-yı hümayûnlarına avdet buyurmuşlardır. İşbu iştîâl-i cinâiyyenin fâili bulunan denî taharrî olunmakta olup bu bâbda icâbeden tedâbir

¹⁴ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986, 3. baskı, s. 59.

ittihâz olunmuş ve duâyı tezâyüd-i ömr ve âfiyet cihân-kıymet cenâb-ı pâdişâhi her taraftan tekrar kılınmıştır"¹⁵.

Bu arada suikaste gerek ülke içinden gerekse ülke dışından büyük tepkiler gelmiştir. Dönemin birçok hükümdarı ve devlet başkanı saraya geçmiş olsun telgrafları gönderip suikasti lanetlediklerini bildirirken yine aynı şekilde Avrupa gazeteleri de suikasti eleştirmişlerdir. Suikaste karşı halkın tepkisi de büyük olmuş, Osmanlı tebaası olsun, yabancı uyruklu olsun çok sayıda insan yurtiçi ve yurtdışından saraya telgraf çekerek Padişah'a geçmiş olsun dileklerini duyurmuşlardır¹⁶. Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerinin tepkisi farklı olmuş ve suikastin başarısızlığa uğraması sebebiyle üzüntülerini belirtmekten geri kalmamışlardır¹⁷.

¹⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, 19 Cemâziyelevvel 1323, no. 8719.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşiv (BOA)'nın Yıldız Tasnifi'nde bu hususa dair çok sayıda belge bulunmaktadır. Bunlar arasından bazı örnekler vermek gerekirse; yabancı devlet başkanlarının, parlamentolarının ve sefaretlerinin geçmiş olsun dilekleri için bk. BOA, İrade Hususi, no. 85, 21 Ca 1323; İrade Hususi, no. 90, 23 Ca 1323; İrade Hususi, no. 98, 25 Ca 1323; Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (YA Hus), no. 490/10; no. 490/32; no. 490/49; no. 491/61; no. 491/62. Dünyanın çeşitli şehirlerinde görev yapmakta bulunup hem kendi geçmiş olsun dileklerini hem de bulundukları şehir halkının tepkilerini dile getiren Osmanlı sefirlerinin telgrafları için bk. İrade Hususi no. 84, 21 Ca 1323; İrade Hususi, no. 98, 25 Ca 1323; İrade Hususi no. 33, 10 Ca 1323; YA Hus, no. 490/16, 490/17, 490/21, 490/25, 490/27, 490/36 vd. Avrupa gazeteleri de (Yunan basını dahil) hadiseyi eleştiren yazılar yazmışlardır. Bk. İrade Hususi, no. 91, 23 Ca 1323; no. 93, 23 Ca 1323; Y.A. Hus. 491/68. Bu arada Belçika'nın "*Independance Belge*" ile İtalya'nın "*Patricio*" ve "*Massagiero*" gazetelerinde Ermeniler lehine yayın yapılmıştır. Bk. İrade Hususi, no. 92, 23 Ca 1323; YA Hus. no. 490/39 ve 490/49. Ayrıca aynı kataloglarda müslim, gayri müslim bir çok insanın, padişahın suikastten sağ salim kurtulmasından duydukları memnuniyeti belirten telgrafları bulunmaktadır. Belge numaralarının hepsinin verilmesi metni bir hayli uzatacağından sadece bazı örnekler vermekle yetindik.

¹⁷ Bunlar arasında yer alan Tevfik Fikret üzüntüsünü şu dizeler ile dile getirmiştir:

"Ey şanlı avcı, dâminı bîhûde kurmadın,
Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!"

Olayın Soruşturulması

Hadise ile ilgili ilk rapor Beşiktaş Zabıtası Kumandanlığı ile Da-ire-i Belediye Müdüriyeti tarafından hazırlanmıştır. Buna göre olayda dördü gazeteci ve üçü asker olmak üzere 26 kişi hayatını kaybetmiş 56 kişi ise ağır veya hafif şekilde yaralanmıştır. Ayrıca 20 kadar hayvan ölmüş ve bir çok araba da enkaz haline gelmiştir. Olay sırasında “Machine Enfernale” yani cehennemi makine adı verilen ve 80 kilo patlayıcı madde ihtiva eden bir bomba kullanılmıştır. Bombanın patladığı yerde 70 cm. derinliğinde bir çukur meydana gelmiştir.

Olayın hemen akabinde tahkikat işine girilmiştir. Bu amaçla Necib Melhame Paşa başkanlığında bir soruşturma komisyonu kurulmuştur Tahkikat devam ederken Yıldız yokuşunda bulunan bir lastik parçası olayın aydınlatılmasında önemli ölçüde yarar sağlamıştır. İstanbul'da lastik tekerlekli arabanın pek kullanılmadığı nazarı dikkate alınarak başlanılan tahkikatte, yeni deliller olarak parçalanmış arabanın enkazı arasında 11123 numarası ve Neseldorfer yazısı tesbit edilmiştir. Bu şekilde suikastte kullanılan arabanın Viyana'da bir fabrikada imal edildiği anlaşılmış ve bundan sonra birbiri peşi sıra bulunan delillerle hadisenin cereyan şekli ortaya çıkarılmıştır. Bu arada elebaşlardan Edward Jorris ve bazı sanıklar yakalanmışlar, yine elebaşı sayılabilecek bazıları ise yurtdışına kaçmayı başarmışlardır. Olayın aydınlatılmasında Edward Jorris'in vermiş olduğu ifadelerin bir hayli işe yaradığını da belirtmek gerekmektedir.

Tahkikat komisyonu görevini tamamladıktan sonra hazırlamış olduğu bir hayli uzun rapor kitap halinde yayımlanmıştır¹⁸. Dönemin sadrazamı Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa da Padişah'a olayı açıklayıcı bir ariza sunmuştur¹⁹. Bütün bunların değerlendirmesinden, hazırlık

¹⁸ Suikastin ne şekilde hazırlandığı ve gerçekleştirildiği hususundaki bütün bilgileri kapsayan bu kitap için bk. *Enquete sur l'Attentat Commis dans la Journée du 21 Juillet à l'Issue de la Cérémonie du Selamlık*, Constantinople 1905.

¹⁹ BOA, Y.A Hus, no. 491/14.

safhasından başlamak üzere suikastin cereyan tarzının şu şekilde geliştiği anlaşılmaktadır: Ermeni ihtilâl komiteleri Sofya'da yaptıkları toplantıda aldıkları suikast kararından sonra faaliyete geçmeye başlamışlardır. Ermeni komitacılarından Kendiryan, Singer Fabrikası memurlarından Belçikalı anarşist ruhlu bir şahıs olan Edward Jorris ile temas kurmuştur. Ermeni iddiaları hakkında fazla bir bilgi sahibi olmayan Jorris ile Kendiryan arasında, ikisinin de anarşist olmaları hasebiyle, önemli bir dostluk kurulmuştur. Böylece Jorris, Kendiryan'ın her anlattığına inanmaya başlamıştır. Kendiryan, Jorris'e yapmayı düşündükleri büyük çaplı eylemleri ve bu arada Padişah'a yönelik suikast teşebbüsünü de anlatmıştır. Kendiryan bilahare Jorris'e komite mensubu olan Rus Ermenilerden Samuel Fain (namı diğer Kristafor Mikaelyan komite lideri) ile kızı Robine Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) ve de karısını tanıştırmıştır. Bunlar İstanbul'da kiralamış oldukları bir evde sabahlara kadar süren konuşmalarla suikastin ne şekilde yapılacağını tartışmışlardır.

Bir süre sonra Aralık 1904'de Lipa Rips, karısı, Samuel Fain, kızı ve arkalarından da Kendiryan Cenevre'deki Ermeni ihtilâl komitelerinin toplantısına katılmak amacıyla yurt dışına çıkarak öncelikle Bulgaristan'a uğramışlardır. Sonradan gelen Kendiryan, Sofya'da Samuel Fain ile irtibata geçmiştir. Bunlar şehir dışında bir yerde Sultan Abdülhamid'e yapacakları suikastin denemelerini yapmak üzere bomba atma tecrübelerine başlamışlardır. Fakat bu denemeleri sırasında ikisi de hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan sonra İstanbul'daki ihtilâl komitelerinin liderliği Samuel Fain yerine Lipa Rips tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Rips de diğerleri gibi Sofya'da bombalama tecrübelerine devam etmiştir. Bu denemeler sırasında bomba atma suretiyle bir suikast gerçekleştirmenin güçlüğü gözönünde bulundurularak yeni bir yöntemin denenmesine karar verilmiştir.

Bundan sonra 1905 yılı Nisan ayının ikinci haftasında Mari Zayn adında bir kadın, beraberinde uzun boylu ve sakallı, Bulgarca'dan başka lisan bilmeyen bir şahıs ile beraber Viyana'da bir araba fabrikasının

mağazasına müracaat ederek resmini gösterdikleri Avusturya sisteminde bir fayton seçmişlerdir. Daha sonra Silviyo Ricci (Köse Aristidi) adlı şahıs bu arabayı sipariş vermiştir. İstanbul'a gönderilen araba Mateo ve Mihal isimli kişilerin yardımıyla gümrükten çıkarılarak Silviyo Ricci'nin önceden seçmiş olduğu Şişli'de bir ahıra nakledilmiştir. Burada Mıgırdıç ve Yervant adlı şahıslar araba ve atlarla meşgul olmaya başlamışlardır.

Diğer taraftan Beyoğlu'nda bir evde ikamet etmekte olan Lipa Rips, Vafyadis adlı arabacıdan bir araba kiralamıştır. Kiralanan bu araba ile Mıgırdıç on gün müddetle İstanbul sokaklarında gezerek yolları ve araba kullanmayı öğrenmiştir. Mıgırdıç bilahare Belçikalı Jorris'e de araba kullanmayı ve yolları öğretmiştir. Bunlar daha önce de Rus Konsolosluğu'ndan temin ettikleri sahte izinle Yıldız Camii'ndeki Cuma selâmlıklarına defalarca gidip yabancılara ayrılan yerden Padişah'a ne şekilde bomba atılabileceğinin hesaplarını yapmışlardı.

Yukarıda değindiğimiz üzere bu yöntem terkedilince araba içine yer tirilmiş bir saatli bombanın patlatılması yoluyla suikasti gerçekleştirme kararına varılmış ve bunun gözlemleri ile denemeleri yapılmaya başlanmış Böylece Padişah'ın hareketleri tesbit edilmiştir. Bundan sonra suikastte kullanılacak bomba Paris'de satın alınmış, Atina ve Varna yoluyla İstanbul'a gönderilmiştir. Bomba bir çok ayrı paketler halinde gelmiş ve Silviyo Ricci tarafından teslim alınmıştır. Hadiseden sonra yakalanan Jorris'in ifadesine göre gerek arabanın satın alınışı, gerekse suikaste yönelik harcamaların yekünü 300 bin frankı bulmuştur. Bu paralar çoğunlukla Amerika, Rusya ve Bulgaristan'dan gönderilmiştir.

Suikastin gerçekleştirileceği gün olan 21 Temmuz 1905 tarihinde, titreşimi önlemesi için tekerleklerine lastik takılmış araba, içinde 80 kiloluk bomba olduğu halde Yıldız Camii'ne getirilmiştir. Jorris'in ifadesine göre arabada Lipa Rips ve Matmazel Robina bulunmaktaydılar. Dolayısı ile saatli bombayı da bunlar harekete geçirmişlerdir. Fakat Sultan Abdülhamid'in o gün her zamankinin aksine camiden çıkarken

biraz gecikmesi Ermeni anarşistlerin bütün plânlarının boşa gitmesini sağlamıştır. Olaydan hemen sonra bir çok elebaşı yurtdışına kaçmışsa da, sürdürülen tahkikat sırasında Jorris yakalanmıştır²⁰.

Belçika ile Kriz Başlıyor

Belçika vatandaşı olan Edward Jorris, Sultan Abdülhamid'e suikast düzenleme suçuyla yargılanmaya başlanmıştır. Zaten bu konudaki suçluluğunu itiraf ettiği için cezalandırılması muhakkaktır. Karar safhasının yaklaşması üzerine Belçika Jorris'i geri isteme teşebbüsünde bulunmuş ve dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Belçika arasında diplomatik bir kriz süreci başlamıştır. Hadisenin gelişimi şu şekilde olmuştur.

Belçika Büyükelçisi 17 Aralık 1905 tarihli bir yazı ile Hariciye Nezareti'ne başvurarak mahkeme sonuçlanınca Jorris'in kendilerine iadesini talep edeceğini belirtmiştir. Büyükelçi söz konusu başvurusunda sanık Jorris'in tevkifinden beri Belçika hükümetinin her türlü kolaylığı gösterdiğini beyan etmekle beraber, tahkikat sonuçlanmakta ve mahkeme de neticeye ulaşmak safhasında bulunduğuna göre, Belçika ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan 3 Ağustos 1838 tarihli anlaşmanın 8. maddesi gereği Jorris'in iadesini isteyeceğini bildirmiştir²¹. Büyükelçi, suikast olayının Jorris'in itirafları sayesinde

²⁰ Hadise ile birinci derecede ilgili olanlardan Jorris dışındakiler yurt dışına kaçmışlardır. Soruşturma sırasında yakalanan Jorris'in suikastteki rolü ise şöyledir: Terör örgütü üyeleriyle evinde toplantılar düzenlemek. Kendi posta kutusunu onların hizmetine vermek, Avrupa'dan getirtilen araba için yazışmaları düzenlemek. Patlayıcı maddeleri saklamak. Patlayıcı madenin arabaya demir sandık içinde yerleştirilmesi ve patlama için gerekli sıcaklığın ne şekilde sağlanacağı konusunda örgüt üyelerini bilgilendirmek. Kendiryan'ın Sofya'ya gidebilme pasaportunu vermek. Jorris ayrıca tertipçilerin hadiseden sonra kaçışları için de yardımlarda bulunmuştur.

²¹ Belçika'nın iddiasına dayanak olarak gösterdiği 3 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda imzalanan Dostluk ve Ticaret Andlaşması'nın 8. maddesi şu şekildedir; "Devlet-i Aliyye tebaasıyla Belçika tebaası beyninde niza ve dava vukuunda tercümanı hazır olmadıkça davaları istima ve fasl olunmayıp beşyüz kuruştan ziyadeye baliğ olan davaları Bâbiâli'ye havale olunarak hak ve adl üzere rü'yet oluna

tamamıyla aydınlatılmış olduğuna göre, sanığın artık Osmanlı ülkesinde kalmasının bir fayda vermeyeceğini, dolayısı ile şayet mahkûm olursa cezasını çekmek üzere Belçika'ya iade edilmesi gerektiğini de belirtmiştir²².

Belçika büyükelçisinin bu mektubundan bir gün sonra Edward Jorris mahkemece idama mahkûm edilmiştir. Bunun üzerine büyükelçi 19 Aralık 1905 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yeniden başvurarak, daha önceki talebi doğrultusunda ve 3 Ağustos 1838 tarihli andlaşma hükümleri gereğince cezasını Belçika'da çekmek üzere Jorris'in tarafına teslimini istemiştir²³.

Belçika'nın bu üstten bakan tavrı üzerine Hariciye Nezareti 23 Aralık 1905 tarihli bir yazı ile yapılan talebin yersizliğini vurgulamıştır. Hariciye Nezareti, Belçika sefirine özetle şu hususları hatırlatmıştır: *"Osmanlı Padişahı'na suikast yapmaktan idama mahkûm olan Jorris'i 3 Ağustos 1838 tarihli muahedenin 8. maddesinin tarafınızdan yapılmış bir yorumuna istinaden talep ediyorsunuz. Şurası kesin olarak bilinmelidir ki gerek söz konusu tarihte ve gerekse halihazırda Belçika hükümetine diğer yabancı ülkelerden daha geniş hukuki imtiyazlar tanınması için hiç bir özel sebep olmadığı gibi, Bâbüâlî'nin Belçika'ya böyle bir ayrıcalık tanımaya da niyeti yoktur. O dönemde söz konusu olan; Belçika uyrukluklara diğer yabancılara tanınan hakların tanınması idi ve başka türlü de olamazdı. Dolayısı ile Belçika'nın 8. madde ile kendi tebaası için cinayet davalarında özel bir müsaade sahibi olması mümkün değildir. Esas itibarıyla, bu hususlarda yapılacak uygulamalar 1675 ve 1740 tarih-*

ve Belçika tebaası kendi hallerinde arz ve edeb ve kâr kesb ve ticaretleriyle meşgul oldukça hiç bir vakitte hükkâm ve zabitan-ı memleket tarafından dahl ve tarruz ve habs olunmayıp töhmet ve kabahadarı mütehakkık oldukça sair müsteminler haklarında muamele olunduğu vechile elçi ve maslahatgüzar ve konsolos ve konsolos vekilleri marifetiyle müttehimlerin tedibine mübaderet kılınır" Bk. *Muahadat Mecmuası*, C. I. s. 185. Ayrıca bk. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris 1900, tome deuxieme, s. 245.

²² BOA, İrade Hususi, no. 48, 22 Z 1323, lef 1.

²³ Aynı numaralı belge, lef 2.

lerinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa ile karşılıklı olarak teati ettiği andlaşmaların 42. ve 65. maddelerinde açıklıkla belirtilmiştir²⁴. Buna göre, ecnebilerle Osmanlı vatandaşlarının beraber karıştığı cürüm ve cinayetlere dair olan davalarda konsoloshane memuru hazır bulunabilir. Fakat hüküm ve karar verilmesinde Osmanlı adliyesi tam yetki sahibidir. Gayet açık olan bu maddeleri ayrıca izaha gerek yoktur. 1838 tarihli muahede de bu ahval üzere yapılmış ve tefsir edilmiştir. 65 senedir de uygulama devam etmektedir. Belçika hükümeti bu hususları iyi bir şekilde tetkik etmelidir. Ayrıca gerek Osmanlı ülkesinde gerekse yabancı devletlerde büyük nefret uyandıran bir suikast ve ülkenin huzur ve asayişini çok yakından ilgilendiren böyle bir konuda Belçika hükümetinin almış olduğu tavra da teessüf olunur²⁵.

Tarafların karşılıklı olarak bu tür iddialarda bulunmaları meseleyi bir krize dönüştürmüştür. Bu çerçeve içinde Belçika sefiri 26 Aralık 1905 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yeniden bir yazı gönderir. Burada Jorris'in talep edilmesi hususunda Bâbü'lî'nin cevabî yazısının Brüksel'e gönderildiği ve oradan gelecek direktife göre hareket edileceği belirtilmektedir. Sefir, daha önce iddia ve talep olunan hususların değişmeyeceğini tahmin ettiğini, kendisinin de aynı kanaati taşımaya devam etmekte olduğunu da ilave etmiştir²⁶.

²⁴ 1675 yılında İngiltere ile teati edilen kapitülasyon anlaşmasının 42. maddesi ile 1740 yılında Fransa'ya uygulanmış olan en son kapitülasyonun 65. maddesi birbirine benzer hükümler taşımakta ve Osmanlı Devleti'nde suç işleyen İngiliz ve Fransızların durumlarını açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre: "Françaludan ve bayrakları altında olanlardan biri katil olup yahud bir gayr-i cürüm edip ve şeriat-ı şerife tarafından rü'y et olunmak murad olundukda Devlet-i Aliyye'nin kuzât ve zabitanı bugüne olan davayı bulundukları mahalde elçilerin; veyahud konsoloslarının veya vekillerinin muvacehelerinde istima ve şer-i şerife ve yedlerine verilen ahidname-i hümayunuma mugayir olmamak için tarafeynden dikkat ile teftiş ve tefahhus oluna". Söz konusu maddeler için bk. *Muahedat Mecmuası*, c. I, s. 27-28 Noradounghian, *aynı eser*, c. I, s. 156 ve 294.

²⁵ BOA, İrade Hususi, no. 48, 22 Z 1323, lef 3.

²⁶ *aynı numaralı belge*, lef 4.

Belçika hükümetinin konu ile ilgili yorumu 9 Ocak 1906 tarihinde yine sefiri aracılığı ile Bâbiâli'ye duyurulmuştur. Buna göre Belçika 1675 ve 1740 tarihli kapitülasyonlardan sonra yapılan 1838 muahedesi- nin 8. maddesinin muhakeme ve cezalandırma konusunda gayet açık hükümler taşıdığını, bundan dolayı da Bâbiâli'nin beyanının kabul edilemeyeceğini belirterek şu hususları vurgulamıştır: *"Kapitülasyonlar ile bahş olunan haklar bilâhare tatbikatta daha geniş bir şekilde icra edilmeye başlamıştır. Mesela 1830 da ABD, 1838 yılında ise Belçika ile yapılan muahedeler ve diğer anlaşmalar kati sûretle tasdik edilmiş bir teamül oluşturmıştır. [Frenkler hakkında müessis olan adata göre] ibaresi ile başlayan madde bizim fikrimizi teyid ettiği halde Bâbiâli bunu kendi nokta-i nazarına göre tefsir etmektedir. Halbuki muahededede öngörülen hususlar bunlar olamaz. Zaten muahededen sonra, 14 Ağustos 1838 tarihinde, murahhaslarımız tarafından Belçika hükümetine bildirildiğine göre kendi tebaamızı muhakeme etme ve cezalandırma hakkını bize bahş eden Fransızca metne karşı hiç bir Osmanlı murahhası itiraz etmemiştir. Biz de bu hükme dayanarak kendi kanunlarımızda değişiklik yapma ihtiyacı hissettik. 31 aralık 1851 tarihli özel bir kanun ile Osmanlı ülkesinde bir cinayet veya cürüm yapan Belçika uyrukluların muhakeme edilme yöntemlerini tanzim ettik. Söz konusu kanun halen mevcuttur ve 1838 muahedesi gibi yürürlüktedir. O tarihten beri bu kanun hükümleri tatbik edilmemiş ise ve bize bahş olunan hakların tatbikini hiç bir zaman talep etmemişsek bunun sebebi bu hakkın tatbikine neden olacak ciddi bir olayın vukua gelmemiş olmasıdır. Bu arada gayet önemsiz bazı suçlarda Osmanlı mahkemelerinin salâhiyetini kabul etmişsek de, bu durum 1838 tarihli muahedenin tarafımıza sağladığı haklardan vazgeçtiğimiz anlamına gelmez. Suçluyu cezalandırma hakkımız her zaman bakidir. Yalnız bu olayda müzakere ve hüküm verme safhasına iştirak etmeyip sadece mahkumun teslimini talep edeceğimizi evvelce beyan etmiştik. Yine tekrarlayalım ki burada talep ettiğimiz husus Jorri'si muhakeme etme hakkı değil, sadece tarafımıza teslimidir. Bu da umumi bir hak olup bundan yalnızca yapmış oldukları bir anlaşma gereği Avusturya Macaristan Devleti feragat etmiştir. Hatta onlar da anlaşma öncesinde kendi*

tebaası olan suçluları Osmanlı ülkesinden alabiliyorlardı. Görüldüğü üzere Bâbiâli geçmişte bugüne benzer bir hali kabul etmekte idi. Bizim talebimiz de bu misale göredir. Her ne kadar Belçika tebaasından birinin Padişahınıza yönelik bir saldırıda bulunması bizi hayli müteessir etmişse de, zatı şahanelerinin bu suikastten zarar görmemelerine son derece sevinmiş bulunuyoruz. Jorris'in teslimini, müstehak olduğu bir cezadan kurtarmak maksadıyla istemiyoruz. Belçika hükümeti için mahiyetine bakmayarak, daima yürürlükte kalmış bir muahede ile kendine bahş olunmuş saydığı haklardan feragat etmek istememektedir"²⁷.

Taraflar arasındaki diplomatik kriz ve hukuk savaşı bu şekilde süre başka sürpriz bir gelişme meydana gelmiştir. Belçika'da yayınlanmakta *Conservateur de l'Eparne Gazetesi*'nin 14 Ocak 1906 tarihli nüshasında ülkenin meşhur hukukçularından Paul Wauwermans'ın konu ile ilgili bir mütaalasını neşredilmiştir. Wauwermans mütaalasında Jorris olayının yorumunu yapmakta, objektif bir yaklaşım ve dürüstlük örneği ile Belçika hükümetinin haksızlığını ortaya koymaktadır. Wauwermans bir çok Avrupalı hukukçunun görüşleri ve geçmişte yaşanan bazı olaylarla desteklediği yorumunda şu hususları belirtmektedir: "*Jorris meselesinde tartışma konusu olan 3 Ağustos 1838 tarihli anlaşmanın 8. maddesidir. İlk bakışta, bu maddede yazılı [suçlular sefir, maslahatgüzar, konsolos veyahut konsolos vekili tarafından muhakeme edilecekler ve frenkler hakkında cari olan usule uygun olarak cezalandırılacaklardır]* ibaresi Belçika'nın iddiasında haklılık payı olduğu intibasını uyandırmaktadır. Fakat bu değerlendirme 31 Aralık 1851 tarihli konsoloshaneler nizamnamemizin 32. maddesindeki hristiyan olmayan ülkelerde Belçikalılar tarafından gerçekleştirilen cinayetler Braban Cinayet Mahkememiz tarafından tanınacaktır şeklindeki hükme ters düş-

²⁷ Aynı numaralı belge, lef 5. Bu cevabi yazıdan da anlaşıldığı üzere Belçika sadece Jorris'i talep etmekle kalmıyor, aynı zamanda 1838 Andlaşmasının Osmanlı Devleti'nde suç işleyen tebaasını cezalandırma yetkisini tanıdığını da iddia ediyor. Bunun yanında Belçika'nın Jorris işinde muhakeme hakkını kullanmamakla bir lütufta bulunmuş olduğu şeklinde bir iması da söz konusudur.

mektedir. İşin doğrusu 1838 anlaşmasının ancak o dönemde geçerli adetler ve hukukî kurallar çerçevesinde dikkate alınabileceğidir. Aslında mesele, sahip olduğumuz kapitülasyonlarla elde ettiğimiz hakları kendi insanlarımız lehine kullanmaktan ibarettir. Bu kapitülasyonlarda sözü edilen [frenkler hakkında cari adetler mucibince muhakeme edilecekler ve cezalandırılacaklardır] tabirleri sadece Fransızları kapsamaz. Bu tabir Belçikalılar da Fransızlar gibi muamele göreceklendir anlamını ihtiva eder. Dolayısı ile kapitülasyonların uygulanış şekline bakacak olursak: 1740 tarihli kapitülasyonun 15. maddesinde [Fransızlar tarafından diğer Fransızlara karşı bir suça tevessül olunduğunda kendi mahkemelerinde yargılanmaları tabiidir] denilmektedir²⁸. Şu halde yabancılarla Osmanlı tebaasından kişiler arasında meydana gelen olaylarda Osmanlı mahkemeleri yetkili olmaktadırlar. Nitekim bu hususa dair bir çok örnek de yaşanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1829 yılında yapılan Edirne Muahedesinde de benzer bir nokta karşımıza çıkmaktadır. Burada Rus uyruklu kişiler arasındaki davalarda Rus konsoloslarına muhakeme yetkisi verilmiştir. Ama hadisenin içinde herhangi bir Osmanlı tebaası bulunduğunda mahalli mahkemelerin salâhiyeti titizlikle korunmuştur. Şu halde gösterdiğimiz gerekçelerden de anlaşılacağı üzere, Belçika Osmanlı Devleti'ne karşı olan talebinde haksız bir mevkide bulunmaktadır. Belçika hükümetinin yapabileceği şey ancak, şimdiye kadar talep vukubulmamış bir husus için Osmanlılardan izin istemek olabirdi. Bunun yanında adaleti tam anlamıyla yerine getireceği konusunda da güvence verebilmeliydi. Halbuki bazı gazetelerimizde çıkan yazıların ve tertiplenen mitinglerin etkisi altındaki Belçika hükümetinin Jorris meselesinde adil olabileceği intibahını edinmek mümkün değildir²⁹.

²⁸ “Frânçaluların birbiri arasında kan yahud ahar şenaat vaki olur ise elçileri ve konsolosları ayinleri üzere görüp fasıl edib zabitlerden bir ferd dahl ve taarruz eylemeyeler”. Bk. *Muahadat Mecmuası*, c. I, s. 17; Noradounghian, *aynı eser*, c. I. s. 282.

²⁹ BOA, İrade Hususi, 22 Z 1323, 48 numaralı belgede bulunan *Conservateur de l'Epargne* Gazetesinin küpürü.

Görüldüğü üzere Belçika, yapmış olduğu girişimle Osmanlı Devleti'nin adli mekanizmasına müdahale etmek gibi hatalı bir davranış içine girmektedir. Bu konudaki haksızlığının kendi hukukçuları tarafından da ortaya konmuş olması bunun bir göstergesidir. Belçika'nın küçük bir ülke olmasına rağmen takınmış olduğu bu müdahale edici tavır günümüzde de bazı Avrupa ülkeleri tarafından tekrarlanmaktadır. Aslında Osmanlı Devleti'nin, hristiyanların kendi aralarındaki meselelere karışmamak için tek taraflı olarak bahsettiği hukuki imtiyazlar geçen zaman içinde zayıflayan devletin aleyhine işlemeye başlamıştır. Dolayısı ile bu hakkın ecnebler tarafından sık sık suistimal edildiği görülmektedir. Belçika'nın yaptığı da bundan başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti ise hukuk sınırları içinde Belçika'ya gerekli cevabı vermekten geri kalmamıştır. Nitekim bu defa 1 Şubat 1906 tarihinde yine Hariciye Nezareti aracılığı ile Belçika sefaretine gönderilen cevabı yazıda ana hatları ile şu hususlar vurgulanmıştır: *“1838 muahdesinin Belçika'ya ait tasdiknamesinin Fransızca metninden kaynaklanan bir delile dayanan Belçika hükümeti, kendi tebaasına Osmanlı hükümetince bazı fevkalâde imtiyazlar bahş edilmiş gibi aslı olmayan bir tavır takınmaktadır. Halbuki Bâbiâli kendini sadece kendi taahhütlerinden sorumlu tutmaktadır. Dolayısı ile yabancı bir devletin aslına uygun olmayan tercüme bir muahede metnine dayalı iddiaları kabul edilemez. Belçika'nın elinde bulunan ve tasdik-i âli'den geçmemiş muahede metni ile Türkçe metin arasında farklılık söz konusu ise geçerli kabul edilecek nüsha Türkçe olandır. Türkçe nüshada ise ceza davaları söz konusu olduğunda Belçika'ya hiç bir şekilde yargılama hakkı tanınmamaktadır. Yalnızca diğer Frenklerde olduğu gibi Belçikalılara da bir konsolos memuru bulundurma hakkı verilmektedir. Buna karşılık konsoloshanelerin yargılama yetkisinin 1838 yılına kadar tedrici olarak genişlediği konusundaki iddianız hiç bir delile dayanmamaktadır. Eğer ileri sürdüğünüz gibi karma suçlarda bütün Avrupa konsolosluklarının yargılama yetkisi var idiyse, bu derece önemli bir konuda Avrupa hükümetlerinin hiçbir resmi mukavele yapmadan bu haklarından vazgeçtiklerini nasıl isbat edebilirsiniz? Yine bunun gibi Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu*

vilâyetlerinde yürürlükte olan yargılama hakkını Trablusgarp vilâyetinde de uygulamak için Fransa, İngiltere ve İtalya hükümetleriyle yapmış olduğu protokole karşı nasıl bir gerekçe göstereceksiniz? İşin aslı şudur ki, çok eskiden beri karma işlenen suçlarda yabancılar Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisine tabi olmuşlardır. Dolayısı ile Belçika hükümetinin diğer milletlere uygulanan muamelelerden daha fazla bir talepde bulunabilmesi mümkün değildir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yargılama yetkisiyle ilgili olarak 1880, yılında çıkarılan (Tahkikat-ı Cinaiyye Kanunnamesi) hakkında yabancı elçiliklerle teati olunan görüşmelerde bu elçilerin hiç bir itirazda bulunmamaları da önemli bir delil değil midir? İster adi bir cürümden, ister hakiki bir cinayetten ibaret olsun, Osmanlı mahkemelerinin yargılama yetkisi hakkında. esas kaide asla değişmez. Şimdi, Avrupa hükümetlerinin bu ana kadar talep etmedikleri bir imtiyazı Belçika hükümetinin istemeye teşebbüs etmesi şaşırtıcı olmaktadır. Jorris işine dair sizinle yaptığımız şifahi görüşmede icra eylemiş bulunduğum beyanata hiç bir şey ilave etmek istememekle beraber şurasını ihtar-dan geri kalmam. Eğer bu görüşmede Osmanlı yargı yetkisine yönelik en küçük bir itirazınızı hissetmiş olsaydım, mülakatımız sırasında bunu çok şiddetle protesto ederdim³⁰. Hariciye Nazırı bu gerekçeleri öne sürdükten sonra suç işlediği için Osmanlı mahkemelerince cezalandırılıp yine bu cezalarını Osmanlı tevkifhanelerinde tamamlayan Fransız, Rus, İngiliz, İtalyan ve Avusturya uyruklu yabancıların bir listesini de Belçika'ya sunmuştur³¹.

Meselenin bundan sonraki safhası beklenmedik bir sonla noktalanmıştır. Bilindiği üzere II. Abdülhamid idam cezasından hoşlanmazdı. Dolayısı ile hayatına kasetmiş olmasına rağmen Jorris'i affetmiştir. Fakat bunu Belçika istediği için değil, kendi şahsi iradesi o yönde tecelli ettiği için yapmıştır. Hatta affetmenin ötesinde Jorris'e bir takım ihsanlarda bulunmuş ve onu Osmanlı Devleti hizmetinde de kullanmıştır.

³⁰ Aynı numaralı belge, lef 6.

³¹ Aynı numaralı belge, aynı yer.

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ SORUNU, TEHCİR MESELESİ VE TALÂT BEY

*Hasan BABACAN**

I. Dünya Savaşına Kadar Ermeni Sorunu

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk günlerden itibaren, Ermeniler'le yakın ilişkilerde olmuş, ve Ermeniler'i en sadık tebaası olarak bilmiştir. Fethinden sonra Fatih, İstanbul'a bir çok Ermeni naklettirmiş ve 1461 yılında Ermeni Patrikliği'ni kurmuştur. Daha sonraki dönemlerde yapılan ıslahat hareketleri çerçevesinde Ermeniler'in vatandaşlık hakları kuvvetlendirildi. Yine, 1860 tarihinde "*Ermeni Milleti Umum Meclisi*"nin açılmasına müsaade edildi. Ermenilerin Anayasası niteliğindeki, bu meclisin nizamnamesine göre Ermeniler, büyük bir hürriyet içerisinde dinî ve millî serbesti içerisinde yaşıyorlardı. Ermeniler, günlük hayat içerisinde, şehirde yaşayanları, ticaret hayatı ve sanatla; köylerde yaşayanları ise ziraatla uğraşarak Osmanlı toplumu içerisinde önemli bir mevki işgal ediyorlardı.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, büyük devletlerin tahriki ve Ermeni milliyetçi liderlerinin ve din adamlarının tesiri ile Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlığa yönelik, Ermenilerin fikirlerinde değişimler başladı. Bu vesile ile Osmanlı hükümetlerinin zaaflarından istifadeye yöneldiler. Ermeniler arasında ayrılık fikirleri yayılmaya başladı, İstanbul'daki Ermeni patriğinin Osmanlı Devleti'ne karşı sadakati de sarsılmaya ve tartışılmaya başladı. Ermeniler artık, millî mak-satlarına ulaşmak için devlete karşı silahlı mücadele yöntemleriyle

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1869'dan itibaren ihtilâl komiteleri kurmaya başladılar¹. Bu aşamaya kadar Ermeniler hakkında yapılan her türlü düzenlemeler ve ıslahatlar da Osmanlı sınırları içerisinde kalarak yapılıyor, sınır ve ayrı bir vatan kavramından söz edilmiyordu. Fakat özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonraki gelişmelerde ayrı bir Ermenistan'dan bahsedilmeye başlanmıştı².

93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı), Ermeni meselesi için bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti'nin bu savaşta yenilmesi ve Rus ordularının İstanbul önlerine kadar geldikleri sırada bunu fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarı'ndan Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılar'a geri vermemesini istemiş, bununla da yetinmeyerek Ayastefanos'daki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir. Patrik'in son talebi Ruslarca kabul edilmiş ve Ayastefanos Anlaşması'na 16. Madde³ olarak girmiştir. Bu madde ile Ruslar'ın, Ermeniler'i

¹ *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, İstanbul, 1981, s. 9-12.

² Ermenilerin Osmanlı toplumundaki yeri, Ermeni Meselesinin ortaya çıkışı ve 93 Harbine kadar olan gelişmeler için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci baskı, İstanbul, 1987; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Üçüncü Baskı, Ankara 1985; Kâmuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yarattılır", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir, 1983, s. 15-28; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, 1993, s. 17-78; Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995, s. 23-146.

³ Ayastefanos Muahedesi: Madde 16- "Ermenistan'da Rusya askerinin istilası altında bulunup Devlet-i Aliyye'ye iadesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebet-i hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i Aliyye'ye Ermeniler'in mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahal-liyenin icab ettiği ıslahat ve tensikatı bile ifate-i vakit icra etme kılığı ve Ermeniler'in Kürtler'e ve Çerkesler'e karşı emniyetlerini istihsal etme kılığı taahhüt eder". Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, c. 5, s.194; Esat Uras, *Aynı eser*, s. 208-209.

himaye perdesi altında Doğu Anadolu'da siyasî ve ekonomik üstünlük elde etmesinden çekinen İngiltere, bölgedeki kendi çıkarlarını da düşünerek Berlin'de yeni bir toplantının yapılmasını sağladı. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'na, Ermeniler'e muhtariyet yerine ıslahat formülü üzerinde anlaşarak, Ermeni ve Rusların görüşleri yumuşatılmak suretiyle, 61. Madde şu şekilde tespit edilmiştir: *Bâbîâlî, Ermeniler'le meskun vilayetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecekti*⁴.

Ermeniler bu antlaşmayla siyasî bakımdan büyük kazançlar elde ettiler. Bundan sonraki stratejilerini belirlerken de, bu antlaşmadan dikkate değer bazı dersler aldılar. 61. Madde ile Ermeni meselesi, uluslar arası bir mesele haline gelmiş oldu. Ayrıca Ermeniler, millî emellerine İngilizler'den yardım almaksızın ulaşamayacaklarını anladılar⁵. Bu tarihten sonra Ermeni meselesi bir müddet İngiliz himayesinde kalmıştır.

Rusya, aslında Ermeniler'i destekleme görüntüsü altında Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye çalışıyordu. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulması, Rusya'nın hiç işine gelmezdi. Bu, kendi ülkesindeki Ermeniler için kötü bir örnek olurdu. Hele yabancı bir devletin özellikle İngiltere'nin destek ve himayesi altında olması halinde, Kafkas Dağları'nın güneyine yerleşen Rusların, Kafkas Dağları kuzeyine atılması veya en azından durdurulması tehlikesi ortaya çıkabilirdi. Bu nedenle, Rus yöneticileri, Osmanlı Devleti sınırlarında ve özellikle Doğu Anadolu'da bulunan Ermenileri Güney Kafkasya'daki kendi vatandaşları olan Ermenilerin liderliği altında isyan ettirmeye ve böylece, Rus yanlısı olmalarına çalışıyorlardı. Bu maksatla, Doğu Anadolu'daki Ermeni liderlerini Tiflis'e getirerek eğitmeye ve gayeleri doğrultusunda teşkilatlandırmaya başladılar.

⁴ M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, s. 78-79; Celal Bayar, *Aynı eser*, c. 5, s.195.

⁵ M. Kemal Öke, *Aynı eser*, s. 80, Esat Uras, *Aynı eser*, s. 252-273.

Sultan II. Abdülhamit, Berlin Antlaşması gereğince ıslahat yapmaya söz vermiş fakat çeşitli bahanelerle ıslahat tasarılarını uygulama işini ağırdan almıştı. İngiltere, Osmanlı yönetimini bu konuda sıkıştırıyordu. Padişah ise bütün baskılara direnmeye çalışıyor, aynı zamanda 1893'ten itibaren, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki devlete karşı ilk kıpırdanmaları karşısında, Doğu Anadolu'daki aşiretlerden, her biri 1.200'er mevcutlu, 36 adet Hamidiye Süvari alaylarını kurdurtmuş, Ermeni ayaklanmalarını, genişlemeden durdurma imkânlarını aramıştır⁶. Sultan Abdülhamit, büyük devletlere rağmen Ermeniler lehine ıslahatları askıya almasındaki cesareti, dış politikada kendisini destekleyen Almanya'dan alıyordu. Almanya bu dönemde, Doğu'daki siyasî ve ekonomik yatırımları sebebiyle II. Abdülhamit'i sonuna kadar destekliyordu. Hatta II. Wilhelm, Padişahın Ermeni katliamları nedeniyle "Kızıl Sultan" diye Batı kamuoyunda karalandığı bir sırada İstanbul'a gelme cesaretini göstermişti. Almanya'nın bu desteği ve büyük devletlerin aralarındaki anlaşmazlıklardan da cesaret alan Sultan II. Abdülhamit, 1895 yılına gelindiğinde, Ermeni komitelerinin ardarda çıkardıkları isyanlara rağmen Ermeni muhtariyeti yönündeki ıslahat fikirlerine karşı çıkmıştı⁷.

İngiltere'nin Doğu Anadolu'da bir bağımsız Ermeni devletinin kurulması için tahrik ve teşviklerde bulunması da, Ermeni komitacıların faaliyetini artırmış, İstanbul Ermeni Patrikhanesi önündeki gösterilerin Kayseri, Yozgat ve Merzifon'daki isyanların, 1894'deki Sason İsyanı'nın, 1895'te Bâbiâli'ye yapılan yürüyüşün, 1896'da Galata'daki Osmanlı Bankası'nın basılmasının, 1904'te ikinci Sason İsyanı'nın, 1905'te Sultan Hamit'e bomba atılmasının ve nihayet Adana Vak'ası gibi olayların düzenlenmesine sebep olmuştu⁸.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987, s. 81-103.

⁷ M. K. Öke, *Aynı eser*, s. 81.

⁸ Necati Ökse, "Ermeni Sorununun Doğuşu ve Tehcir Kanununun Uygulanması", *Askeri Tarih Bülteni*, 11/21, Ağustos 1986, s. 15-16; Berlin Konferansı'ndan

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra meydana gelen olumlu siyasî hava içerisinde Ermeni işlerinde görünüşte bir sükunet havası oluştu. Ermeni Komitaları, hareket yerine teşkilat merkezlerini güçlendirme, savunma tertibatı, silah depoları kurulması, halkın silahlılanması işleri ile uğraşıldı. 1909 Nisanında Adana İsyanı çıktı. İtalya'nın Trablusgarb'ı işgalinden sonra çıkan ve feci bir şekilde neticelenen Balkan Savaşı üzerine, hiçbir fırsatı kaçırmayan Ermeni komitacıları millî teşekküllerini, müesseselerini yine derhal faaliyete geçirdiler. Ermeniler'e göre, Osmanlı Hükümeti'nin elinde Ermenistan, Kilikya, Elcezire, Filistin, Suriye, Arabistan, Yemen kalmıştı. İçeride de hükümeti meşgul edecek siyasî, mâlî bir çok dertler bulunuyordu.

Ermeniler'in ümitleri bu sefer, eskisinden daha fazla yine Ruslar'daydı. Rus kontrolü altında bağımsızlık, bunun için de Rus işgalini istiyorlardı. Ruslar'la birlikte gereken tertibat ve teşkilat yapıldı. Rusya, diğer devletlerle birleşecek, Ermeni davasını insaniyet perdesi altında takip edecek, Osmanlı hükümetini ıslahata mecbur bırakacak, İstanbul Patrikhanesi ve bütün teşekküller de Rusya etrafında toplanarak ona lâzım olan her şeyi hazırlayacaklardı⁹.

Ermeniler'in bu istek ve tahriklerine kapılan Rus hükümeti, Avrupa'daki elçileri vasıtasıyla, Osmanlı Devletini Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat yapmaya zorlamak için kamuoyu oluşturma çabasına girdi. Bu gelişmelerden haberdar olan Osmanlı Hükümeti, büyük devletlerin özellikle Rusya'nın bölgeye müdahalesini önceden bertaraf etmek için kendi inisiyatifiyle ıslahat yapmaya karar verdi. Dönemin Dahiliye Nazırı Talât Bey derhal faaliyetlere başlar ve 26 Mart 1913'te illerin umumî meclislerine, mahallî işler için karar alma yetkisini veren, vilayetler için özel bütçeler kabul eden ve memurların görev ve yetki-

sonra Meşrutiyet'in ilanına kadar Ermeni komitelerini faaliyetleri ve Büyük devletlerin Ermeniler üzerine politikaları için bkz. *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan, Bayram Kodaman, Ankara, 1994; Esat Uras, *Aynı eser*, s. 252-374.

⁹ Esat Uras, *Aynı eser*, s. 374.

sini tespit eden “İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kânûn-ı Muvakkatı”ni hazırladı¹⁰. 24 Nisan 1913 tarihinde de “Sulh Hakimleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat”ı çıkartılarak sulh hakimlerinin salahiyetleri, muhakeme usulü tespit edildi ve bir çok yerde yeni mahkemelerin kurulmasına karar verildi¹¹.

Osmanlı Devleti, kendi çabalarıyla yapmaya çalıştığı bu ıslahatlara bir diğer dayanak teşkil etmesi amacıyla, Doğu Anadolu'ya iki genel vali ve Osmanlı Dahiliye Nezareti'nde çalışmak üzere memur ve jandarma subayları getirmek gayesi ile İngiliz Hükümeti nezdinde girişimde bulundu. Talât Bey, İngiliz Hükümeti'nden Londra elçimiz Tevfik Paşa aracılığıyla, Dahiliye Nezareti'ne, Bir müfettiş-i Umumi'nin yanı sıra yapmak istediği ıslahatlara yardım mahiyetinde: “Şark vilayetlerimizde esaslı ıslahata karar verdik. Bunu da İngiliz mütehassıslarına tevdi edeceğiz. İngiliz hükümeti, şarkta tecrübe görmüş ricalinden birisini bu iş için intihap buyursun. Umumî müfettiş olacaktır. Bu zât arzu ettiği mütehassıslarla birlikte gelsin, mahallerinde tetkikat yapsın, vereceği raporu kabul ve tatbik edeceğiz” şeklinde isteklerini bildiriyordu¹².

Osmanlı Devleti'nin bu isteğini öğrenen Rusya, İngiliz hükümetine; Doğu Anadolu'nun ıslahı ile uğraşacak uzman gönderilmesi düşüncesinin ancak umumî ıslahat içinde ele alınabileceğini ve konunun Rusya-İngiltere-Fransa arasında, İstanbul'da sefirler seviyesinde ele alınması gerektiğini ileri sürerek karşı çıktı¹³. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni açıkça destekleyen Almanya, konunun bütün büyük devlet-

¹⁰ İdare-i Umumiye ve Hususiye, vilayet bütçesi ve encümen-i vilayet Kanûn-ı muvakkatesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, 14 Nisan 1329, Numara,1416; *MMZC, Levâiyh ve Tekâlif i Kanuniye ve Encümen Mazbataları*, Devre II, İ.S.,1, Numara 15, s.122-130.

¹¹ *Takvîm-i Vekâyi*,14 Nisan 1329, No:1447,1448,1453.

¹² *Halil Menteşe'nin Anıları*, s.168; Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/III, s. 52-55.

¹³ *Halil Menteşe'nin Anıları*, s.169; Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s. 72-77.

leri ilgilendirdiğini ileri sürdü. Bunun üzerine Rusya 8 Haziran 1913 tarihli bir nota ile, Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya'dan bu konunun İstanbul'da sefirler nezdinde ele alınmasını istedi. Almanya, yapılacak bu müzakerelere Osmanlı Devleti'nin de katılmasını istedi, fakat Rusya bu fikre karşı geldi¹⁴. 3-24 Temmuz tarihlerinde Avusturya elçisinin başkanlığında ve onun Yeniköy'deki yalısında toplanan sefirler ve baş tercümanlar bir sonuca varamadan dağılırlar. Yeniköy Konferansı'nın sonuçsuz kalmasının sebebi, Osmanlı Hükümeti'nin daha önce hazırladığı tasarıyı Rusya ve Fransız temsilcilerinin kabul etmemesidir. Said Halim Paşa'nın ve Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı zamanında hazırlanan, "*İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kânûn-ı Muvakkatî*"ne 18 Haziran 1329'da bir zeyl hazırlayarak bazı maddeleri değiştirdi. Yine 23 Haziran 1329'da "*Sulh Hakimleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat*"ına 23 maddelik bir talimat eklenerek umumî müfettişlerin vazife ve salahiyetleri tespit edildi¹⁵. Said Halim Paşa Hükümeti, 25 Haziran 1913'te, Osmanlı elçilerine 16 maddelik bir genelge yollar¹⁶. 1 Temmuz 1913'ten itibaren bu genelge, İstanbul'daki büyükelçiler toplantısına ve daha sonra da büyük devletlerin büyükelçilerine bildirilir. Almanya, Avusturya ve İtalya bu görüşmelerde Osmanlı Hükümeti'nin fikirlerini ve tezini desteklerler, hatta İngiltere de bu teze olumlu bakmaya başlar¹⁷.

Rusya, kendi tezinin kabul edilebilmesi için Almanya ile anlaşması gerektiğini anlayınca, iki devlet 22 Eylül 1913 tarihinde, doğu vilayetleri ıslahatı konusunda anlaştılar¹⁸. Almanya'nın da desteğini alan Rusya artık Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlar¹⁹. Bu meyanda,

¹⁴ Halil Menteşe'nin Anıları, s.169; Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s. 101-103.

¹⁵ Hanefi Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul, 1992, s. 47; Y. H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s.132.

¹⁶ Genelgenin ayrıntıları için bkz. Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/II, s. 320-321.

¹⁷ Hanefi Bostan, *Aynı eser*, s. 47.

¹⁸ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/II, s.145-155.

¹⁹ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/II, s.162-167.

Eylül 1913 ile Şubat 1914 tarihleri arasında Rus elçisi Giers ve maslahatgüzar Gulkeviç ile Sadrazam Said Halim Paşa arasında görüşmeler karşılıklı teklif teatisi şeklinde devam etmiştir. Bu arada Talât Bey, Rusya'nın baskısından kurtulmak ve bu işi kısa sürede halledebilmek için Ermeni komitelerinin ileri gelenleriyle müzakerelerde bulunmuştu. Talât Bey, Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti ileri gelenleriyle, Osmanlı mebuslarından, Hallacyan ve Zöhrap Efendilerin evlerinde, Malumyan Aknumi, Şahirikyan, Vartakes, Van mebusu Vahan ve Erzurum mebusu Pastırmacıyan Efendilerle 1914 Martından itibaren defalarca toplantılar yapmıştı. Bu toplantılarda onlara: *"Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır, siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman Akdeniz yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkilini arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz, şu ıslahatı el birliği ile yapalım"* teklifinde bulunmuş fakat onları ikna edememişti. fakat onların hırs ve hayalleri yüzünden bir sonuca varamamıştır²⁰.

Neticede, 8 Şubat 1814'te Sait Halim Paşa ile Gulkeviç arasında Doğu Anadolu Vilâyetleri ile ilgili antlaşma imzalandı²¹. Bu antlaşma, altı Doğu Anadolu vilayeti, hatta daha da fazlası üzerinde (Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakir) Ermenilere bağımsızlığa yakın bir özerklik tanındığı gibi, Ruslara da bu bölgenin ilk fırsatta tapusunu alma imkânı veriyordu. Şöyle ki: adı geçen vilayetler iki gruba ayrılacak, her birine birer yabancı müfettiş atanacaktır. Yetkilerine gelince, idare, adliye, zabıta ve jandarma üzerinde geniş denetim yetkisi olacaktır. Emniyet kuvvetleri yetmediği taktirde, askeri kuvvetler de emri altına geleceklerdir. Yüksek memurlar ve valiler hakkında takibat yapabileceklerdir. Her unsur kendi okullarına sahip olacak, askerlik görevi oturduğu yerin bağlı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapılacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecekti. Silahlar askeri depolarda saklanacak, gerektiğinde veri-

²⁰ Talât Paşa, *Hatıralar*, s. 22; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s.175.

²¹ Antlaşmanın ayrıntısı ve maddeleri için bkz. Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s.169-177.

lecektir. Ancak az bir bölümünü özetlediğimiz bu yetkilerden de anlaşılıyor ki; bu antlaşma devlet içinde devlet meydana getirmiştir. Osmanlı delegesi Sait Halim Paşa, bu antlaşmayı başarı sayıp övmüştü²². Fakat hükümet aynı antlaşmayı kamuoyundan saklayacak, yalan yanlış haberler verecektir²³. Ruslar'ın nasıl taraf tuttuğu da bu antlaşma ile bir kez daha ortaya çıkmıştır. Ermeniler arasında, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine bir Ermenistan tesis etmeye yardımcı olacağı propagandası Ermeniler ile Ruslar'ın aralarındaki mevcut fırka ihtilaflarını bertaraf etti. Hınçak, Taşnak, Ramgavar fırkaları teşkilatlarını Patrikhane ile birleştirdiler ve ortak hareket etmeye başladılar²⁴. Rusya bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ni çember içine alarak Kafkasya'daki Müslümanlarla Türklerin münasebetlerini kesmek istiyor ve İstanbul hakkındaki planlarını tatbik etmek istiyordu²⁵.

Yapılan antlaşmaya göre; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakir bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollanda Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenek atandı.

Bunlarla Dahiliye Nazırı Talât Bey arasındaki kontratlar 25 Mayıs 1914'te imzalandı. Bu müfettişler statü bakımından, Osmanlı memuru sayılacak, kendilerine ayda 400 altın lira maaş verilecek ve ev tahsis edilecekti. Müfettişlerin birer ecnebi yaverleri de olacaktı. Müfettişlerden Hoff, bir defa Van'a gidip geldiği halde, Westenek işe başlamadan Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbine girdiği için bunların sözleşmeleri 31 Aralık 1914 tarihli irade ile feshedildi²⁶.

²² Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s.181.

²³ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s.179-180.

²⁴ Talât Paşa, *Hatıralar*, s. 51.

²⁵ Talât Paşa, *Hatıralar*, s. 20.

²⁶ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. II/III, s.185-187.

Tehcir Meselesi ve Talât Bey

Osmanlı Devleti genel savaşa girmeden önce, Ermeni komiteleri, başta patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tespit için toplantılar yapıyorlardı. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda 1914 yılı mayıs ayında, patrikhaneden görevlendirilen rahip Gabriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksutyun, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi, “Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları” şeklinde bir karara vardı²⁷. Taşnaksutyun reisleri de bu şekilde propagandalar yaparak bu suretle Osmanlı Hükümeti'ne güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmakta kusur etmediler. 1914 Haziranında Erzurum'da, Doğu eyaletleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilcilerin katılımıyla toplanan Sekizinci Taşnaksutyun Kongresinde: “İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermeniler'e karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idari birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksutyun Kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasî programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilâtına karşı şiddetle mücadeleye girişmeye” karar verilmiştir²⁸.

Ermeni komiteleri, İstanbul'da aldıkları kararların aksine, taşra örgütlerine çektikleri şifreli telgraflarla da şu yönde talimatlar veriyorlardı: “*Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, mebâni ve müessesât-ı emîriye bombalarla berhevâ edilecek, yakılacak, hükümetin kuvveti dahilinde işgâl olunacak, levazım*

²⁷ Adı geçen Ermeni komiteleri, kurulu ve programları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, *Aynı eser*, s. 421-457.

²⁸ Esat Uras, *Aynı eser*, s. 579; M. Kemal Öke, *Aynı eser*, s.101.

*silahlarıyla Ruslara iltihâk edecek ve kıt'alarından fîrârla çeteler teşkil eyleyecek*²⁹.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı hazırladıkları haince planlarını uygulamaya, Komiteler Rusya'da başladılar. Bütün kuvvetleriyle Rus savaş gücünü takviye etmek üzere faaliyete girişmişlerdi. Rus top-raklarının dört bir yanından Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya toplanıyorlardı. Tiflis'te Belediye başkanı A. Khatisyan'ın başkanlığında bir Ermeni Millî Bürosu kurularak gönüllülerin örgütlenmesi gerçekleştirilecekti. Rus askeri uzmanları da Ermeniler'i Osmanlı Devleti'ni karşı yapılması muhtemel harekâta katılmaları için hazırlıyorlardı. Bu çalışmalar çerçevesinde Ruslar, İran ve Kafkasya'daki Ermenilerden gönüllüler toplamaya ve onlara silah dağıtmaya başlamışlardı³⁰.

Ermeni kamuoyuna karşı özellikle içeride; Fransa ve İngiltere, küçük milletlerin; Rusya da Doğu Hristiyanları'nın koruyucusu olarak gösteriliyordu. Rus propagandası için Ecmiyazin dini makamı en önde geliyordu. Bu devletlerden aldıkları destek ve cesaretle Ermeni Komiteleri şu tedbir ve tertipleri almışlardı: 1- Seferberlik emirlerine uymamak, askere gitmemek, 2- Askere gidenlerin de, tek tek veya toplu olarak, silah ve cephaneleriyle kaçmaları, 3- Köylerde, kentlerde propagandalar yaparak morali bozmak, olaylar çıkararak Türk askerinin ailesini, köyünü korumak için, askerlik görevini yapmamasını sağlamak, 4- Askeri nakliyatı aksatmak; asker, erzak ve mühimmat konvoylarına saldırmak, 5- Ruslar sınırı geçtiği zaman, isyan ederek, Türk ordusunu arkadan vurmak, 6- Mîrî silahlarla Türk ordusundan kaçıp gönüllü olarak Rus ordusuna katılmak, 7- Terk edecekleri köylerde kiliseleri, evleri, yiyecekleri yangınlar çıkararak yakmak, 8- Askeri bilgiler taşımak için casusluk yapmak. Bu esaslara göre hazırlanan ha-

²⁹ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s.130-131.

³⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, S. 81, Yıl: 31, Aralık 1982, Belge No: 1804, 1807 ve 1809.

reketler seferberlikten hemen sonra başlamıştı. Nitekim çok geçmeden Osmanlı topraklarında Ermeni isyanları artarda patlak vermeye başladı³¹. Osmanlı Hükümeti, Van İsyanı'nın patlak vermesine kadar bir takım küçük tedbirlerle Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalıştı. Hükümeti en çok meşgul eden hadise ise Zeytun'da ortaya çıkmıştı. Zeytun'daki olaylar Antep ve civarını da etkilemekteydi. Hükümet bir tedbir olarak, Zeytun, Maraş ve civarından bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk etti. Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri ve tehlike teşkil etmeleri üzerine bundan vazgeçildi. Bundan sonrakilerin Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmelerine karar verildi. Dahiliye Nazırı Talât Bey, Zeytun Ermenileri'nin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine 6 Mayıs 1914 tarihinde Maraş mutasarrıfına gönderdiği bir şifre ile Zeytunlular'ın bölgeden tamamen ihracını emrediyordu³². Zeytun'da 30 Ağustos 1914'te çıkan ayaklanmayı, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir, Canik ayaklanmaları takip etti³³.

Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915 tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar isyanlara karşı yalnız mahallî ve özel tedbirler almakla yetindi. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun doğu illerine yürümesi sırasında; özellikle öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından, Müslüman halk merhametsizce yok ediliyordu. Hükümet, Ermeni patrikliğine, Ermeni milletvekillerine, komite reislerine, ordu; vatan savunmasıyla uğraşırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam edildiği takdirde şiddetli tedbirler alacağını bildirdi. Da-

³¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay. Ankara 1990, s.105.

³² BOA DH. ŞFR, Numara, 52/102 ve 286.

³³ Esat Uras, *Aynı eser*, s. 593-604; Bu dönemdeki Ermeni isyanlarının ayrıntıları için bkz. *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 216-297; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s. 69-94.

hiliye Nazırı Talât Bey, Ermeni Taşnaksutyun Komitesi şeflerinden Erzurum mebusu Vartakes Efendi'yi makamına çağırarak; Hükümetin eline geçen belgelerden her şeyi öğrendiğini, Ermeniler seferberlik münasebetiyle bir harekete geçerlerse şiddetli mukabele göreceklerini anlattı. Talât Bey anılarında bu konudan bahsederken: “*Vartakes Efendi'ye müteaddit defalar İstanbul'u terk etmesini tavsiye ve hatta kendisine nakdi yardım vaat ettim. Bundan ailesi dahi haberdardır. Fakat kendisi gitmedi. Sonradan İstanbul'daki komite teşkilâtında olduğu gibi yerini terk edemediği anlaşıldı*” diyordu³⁴. Talât Bey aynı zamanda, Aralık 1914'te doğu vilayetlerine gönderdiği gizli bir talimatta oldukça büyük miktarda bulunan ve özellikle Ermeniler'in eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve memurları harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü de belirtmişti³⁵. Başkumandan vekili Enver Paşa da, Ermeni patriği ile buluşarak; Osmanlı Devleti bu savaşta Ermeni vatandaşlarından sadakat beklerken silahları ile birlikte kaçan Ermeniler'in köylere hücum edip memurları öldürdüklerini resmî raporlara dayanarak anlattı. Bundan sonra cemaatine iyi nasihatlerde bulunmasını tavsiye etti. Bu hareket umumî mahiyet alırsa ordunun sıkı tedbirler alacağını söyledi. Patrik, bu gibi rezaletleri yapmaya cesaret edenlerin komitacılar olduğunu, Ermeni halkına bunların hareket ve telkinlerine uymamalarını tavsiye edeceğini ifade etti. Bu konuşmaların da isyanların ve Müslüman vatandaşların katledilmelerinde bir azalma meydana getirmediği görüldü. Bunun üzerine hükümet Ermeniler'in bulunduğu bütün merkezlerde genel bir arama yaptırdı. İstisnasız, hepsinde bir çok silah, bomba ve siyasî vesikalar bulundu³⁶. Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlere yönelik ilk tedbir ise, bunların “muharip” sınıflar dışına çıkarılarak, ordunun inşaat, yol ve demiryolu, depo hizmetlerine verilmeleri olmuştur.

³⁴ Talât Paşa, *Hatıralar*, s. 63.

³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s. 6.

³⁶ Celal Bayar, *Aynı eser*, c. 5, s. 44-45.

Osmanlı Devletinin ölüm kalım savaşı verdiği bu sırada Ermeniler, cephe ve cephe gerisinde Ruslarının işine yarayacak faaliyetlerde bulunuyorlardı. Hattâ topyekûn bir isyana hazırlandıkları seziliyordu. Bu durum karşısında Başkumandanlık, 25 Şubat 1915 tarihinde bütün birliklere bir tamim göndererek, Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarına, askerden kaçarak eşkıyalık yaptıklarına, aramalarda bol miktarda silah ve bomba bulunduğuna ve bunun bir isyan hazırlığı olduğuna dikkat çekilerek şu tedbirlerin alınmasını istemişti: Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak, komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilân edecekler, her yerde uyanık davranılacak, planlı harekât olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve sadık tebaaya her hangi bir zarar verilmeyecek³⁷.

Alınan bu tedbirler çerçevesinde, Anadolu'nun birçok yerinde görevli Ermeni polis ve memurların birden bire işlerine son verilmesinin sakıncalı olacağı düşünülmüştü. Fakat güvenilmeyen ve bazı olaylara karıştığı tespit edilen Ermeni polis ve memurların münasip bölgelere veya Ermeni olmayan vilayetlere gönderilmesi için 1 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere emirler yazıldı³⁸.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, Ermeniler'in çıkarttıkları olay ve katliamlara seferberlik ilânından itibaren dokuz ay tahammül ettikten sonra, bu konuda daha kalıcı tedbirler almak zorunda kaldı. Özellikle 9 Şubat 1915'te Van isyanının başlaması üzerine, bu olayları başlatan ve Ermeniler'i silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yolladı. Bu tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşılarının tutuklanması isteniyordu³⁹. Başkumandanlığın, bütün birliklere gönderdiği 26 Nisan 1915 tarihli ben-

³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 6.

³⁸ BOA DH. ŞFR, Numara, 51/192, 52/249, 52/285.

³⁹ BOA DH. ŞFR, Numara, 52/96,97,98; Ermenilerin her yıl katliam günü olarak kutladıkları 24 Nisan, bu tutuklamalardan dolayıdır. Bu tutuklulardan bir kısmı Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir. Azmi Süslü, *Aynı eser*, s.109.

zer bir diğer tamim gereğince 2345 kişi tutuklandı. Çıkarılan geçici bir kanunla da bütün vilayetlerden, gayrimüslimlerin, bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması istendi⁴⁰.

Van'da patlak veren isyan bütün hızıyla devam ederken, diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk ordusu cephede olduğu için, cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemiyordu. Başkumandan vekili Enver Paşa, bu duruma bir çare bulmak amacıyla, 2 Mayıs 1915 tarihli bir yazı ile Dahiliye Nazırı Talât Bey'den şu yönde isteklerde bulunuyordu: *"Van Gölü çevresinde ve Van ilince özellikle bilinen belli yerlerdeki Ermeniler, ayaklanma ve ihtilâl için sürekli bir ocak durumundadırlar. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu'nun verdiği bilgiye göre Ruslar, 7 Nisanda sınırları içindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir durumda sınırlarımız içerisine sürdüler. Hem buna bir karşılık olmak ve hem de yukarıda söylediğim amacı elde etmek üzere: Ya adı geçen Ermeniler'i ve ailelerini Rusya sınırı içerisine sürmek veya bu Ermeniler'i ve ailelerini Anadolu içerisine çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki yoldan uygun olanın seçilerek uygulanmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslâm halkı yerleştirmeyi yeğlerim"*⁴¹. Bu yazı ile Enver Paşa, Ermeniler'in isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Yine bu yazıdan anlaşılacağı üzere, bu uygulama yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermeniler'e uygulanacaktı.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, durumun nezaketi karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı. Talât Bey, önce Van, Bitlis ve Erzurum havalisinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını, adı geçen il valilerinden, 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği

⁴⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 7.

⁴¹ *ATBD*, Aralık 1982, S. 81, Belge No:1830; BOA, DH.ŞFR, No: 52/282.

yaparak derhal icraata geçilmesini istedi. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermeniler'in Osmanlı askerleri ve Türk halkı tarafından öldürüldükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu, uygulamaya başlanan tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talât Bey, Sadaret'e verdiği 26 Mayıs 1915 tarihli tezkirede durumun, Osmanlı Devleti açısından vahametini ortaya koyuyor ve Ermeniler'in işledikleri suçları şu şekilde sıralıyordu⁴²: *"Harp muntukalarına yakın yerlerde oturan Ermeniler'den bir kısmı devletin hudutlarını devlet düşmanlarına karşı korumakla meşgul olan Ordu-yu Hümayun'un hareketini güçleştirmektedir. Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmaktadır. Düşmanla aynı gayeleri paylaşmakta ve onlarla iş birliği yapmaktadırlar. Ermenilerden bir kısmı düşman saflarına katılmaktadır. Memleket dahilinde askeri birliklerimize ve masum halka silahlı saldırılarda bulunmaktadır. -Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar. Müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler".* Yine bu tezkire ile Dahiliye Nezareti boşaltılmasını istediği yerleri şöyle tespit etmiştir: Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri, Adana, Mersin ve Sis(Kozan) şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları, Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer yerleri, Merkez kazaları hariç olmak üzere, Halep vilayetinde, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şu'ur

⁴² Ermeniler'in faaliyetlerinin dayanılmaz bir hal alması üzerine, aynı gün (26 Mayıs 1915), Başkumandanlık'tan Dahiliye Nezareti'ne, Ermeniler'in, Rusya'ya değil, Osmanlı sınırları içinde göç ettirilmesini ve bununla ilgili görüşleri ihtiva eden şu yazı gönderilmiştir: *"Ermeniler'in Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytin'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerdeki Diyarbekir vilayati güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifaben kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için Ermeniler'in göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır: Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslâm sayısının %10 nispetini geçmemelidir. 2- Göç ettirilecek Ermeniler'in kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır. 3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlere ev değiştirmemeli. Gereğinin yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini "*, BOA, DH. ŞFR, No: 54/308, 143; Azmi Süslü, Aynı eser, s.110.

ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabaları. Göçürülecek Ermenilerin iskân edilecekleri yerler ise şuralardı: Van vilayetine komşu olan, kuzey kısımları müstesna olmak üzere Musul vilayeti, Zor sancağı, Urfa'nın şehir merkezi hariç, güneyindeki kesimler, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kesimleri, Suriye vilayetinin doğusunda tahsis edilen mahaller⁴³.

Dahiliye Nazırı Talât Beyin sadarete verdiği bu tezkireden bir gün sonra (27 Mayıs 1915), "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanûn-ı muvakkat"⁴⁴ çıkarıldı ve yürürlüğe kondu.

Dahiliye Nazırı Talât Beyin bu tezkiresi, 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilerek kabul edilmiştir. Buna göre; savaş bölgelerinde bulunan Ermeniler'den bir kısmının düşman saflarına katılmaları, Osmanlı askerini arkadan vurmaları ve casuslukta bulunmaları sebebiyle, cephe gerilerine sevk edilmeye başlanıldığı, kolaylıklar sağlanarak usule ve devletin menfaatlerine uygun olarak devam ettirilmesi istenmiş ve göç ettirilen Ermeniler'in muhacirlere ayrılan tahsisattan iâşe ve ibatelerinin sağlanması, mali ve iktisadi meselelerinin halledilmesi, bunlara ait gayri menkullerin ve meselelerinin tespit edildikten sonra muhafaza veya tazmin edilmesi, gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanması ve ilgili Nezaretçe tanzim edilecek komisyonların ilgili mahallerde görev yapmaları istenmiştir⁴⁵.

Meclis-i Vükelâ'nın, Dahiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı tezkiresine verdiği cevap ve aldığı bu kararın altında, dönemin Sadrazam'ı Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Bey'den başka dört nazırın daha imzaları vardır. Bu kararın derhal yürürlüğe girmesi için 31 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye ve Harbiye Nezareti'ne tebliğ edilmiştir.

⁴³ BOA, MVM, No:198, Karar No:163; BOA. DH.ŞFR, No: 52/282; 53/48,93,129; 54/51,54.

⁴⁴ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. III/III, s. 40.

⁴⁵ Y.H. Bayur, *Aynı eser*, c. III/III, s. 40-42.

1 Haziran 1915 tarihinde, Meclis-i Vükelâ'nın karara bağladığı “Kanun-ı Muvakkat”⁴⁶ yayımlanarak, Ermeni tehciri ile ilgili resmî işlemler tamamlanmış oldu. Tarihe “Tehcir Kanunu” olarak geçen bu Kanûn-ı muvakkatin ihtiva ettiği maddeler şunlardır: “1- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından her hangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezon ve mecburdurlar. 2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler. İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir”⁴⁷

Osmanlı Hükümeti'nin Tehcir kararından sonra Ermeniler, çeşitli vasıtalarla, devletin belirlediği iskân bölgelerine sevk edilmeye başlanmıştır. İlk etapta, daha tehcir kararı resmileşmeden önce, Zeytun, Maraş ve Haçin gibi isyan çıkan ve problem oluşturan yerlerden, Ermeniler, Konya'ya sevk edilmişlerdir. Fakat, Konya'da Ermeni nüfusunun bir anda artması ve bir takım tedhiş faaliyetlerine girişme ihtimali üzerine 26 Nisan 1915 tarihinde buraya yapılan sevkıyat durdurulmuştur⁴⁸. Daha sonra, Ermeniler, Van vilayetine komşu olan kuzey kısımları hariç olmak üzere, Musul vilayetine, Zor sancağına, Urfa'nın şehir merkezi hariç güneyindeki kesimlere, Halep vilayetinin doğu ve güney-doğu kesimlerine, Suriye vilayetinin doğusunda tahsis edilen yerlere yerleştirilmiştir⁴⁹. Ermeni kabilelerinin iskân yerlerine gitmeleri

⁴⁶ Osmanlı Devletinin savaşa girmesi sırasında meclis tatil edilmişti bu nedenle çıkarılan bu kanun, kanun hükmünde kararname niteliğindedir. Bu nedenle, bu dönemde çıkarılan kanunlar Kanûn-ı muvakkat şeklinde Meclis-i Vükelâ'dan geçerek uygulanıyordu.

⁴⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1331, S. 2189.

⁴⁸ BOA. DH.ŞFR, No: 52/235,102; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 9.

⁴⁹ BOA, MVM, No:198/163.

için yakın ve meşakkatsiz yollar tercih edilmiş, ayrıca emniyetlerinin muhafazası için özen gösterilmiştir. Gittikleri yerlerde nüfus dengelelerini bozmamaları hususunda da tedbirler alınmıştır⁵⁰.

Tehcir Kanunu bütün Ermenileri ihtiva etmiyordu. Bazı şartları taşıyanlar bu kanunun dışında tutulmuşlardır. Bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır.

Osmanlı ordusunda görev yapan asker, subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet görenlerin ve ailelerinin yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası şubeleriyle, Reji idaresi, Düyun-ı Umumiye ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeni memurlar sadakat ve iyi haller göz önüne alınarak sevk harici tutulmuşlardır. Sadakatsizlik eden, ve komite mensubu olanlar azledilerek sevk edilmişlerdir. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve bulundukları yerlerdeki köylere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca ticaret ve benzeri suretle ikamet eden Ermeniler, Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde bırakılmışlardır⁵¹.

Meclis-i Vükelânın, 30 Mayıs 1915 tarihli kararında, Ermenilerin iskân işlerinin adil bir şekilde yapılabilmesi için Dahiliye Nazırı Talât Bey, şu tedbirleri almıştır: 1- Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir. 2- Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapıla-

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, No: 54/308,143; Nüfus yoğunlaşması ve dengesinin bozulması konusunda Osmanlı Hükümetinin korktuğu başına gelmiş, özellikle Urfa'da mevcut Ermeniler, göçürülenlerle birleşerek şehirde hem sosyal hayata hakim olmuşlar, hem de, Ermeni komitelerinin propagandaları, misyonerlerin faaliyetleri ve Batılı devletlerin kışkırtmaları sonunda büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır. Bu ayaklanma ve Talât Beyin aldığı tedbirler ve sonunda hazırlanan rapor hakkında bkz. Ergünöz Akçora, "Talât Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V., Ankara, 5-9 Eylül 1990, s.1763-1807.

⁵¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.10.

caktır. 3- Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir⁵². 4- Hükümet tarafından göçmenler için ev yaptırılacaktır. 5- Çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet-edevat verilecektir. 6- Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir. 7- Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermeniler'e ait gayri menkullerin sayımı yapılacak, bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tespit edildikten sonra köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir. 8- Ermeniler'den boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanabilecekleri mallar, yani, zeytinlik, dutluk, bağ ve bahçeleri, han, fabrika, depo ve dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz mallar açık artırma ile satılacak veya kiralanacak ve bu gelir, sahiplerine verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilmiştir⁵³.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, iskân esnasında dikkat edilmesi gereken hususları, 28 Ağustos 1915 tarihli talimatname ile şöyle belirlemekteydi: 1- İskâna tabi tutulan Ermeniler'den arabayla veya yaya olarak yola çıkan gruplar en yakın demiryolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir⁵⁴. 2- Tehcire tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmi belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınındaki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir. 3- Başka yerlere iskân edilecek Ermeniler'in, sevk sırasında iaşeleri temin edilecek, fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır. 4- Sevk sırasında Ermeniler'in güvenliği sağlanacaktır. Hamile ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır. 5- İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine

⁵² BOA, MVM, No: 198/163; BOA, DH. ŞFR, No: 54/202, 381; 55/107; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.11-12.

⁵³ BOA, DH. ŞFR, No: 53/305; BOA, MVM, No:198/163.

⁵⁴ Tren bulunmayan yerlerde araba ve hayvan tahsis edilmiştir. Cepheye devamlı asker ve zahire sevki dolayısıyla istasyonlarda zaman zaman yığılmalar olmuştur. Bu da Ermeni sevkıyatının aksamasına yol açmıştır. BOA, DH. EUM Şb.

dönmek isteyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin görüşleri de alınarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilecek ve Nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir. 6- Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harb mahkemesine sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır. 7- Göçe tabi tutulanlardan hediye veya rüşvet alanlar, tehdit ile kadınları iffal edenler veya onlarla gayri meşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp Divan-ı Harb'e sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır⁵⁵.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve daha sonraki dönemde Ermeniler ve Tehcir üzerine bir şeyler yazan veya araştırma yapan batılı gazeteci ve yazarlar, olaylara tamamen Ermeni gözüyle bakmışlardır. Rene-Pinon, Morgenthaw, Alman Gazeteci Dr. H. Sturmer, James Bryce, Alman papazı Lepsius, Le Journal gazetesinin Kafkas muhabiri gibi bazı Ermeni taraftarları, Ermenilerin isyan etmemiş olduklarını, sürgün hareketi başlayınca “*silahla karşı koyduklarını*” ileri sürmektedirler. Ermeniler'in ilk isyan tarihi ile Tehcir Kanunu'nun çıkarıldığı tarihler incelendiği ve karşılaştırıldığı takdirde bu iddiaların ne kadar asılsız ve tutarsız olduğu ortaya çıkar⁵⁶.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salahi R. Sonyel, “Tehcir ve ‘Kırımlar’ Konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Belleten*, S. 161, Yıl: 1977, s. 140-142; Cemalettin Taşkıran, “1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, 1996, s.132-141.

⁵⁶ Ermeni sorununu izlemekle görevlendirilen, Milli Ermeni Heyeti Reisi Bogos Nubar'ın 30 Kasım 1918 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Pichon ve diğer Avrupalı devletlerin dışişleri bakanlarına yaptığı başvuruda özetle: “Taraflınızdan da bilindiği gibi Ermeniler harbin başından beri savaşa katılmışlardır. Çünkü, Ermeniler İtilaf devletlerine karşı olan sarsılmaz bağlılıkları nedeniyle ağır özveriler ve devamlı ıstıraplarla karşılaşarak bütün cephelerde İtilaf devletlerinin yanında savaşmışlardır.....”, Esat Uras, *Aynı eser*, s. 656-657; İhsan Sakarya, *Birinci Dünya Harbi ve Ermenilerin Göç Ettirilmesi*, Gen. Kurm. Basımevi, Ankara, 1981, s. 98.

Ermeniler'in haksızlığa uğradıkları bilinçli olarak yok edildikleri propagandasını yapan batılı yazarlara göre; sayıları 600 bin, 800 bin hatta bir milyona kadar çıkarılan Ermeni ölümlerine karşı⁵⁷, gerçek olan bir şey varsa, o da Rus işgalleri sırasında Ermeni çeteleri ve Ermeni gönüllü alaylarının katlettiği Müslüman halkın bunlardan fazla olduğu ve göçlerde, isyanlarda ölenlerin de bundan aşağı olmadığı, en azından doğu illeri halkının büyük bir kısmının mahvedilmiş olduğudur⁵⁸.

Tehcir kararının alınması üzerine, İtilaf devletleri, Havas ajansı vasıtasıyla, Osmanlı Hükümeti'ne bir protesto bildirisi gönderiyordu. 24 Mayıs 1915 tarihli bu bildiride; *"Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri, bu bildirinin yayını hususunda birleşmişlerdir: Hemen bir aydan beri, Türk, Kürt halkı, Osmanlı yönetimi memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımıyla Ermenileri yok etmektedirler. Söz konusu katliamlar özellikle Nisanın 15'ine yakın günlerde, Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sasun, Zeytun ve bütün Kilikya bölgesinde yapılmıştı. Van yöresinde yüze yakın köyün halkı tamamen öldürüldüğü gibi, aynı zamanda Osmanlı hükümeti, İstanbul'daki sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı Hükümeti üyelerini ve gerek bu katliamlara katılımı ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını İtilaf hükümetleri, Bâbiâli'ye açıkça bildirirler"*.

⁵⁷ Fransız din adamı Mgr. Touchet, 1916 yılı Şubat ayında Oeuvre d'Orient kurumunda verdiği bir konferansta: "1915 yılı başında 500.000 Ermeni'nin öldüğü tahmin edilmişti. Bu sayı bize göre çok abartılmıştır. Ancak bu miktarı bugün doğru olarak tespit etme imkânımız da yoktur. Ancak şüphe etmeden söyleyebiliriz ki, I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Türk-Rus sınırında, karşılıklı ateşler arasında bir ölüm kalım savaşı yapılırken Ermeniler orada sıkışmışlar ve bölgede çok acıklı olaylar cereyan etmiştir. Ancak bu girişimlerin başlangıcı Ermeni ihtilâlcilerin Müslümanları öldürmeleriyle başlamıştır. Bu işin ayrıntılarını bilmiyoruz. Ermenilerin yayımladıkları bilgilere de güvenmeye imkân yok. Ermeni çetelerinin evlerinde bulunan Rus silah ve bombaları bu işin iç yüzünü açıkça göstermektedir". İhsan Sakarya, *Aynı eser*, s. 99.

⁵⁸ Esat Uras, *Aynı eser*, s. 605-606.

Osmanlı Hükümeti tarafından bu bildiriye verilen karşılıkta şu görüşlere yer veriliyordu: *“Osmanlı Hükümeti sözü geçen bildirinin kapsadığı ifade ve maddeleri kesinlikle reddeder. Osmanlı topraklarında Ermenilere karşı katliam yapıldığı yalandır. Bir çok vilayette Ermeniler güvenlik ve genel düzeni bozacak faaliyetlerde bulunmadıklarından bunlar hakkında hiçbir önlem düşünülmemiş ve alınmamıştır. Yabancı devlet konsolosları buna şahittir. Doğu meselesini inceleyenler çok iyi bilirler ki; Ermenileri Osmanlı Devletine karşı kıskırtanlar İtilaf devletlerinin ve özellikle Rusya ve İngiltere'nin memurlarıdır. Bu sürekli kıskırtmalar, Osmanlı Hükümetiyle İtilaf hükümetleri arasında çatışma başladığından beri açığa çıkmıştır. Yine Avrupalı devletlerin, Bulgaristan ve Romanya'da bulunan konsolosları ve diğer memurları Osmanlı uyruklu Ermeni çetelerini, Varna, Sulina, Köstence ve diğer yollarla Türkiye'ye göndermişlerdir. Rusya hükümeti, bu Osmanlı Ermenilerini ordusuna almış, çeşitli silahlarla donatmış, ellerine de ihtilâl bildiri ve programlarını vererek Türkiye Ermenileri içine sokmuştur. Bu ihtilalci Ermenilerin görevleri; Doğu Anadolu'da gizli bir ihtilâl örgütü kurmak ve özellikle Van, Çatak, Havasor, Gevaş, Tımar Ermenilerine, Osmanlı Hükümetine karşı, silahlı olarak haydutluk yaptırmaktır. Bunlar aynı zamanda Türklerle Kürtleri toptan öldürmek için de Ermenileri kıskırtıyorlardı. Bu bakımdan aşağıdaki örnekleri vermek faydalı görülmüştür:*

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında askeri hareketin başlamasından sonra Aram Garo adı ile tanınan eski Osmanlı mebusu Karakin Pastırmacıyan, Ermeni komitaları reislerinden Tro, Heço tarafından kurulan çeteye girmiş ve adı geçen reislerle birlikte, Rusya tarafından silahlandırılmış olan Ermeni gönüllülerinin başında Osmanlı sınırını geçmiştir. Beyazıt kasabasının Ruslar tarafından ele geçirilmesi sırasında Pastırmacıyan, yol boyunca rastladığı bütün Müslüman köylerini yıkmış ve halkını öldürtmüştür..... İngiliz görevlileri tarafından Kıbrıs'tan getirilerek İskenderun yakınına çıkarılan Ermenilerin hareketleri ile gayet açık olarak meydana çıkmıştır. Bunlardan Torosoğlu Agop'un üzerinde bulunan evrak, izlenen canice amacı inkâr edilemeyecek bir şekilde doğrulanmıştır.... Diğer taraftan Fransız, İngiliz gemilerinin komutanları

Adana, Dört Yol, Yumurtalık ve İskenderun ile memleketin diğer bölgelerindeki Ermenilerle haberleşerek onları isyan etmeye teşvik etmiş ve kıskırtmışlardır. Özellikle Zeytun Ermenileri, Fransa ve İngiltere Hükümetleri tarafından yapılan propagandalarla isyan etmişlerdir.

*Bu gibi ayaklanmaları bastırmak için her türlü tedbiri almak elbette Osmanlı Hükümetinin en tabii bir egemenlik hakkıdır. Buna kimse karışamaz...”*⁵⁹

Osmanlı Devletinin, İtilaf devletlerine ve Dünya kamuoyuna vermiş olduğu bu meyandaki ayrıntılı bilgiye karşılık, Taşnaksutyun Komitesi Genel Merkezi'nin Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği bir yazıdaki şu ifadeler Ermeniler'in gerçek yüzü ve niyetlerini ortaya koymaktadır: “Biz Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'nin izlemek istediği uğursuz politikanın bir sonuç vermeyeceğini ispat etmeye çalıştık Rusya ya karşı savaş açmak suretiyle yok olmanızı önlemeye çalıştık Alman etkisine kapılmamanızı; İngiltere, Fransa gibi Türkiye'ye sadık olan ve bir çok kereler varlığını kurtaran devletlere karşı yürümemenizi istedik Asırlık dostlarınız ve tarihi düşmanınız olan Rusya size; Türkiye'nin bütünlüğünün ve dokunulmazlığının korunacağına söz verdiği halde, siz nankörlük ettiniz. Siz eski yetiştiricilerinize arkanızı dönerek kuvvetine hayran olduğunuz Almanya ile birleştiniz ve uyguladığınız tarafsızlık siyasetini bırakarak Osmanlı Devletini yok etmeye sürüklediniz” Cenevre, 2 Haziran 1915, Taşnaksutyun Yayın organı *Truşak*⁶⁰.

Ermeni Taşnaksutyun komitesinin yayımladığı bu telgraf ve bildirisi hakkında Ermeni yazar Leo; *Ermeni Sorunu Belgeleri*, Tiflis, 1915, adlı eserinde ilgi çekici görüşlere yer vermektedir: “Taşnaksutyun 'un hiddeti, şüphesiz perdenin ufak bir köşesini meydana çıkarıyor. Bunun arkasından da çok ilgi çekici faaliyetler beliriyor. Görüyoruz ki, Taşnaksutyun gerçekte hükümet içinde bir hükümet olmuş, hattâ devletin

⁵⁹ Osmanlı Devletinin bu karşı cevabının ayrıntıları için bkz. Esat Uras, *Aynı eser*, s. 606-609; İhsan Sakarya, *Aynı eser*, s.100-103.

⁶⁰ Esat Uras, *Aynı eser*, s. 611-612; İhsan Sakarya, *Aynı eser*, s.103.

yüksek politikasını yönetme iddiasına kalkışmış, Rusya'nın siyasî maslahatgüzarı durumunu takınarak Almanya'nın parçalayıcı emperyalizmine karşı çıkmıştır. Durum, yer, hakimiyet, etki, mücadele ve fırtına koparmak için bir biri arkasından geliyor. Ermeni milleti için Almanya, Rusya, İngiltere, Fransa aynı değil miydi? Fakat onu idare eden siyasî fırtına, şeref, yer, istifade, kazanç arıyordu. İşte sonucu: Geçmişte samimi olanlar, savaş için ortaya çıkıyorlar.”

Leo, isyanların sürgünden önce, Ermeniler tarafından çıkarılmış olduğunu ispatlamak için eserinde şöyle diyor: “.....Bir taraftan teminat, diğer taraftan da Türk Hükümeti tarafından yayınlanmış olan ve hemen yarısı Ermeni isyanlarının ayrıntılarını kapsayan, Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri kitabı. Gerçeği nerede arayalım ? Her ne kadar içlerinde gerçekten korkunç belgeler olduğunu kabul etmekle beraber Türklerin söylentilerini, belgelerini bir tarafa bırakalım. Bunlardan yararlanmayalım. O halde, gerçeğe varabilmek için en kısa ve güvenilir yol, diğer tarafı, yani Taşnaksutyun'u açıklama yapmaya davet etmektir. Ne olduğunu, ne yaptığını, buna ne ad vermek gerektiğini kendisi söylesin.”⁶¹

Leo yine aynı eserinde: “Muş'da ve Ova'da (7000) Ermeni silahlandırılmıştır. Bunlar, çeşitli köylere dağılmışlardır. Bir çokları Türklere askerlik etmemek için kaçmışlardır. Sasun, ne asker vermiş ve ne de başka bir şey. Hatta bu amaçla gönderilmiş olan Kürt memurlarını da öldürmüşlerdir. Rus ordusu yaklaşıncı, Muş bölgesinde hazırlanmış Ermeni gençliği, isyan bayrağını kaldıracaklardır.”

Yine Leo: “Şimdi durum açıktır. Bir tarafta kendi halinde Türk milleti, diğer yanda da sakin Ermeni milleti var. Bütün dünya kan ve yangın içinde kalıyor. Bu ittihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasında çıkan, komite hesaplarıyla vahşice ve merhametsizce yapılmış bir savaştı. Taşnaksutyun, Rus süngülerine dayanan mahallî ve bölgesel olmayan isyanlar çıkarıyor, İttihat ve Terakki de, isyanların savaş alanında cere-

⁶¹ Leo; *Ermeni Sorunu Belgeleri*, Tiflis, 1915'den nakleden, Esat Uras, *Aynı eser*, s. 612-614.

yan etmesinden istifade ederek, devletin kendi varlığını savunması hakkını kullanıyor. Bu öyle bir haktır ki, en medeni bir devlet bile bundan vazgeçemez....” diyor.

Horizon Gazetesi 1916'da (Yıllık Görüş) başlıklı yazısında, Ermenilerin durumunu anlatırken iki avunma yolu buluyordu. 1- Hiç olmazsa Ermenilerin Zeytun, Vaspuragan, Muş, Sasun, Karahisar'da isyan etmiş olmaları, 2- Ermeniler menfaatine Avrupa'da özellikle İngiltere'de düşünürler, yazarlar arasında, parlamentolarda hareketler başlaması idi. Bu suretle bu Taşnaksutyuncu gazete de isyanları açıkça kabul ediyordu⁶².

21 Aralık 1915'te Berlin'de yayınlanan *Ermeni Sorunu* adlı bir kitapta ise; Ermenilerin gayet rahat yaşadıklarını, buna mukabil Türklere nankörlük yaparak açıkça karşı çıktıklarını ve Ruslara yardım ettiklerini belirttikten sonra şöyle devam ediyordu:

“....Hiçbir zaman Ermeni katliamı olmamıştır. Türkler şiddetli önlemler almışlardır. Hatta göç ettirilenler arasında masum kişiler de bulunabilir; fakat bundan dolayı Osmanlı Hükümeti suçlanamaz. Zira devlet çıkarı önde gelir. Hükümet, yalnız, Ermeni ihtilalcilere karşı değil, Arabistan'da baş kaldırmak isteyen Müslüman topluluklarının da elebaşılarını acımadan cezalandırdı. Burada suç İngilizlerle, Rusların ve bizzat Ermenilerindir.”

Ayrıca aynı tarihlerde yine bir Alman gazetesi olan Deutche Taga Zeitung'da Kont Reventlow şunları yazıyordu: *“Türkiye'nin Ermenileri cezalandırmak için aldığı önlemler yalnız bir hak değil, fakat bu asi ve kana susamış insanları yola getirme konusunda, yerine getirilmesi gerekli bir görev olarak kabul edilmelidir.”* Yine, 25 Şubat 1915 tarihli Berlin'deki Piskoposluk dairesinin çıkardığı Gazette de La Croix'de *“Ermenilerin Türkler tarafından öldürülmeleri, bu isyankar insanların çevirmektedir oldukları entrikalara karşı baş vurulmuş yeterli bir savunma çaresi değildir. Türklerin bu konuda göstermiş oldukları sabır ve tahammül*

⁶² Esat Uras, *Aynı eser*, s. 614-615.

cidden takdire layıktır” diyerek haklı bir karar olduğunu ortaya koyuyordu⁶³.

İtilaf devletleri ve batılı gazete ve yazarların düşüncelerinden sonra, Osmanlı Devletinin müttefiki olan Alman İmparatorluğunun, Tehcir olayına tepkisine baktığımızda şu hususlar göze çarpar: Daha tehcir kanunu çıkarılmadan önce, 4 Ocak 1915'te bir Ermeni patriği (Pater) tarafından, Alman İmparatorluk Meclisi üyesi Matthias Erzberg aracılığıyla,

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda özel yetkilerle donatılmış olan von Rosenbeg'e ilginç bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, önce Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermenilerin o günkü durumlarından bahsedilmiş, daha sonra ise bir Ermeni-Alman yakınlaşmasının Alman İmparatorluğuna sağlayacağı faydalar sıralanmıştır. Buna göre, Kafkasya Cephesinde Türklerle Ruslar arasında devam eden savaşı, Ermenilerin sempati gösterdiği tarafın kazanacağı, Türklerin Kafkasya Cephesinde Rusları mağlup etmelerinin etkisinin İttifak Devletleri ordularının üzerinde büyük tesirinin olacağı muhakkaktı. Eğer Ermenilerin ayaklanma durumları ortadan kaldırılacak ve o bölgede Ermeni ayaklanmaları ile uğraşmak üzere bulunan Osmanlı askeri birlikleri de Suriye ve Mısır'a kaydırılacak olursa, Almanya'nın durumu da hafifleyecektir. Ayrıca meşhur ihtilalci Atranik komutasında sadece Ermenilerden oluşan bir tabur, Osmanlı-Rus sınırında Türklere karşı savaşıyor, Fransız ordusunda da çok sayıda Ermeni bulunmakta ve Ermenilerin çoğu İtilaf devletlerini desteklemekteydi.

Ermeni patriği ise, Ermenilerin sempatisini ve askeri gücünü İttifak Devletleri tarafına çekebilmek için 1915 Haziranında Almanya'ya şu teklif yapmıştır: Almanya İmparatorluğunun destek vereceği ve Osmanlı Devleti'nin himayesinde olacak, başında da İtalyan soylularından bir prensin bulunacağı bir Ermeni Beyliği kurulmalı. Bu Beylik

⁶³ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul, 1994, s.145-146.

Ermenilerin çoğunluğunun oturduğu Doğu Anadolu'da değil, Kilikya toprakları üzerinde teşekkül etmeliydi. Çünkü hem o günün şartlarında, Doğu Anadolu'da bir Beylik kurmak zordu, hem de ortaçağdaki, 10.-14. Yüzyıllardaki son Ermeni Krallığı da bu topraklar üzerinde kurulmuştu. Bu şekilde Ermeni Beyliğinin kurulmasıyla birlikte bütün Ermeniler artık Rusya veya Fransa'ya hizmet etmek yerine bütün güçleriyle yeni devletlerinin organizesiyle, dolayısıyla İttifak Devletlerinin faydasına uğraşacaklardır. Ayrıca bu sayede, İtalya'nın Almanya'ya saldırması önlenecektir.

Almanya, tehcir olayından sonra, Ermeniler konusunda iki yönlü bir politika takip etmiştir. Bir taraftan Osmanlı Devletini bu savaşta kendi saflarında tutmaya çalışırken, diğer taraftan da İtilaf Devletlerinin, Osmanlı Devletinin Ermenileri toptan yok etme faaliyetlerine Almanya'nın destek verdiği yönündeki propagandalarına karşı kendini savunma çalışmalarında bulunmuştur. Zira İtilaf Devletleri, Osmanlı ordusunda görevli Alman subayların, savaş esnasında Antep, Urfa ve Muş dolaylarında Ermenileri kurşuna dizdiklerini ve masum Ermeni halkını öldürdüklerini iddia ediyorlardı. Ancak bu iddiaların dayandığı belgelerin sahte olduğu ve propagandanın maksatlı kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Savaşın sonuna kadar özellikle Türk halkı arasında, Almanya İmparatorluğunun Ermeni meselesinde Türklerle beraber hareket ettiği ve hatta Ermenilerin tehcir edilmesinde Almanya'nın Osmanlı Devleti ile anlaştığı kanaati yaygındı.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi, Wangenheim, 4 Temmuz 1915'te, Osmanlı Dahiliye ve Hariciye nezaretine bir memorandum göndererek, Osmanlı Devletinin, Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı almış olduğu askeri tedbirleri desteklemeye devam ettiklerini, ancak, suçlular ile suçsuzları iyi ayırt etmek gerektiğini ve olayların yerel yöneticilerin kontrolünden çıktığı için zaman zaman güç kullanılarak Ermenilerin öldürüldüğü, soygunların yapıldığı ve İtilaf Devletlerinin bundan yararlanarak, özellikle bağımsız devletler nezdinde propaganda yaparak kendilerini zor durumda bıraktıklarını belirterek: "*Savaş sona*

erdikten sonra, yabancı güçlerin Ermeni meselesini yeniden bahane ederek, Türkiye'nin içişlerine karışacakları tahmininde bulunmak güç değildir. Onun için Alman Büyükelçiliği, tehcir edilmiş olan Ermenilerin, hem tehcir sırasında hem de iskân edildikleri yerlerde, canlarını ve mallarını emniyete alacak tedbirlerin alınmasını acele olarak gerekli görmektedir” diyerek, hem Osmanlı Devletini kırmamaya çalışıyor, hem de İtilaf Devletlerinin Almanya'yı suçlu göstermeye çalışan propagandalarına karşılık vermiş oluyordu.

İstanbul'daki Alman büyükelçileri ve yetkililerinin bu ve buna benzer protestoları 1915 yılı içerisinde de zaman zaman devam etmiştir. Hohenlohe, 11 Ağustosta yazılı olarak, Wolff Meternich 9 aralıkta Sait Halim Paşa ve 18 Aralıkta da Talât Bey ile yapmış olduğu konuşmalarda ve Neurath, Kasım ayı içerisinde Osmanlı Devletinin Ermeni politikasını protesto etmişlerdir. 4 Temmuz ve 9 Ağustos memorandumlarına 22 aralık 1915'te cevap veren Osmanlı Devleti, alman istek ve iddialarının kabul edilemez olduğunu bildirmiştir. Wolff Meternich'in Ocak, Şubat ve Mayıs 1916'da Talât Bey ve Halil Beyle yapmış olduğu görüşmeler ve Alman İmparatorluk meclisi üyelerinin yapmış olduğu girişimler de Osmanlı Devleti tarafından ilgi görmüştür.

Almanya, İtilaf Devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'de bir Ermeni soykırımı olayının yaşandığı iddiasını samimi bulmuyordu. Çünkü Almanya, bu savaşta, İtilaf Devletlerinin, sivil ve savaş esiri Almanlara her türlü mezalimi yaptıklarını ve dolayısıyla ne İtilaf Devletlerinin ve ne de tarafsız devletlerin Almanya'yı Ermeni meselesinden dolayı suçlamaya hiçbir hakları olmadıklarını savunuyordu.

15 Ekim 1915'te Protestan Kilisesi'nin elli ileri geleni ve 29 Ekim 1915'te de Almanya'nın Merkez Katolik Komitesi, Alman Başbakanı von Bethmann-Holweg'e başvurarak, Osmanlı Devletindeki Ermeni konusunda Almanya'nın girişimde bulunmasını istediler. Alman Başbakanı: *“Hükümet bugüne kadar yapmış olduğu gibi, bundan sonra da*

nüfuzunu Hristiyan halkların dinleri yüzünden baskı ve zulme uğramaları için kullanmayı başlıca görevleri arasında sayacaktır. Bu temel cümleden de anlaşılacağı gibi, Alman Hristiyanları, açıkladıkları kaygı ve isteklerin göz önünde bulundurulması için elimden geleni yapacağıma güvenilebilirler” diyerek diplomatik bir dille Ermenilerin, İtilaf Devletlerinin propagandalarında kullandıkları gibi, dinleri yüzünden değil, siyasal davranışları yüzünden Osmanlı Devletinde problem oldukları belirtiliyordu⁶⁴.

Ermenilerin tehcir esnasında soy kırma uğradıkları ve kendilerine katliamlar yapıldığı fikrini yaymaları ve bu konuda İtilaf Devletlerini yanlarına almaları üzerine, İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükümetine baskı oluşturmaya çalıştılar. Bu baskılar çerçevesinde en çok eleştirilen, İttihat ve Terakki Fırkası idi. İttihat ve Terakki, bu eleştirilere gerekli cevabı ve hükümetinin icraatlarını savunur mahiyetteki düşüncelerini, Fırkanın 1916 yılındaki kongresine ek olarak sunulan raporda ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bu raporun Ermeni meselesi ile ilgili kısımları şu hususları ihtiva etmektedir:

“....Berlin muâhedenâmesiyle mesâil-i düveliye meyanında ithal edilmiş olan vilâyât-ı Şarkiye ıslahatı keyfiyetine nihayet vermek üzere bu vilâyâtın ahvâl-i dahiliyesi hakkında azviyât ve tahrikâtı vesile-i maişet ittihaz eden komitecilerin en ziyade yüz bulduğu İngiltere'den müfettişler zımnında vaki olan teşebbüsât-ı hususiyemizi Rusya devleti bir mesele-i siyasîye rengine sokarak vilayat-ı mezkûrede muhtariyet esaslarını izhar edecek bir çok tekliflerle ortaya atılmış ve devleti bu teşebbüsten dönülmeyecek bir hale koyduğu gibi celb olunacak müfettişlerin intihab-ı şahsiyetleri için kendisine bir hak teminine de muvaffak olmuş idi. Rusya devleti Adana ya kadar kendisine mıntika-i nüfuz itibar ettiği vilayat-ı şarkıyyede devletçe mutasavver olan imarata dahi her vakit mümanaat etmiş ve Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri dahilinde nihayet

⁶⁴ Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya İmparatorluğunun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1999, s, 49-52.

bulacak şimendifer hatları imtiyazatı için vuku bulan müzâkerâta müdahale ile devletin muhafaza-i memlekete ait olarak kabul ettiği esasatı akim bırakmıştır... “

“...Bununla beraber maatteessüf beyana mecburuz ki, bazı harp muntikalarında bir takım ahali levazım-ı hamiyete münafı harekâta tasaddiden çekinmişler ve haklarında icabat-ı harbiyeden olan muame-lâtı şedideyi celp ve davet eylemişlerdir. Rus hükümeti Devlet-i Osmaniye yi parçalamak siyasetini şarktaki Hristiyanların himaye perdesi altında icra ve takip ettiğinden Berlin Muâhedenâmesinde Ermeni hakkında himâyetkârâne bir madde ilâve ettirmiş idi....”

“....Ancak seferberliğin ilanı üzerine bazı Ermeni gençleri Osmanlı sancağı altında toplanacak yerde hudutlardan veya Mısır ve Bulgaristan ve Romanya'dan Rusya ya gelerek gönüllü sıfatıyla Rus ordularına veya Rusya'nın teşhiz ettiği Ermeni çetelerine iltihak ettikleri gibi, Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Reformie Hınçak komitelerinin aralarındaki ihtilafatı terk ile müttehiden bil içtima Devlet-i Aliyyenin harbe müdahalesi halinde vukuatın alacağı Şekle intizar eylemeyi ve ordu-yu hümayun muzaffer olduğu takdirde cephe-i harbin arkasındaki kasabâtta iğtişâşlar, katliamlar, yangınlar ika ve Ermeni askerleri silahlarıyla fırara bitteşvik bunlardan çeteler teşkil eyleyerek ordularımızın hatt-ı ricatını kat etmeyi taht-ı karara aldıkları sübut bulmasına ve Eçmiyazın Katogikosunun Rusya İmparatorluğunu Ermeni Hamisi unvanıyla takdis ederek Katogikosluk makamının ceride-i resmiyesi olan Ararat Mecmuası'nın 1914 tarihli Ağustos nüshasında bilumum Ermenilerin malen ve bedenen Rus ordularına muavenete mecbur olduğuna dair bir emirname-i ruhani neşretmesine ve ordu yu hümayundaki Ermeni askerlerinin silahlarıyla fırlarları teksir ederek mukarrerat-ı vakıanın fiiliyatı baş göstermesine binaen Hükümet-i Seniyyece tedabir-i ihtiyatiyeye tevessül edilmekle beraber yine Ermeni ekseriyetinin bu teşvikata kapılmayacakları hakkındaki kanaatler tezeltüle uğramış idi.

Fakat, vukuat müretteb plana tevfiқан ber-vech-i âti taakküp etti:

Rusya'ya ilan-ı harp eder etmez çete rüesasından Atranik ile Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo) Ermeni gönüllüleriyle Bayazid hududunu geçerek hudut mıntıkalarındaki köyleri harap ve ahali-i İslâmiyeyi katliam ettiler.

1330 senesi Şubatı iptidasında Ermeni çeteleri Hizan'da asker celbi için gönderilen müfrezelerimize istimal-i silâh ettiler. Van, Bitlis tarikini tutarak telgraf hatlarını kestiler. Sevk olunan müfrezelerle haftalarla muharebe ettiler. Muş'da jandarmalara ateş edildi. Kümüs karyesinde Akan nahiyesi müdürünün bulunduğu haneyi ateşleyerek müdürü dokuz askerle şehit ettiler Muş'ta Arak manastırında tahaşşüd eden çeteler jandarma müfreze kumandanı ile maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

16 Şubatta asker fırarileriyle çeteler Zeytun 'da daire-i hükümeti, hapishaneyi bastılar, silahları yağma ettiler, telgraf hatlarını kestiler, memurları ve İslam ailelerini katle kıyam ettiler. Kıyâmı teskine giden müfrezeye istimal-i silah ederek bir takımını şehit ettiler.

Yine Şubatta Kayseri'nin Develi kasabasında Amerika'dan yeni avdet etmiş olan Kevork Hamparsumyan'ın evinde bir bomba ıstıal etti. Edilen taharriyatta Ermeni mezarlığında, Ermeni mekteplerinde doksanı mütecaviz memeli ve fitilli bombalar, yüzlerce mavzer, gaz tenekeleriyle barut, Fransızca, Rusça, Ermenice şifre miftahları, vesaik-i ihtilaliye, çetelerin vezaifini mübeyyin yetmiş maddelik talimatname, bir çok evrak ı muhabere bulundu. Derdest edilen mazmunlar bu vesait-i harbiyeyi Ermeni ihtilali için hazırladıklarını bî perva itiraf ettiler.

Mart 331 tarihinde beş yüz müsellah eşkıya Zeytun'un Teke manastırında içtima ederek üzerlerine gönderilen müfreze ile müsademe ve jandarma Kumandanı Süleyman Efendi ile maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

Adana'da, Dörtıyol'da, İskenderun civarında düşman donanmaları tarafından casusluk etmek, şimendifer tahrip eylemek üzere sahile çıkarılıp ellerindeki talimatname ile der-dest edilenler Osmanlı Ermenileri idi.

Yine Martta, Van'ın Tımar nahiyesi merkezinde tadat-ı ağnam esnasında Ermeniler memurin-i hükümete istimal-i silah ettiler. Derhal bini mütecaviz silahlı eşkıya toplandı. İsyan, Gevaş, Şıtak kazalarına sirayet etti. Asiler Hutut-ı telgrafiyeyi kestiler, tertip ettikleri pusularla jandarmaları, Gevaş kadısını şehit ettiler.

İsyan müteakiben Van'a sirayet etti. İslâm hanelerine, Bank-ı Osmani, Düyun-ı Umumiye, Reji, Posta ve Telgrafbinalarına bombalar atıldı. Şehre ateş verildi. 7 Nisanda mavzer, bomba, el humbaralarıyla müsellağ olan eşkıyanın adedi iki bin beş yüzü tecavüz etti. Van kalesine kapanmış olan asker ve ahali-i İslâmiye Nisan nihayetine kadar şehri müdafaa ettiler. Şehir eşkıya eline düşer düşmez derhal Ermeni hükümet-i muvakkatesi ilân olundu. Pan, Bitlis civarında eşkıya siperinin içinde Rus ve Fransız şapkaları elde edildi.

12 Nisanda silah taharriyatı esnasında nefis-i Diyarbekir'de altmış dinamit bombası, kutularda dinamit kapsülleri, müteaddit ve cesim kutular derununda dinamit barutları pek çok mavzer, manliher, Şımayder tüfekleri kiliselerde, mekteplerde binlerce Ermeni firarisi bulundu.

Sivas vilayetinde Kafkas ordusunun hatt-ı ricatini tehdit için otuz bin kişilik bir kuvvet cem ve tahşidine çalışıldığı itirafat ile sabit oldu. Sivas'ta, Suşehri'nde, Merzifon'da, Amasya'da elde edilen bombalar mahsusen imal ettirilmiş jandarma elbisesi, asker boruları, pek çok esliha-i memnua bunu teyid ettiği gibi Suşehri civarında Erzurum'a giden asker kafilelerinin mükerreren vuku bulan taarruzlar da isyana mukaddeme teşkil etti.

12 Haziranda silah taharrisi esnasında Karahisar-ı Şarkî Ermenileri isyan ederek şehri ateşe verdiler. Sekiz yüz asi kaleyi tahassun ile askerden, ahaliden jandarma ve polisten bir çoklarını şehit ettiler. Jandarma kumandanı da Şüheda meyânında idi.

Yine, silah taharrisi esnasında İzmit'te Bahçecik'te Adapazarı'nda yüzlerce bomba ve esliha-i memnua, Arniş Manastırında ruhbana

mahsus mektepte fevkalade kuvve-i tahribiyeyi haiz müteaddit bombalar bir çok küçük bomba ve silah zuhur etti.

Hüdavendigâr vilayetinde dahi pek çok yerlerde bomba ve silah zuhur ettiği gibi müsellahtı çeteler istirahat-ı âmmeyi ihlâl e başladılar.

Maraş 'ta beş yüz kişilik bir çete efradı Fındıkçık karyesinde muntazam siperler yaparak, sevk olunan kuvve-i askeriye mukavemet ve taarruz eylediler, bir çoğunu şehit ettiler.

Bu sıralarda Ankara'nın Boğazlayan kazasında kuvvetli Ermeni çeteleri, ahaliye ve askere tecavüz etti.

Aynı tarzda Urfa'da da Ermeniler silah-ı isyana sarıldılar. İşte bu ahval ve vekayi Rus hudutlarındaki ordularımızın emniyetini selbettiği ve kuvve-i müdafaası olmayan iâşe menzilleriyle kafilelerini taht-ı tehdide düşürdüğü ve hadisat-ı isyanienin biraz daha tevsii ordularımızın mağlubiyetini intac etmek demek gibi cidden endişe-âver bir şekil aldığı cihetle ordularımızı iki ateş arasında bulunmaktan tahlis için bilumum Ermenilerin menatık-ı harbiyeden ve menzil ve şimendifer hatları civarından uzaklaştırılmalarına mecburiyet hasıl olmuştur.

Bu nakil esnasında bazı ifratkârâne harekât vuku bulduğu mesmu olduğundan, tahkikat icrası için muhtelif heyet-i teftişiyeler gönderilmiş ve sevk olunanların emlak ve arazisinin su-i istimal e uğramamasını teminen Kanun-i mahsus yapılmıştır. Bu kanuna tevfiқан teşkil olunan komisyonlar emvâl-i metrukıye sebt-i defter edeceklerdir.”⁶⁵

⁶⁵ İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Kongresi Raporu, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, s. 6, 9, 10-13; Zafer Toprak, “70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi”, *Tarih ve Toplum*, c. 2, S. 33, Eylül, 1986, s. 136-137; T. Z. Tunaya, *Siyasal Partiler*, C:III, s. 594-596; İttihat Terakki'nin 1916 kongresinde diğer konularla ilgili alınan kararlar ve kongre hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi (1332 senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir)*, Tanin Matbaası, İstanbul 1332; *Tanin*, 22, 23, 2425, 27, 29, 30, Eylül 1332, 1 Teşrinievvel 1332 tarihli nüshalar; Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir 1915-1916 Yazıları*, İstanbul 1991.

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkasının, dolayısıyla Osmanlı Hükümetinin kendisini Ermeni tehciri konusundaki bu savunmasından sonra; hükümette Dahiliye Nazırı olarak görev yapan ve bu meselede birinci derecede sorumlu tutulan Talât Bey, 1 Kasım 1918 tarihinde Almanya'ya gideceği gecenin gündüzünde yapılan son İttihat ve Terakki Kongresindeki şu sözleriyle kendisi savunmuştur: “*Ermenilerin bazı menatik-ı sahiliyede Rumların, Suriye'nin bazı aksamında, Arapların tehcir meselesi dahilinde ve bilhassa harişte harp kabinelerine en çok söz getirmiş olan meselelerden biridir. En evvel söylemek lazım gelir ki, bu tehcir ve taktik rivayetleri son derece de mübalağa edilmiştir. Türkleri hiç tanımayan, daha doğrusu pek fena tanıyan, Avrupa ve Amerika eskâr-ı umumiyesinde mezalim sözlerinin ne kadar ağır ve tesirler bırakacağını takdir eden Ermeni ve Rum neşriyatı biri on yaparak dünyayı gürültüye boğmuştur.*

Bununla vukuatı inkâr etmek istemiyorum. Yalnız hakikati söylemek, fazla mübalağaları ortadan kaldırmak arzusundayım. Şu mübalağalardan sarf ı nazar olunursa her halde böyle bir hayli tehcir vukuatı olmuştur. Fakat Bâbiâlî bunların hiçbirinde evvelden verilmiş bir karar üzerine hareket eylemiş değildir. Vukua gelen hâdisâtın mesuliyeti her şeyden evvel onlara sebep olan, gayr-i kabil-i tahammül hareketleri ika eden unsurlara aittir. Şüphesiz bundan bütün Ermeniler, bütün Rumlar mesul değildir. Fakat devletin hayat ve mematı kararını verecek büyük bir harp esnasında ordularının serbest-i hareketini ihlal eden, arkada isyanlar çıkararak memleketin selametini, ordunun emniyetini tehlikeye düşüren hareketlere müsamaha edilmemek tabii ve zaruri idi.

Erzurum havalisinde ordularımızın harekâtını işkal eden Ermeni çeteleri bütün Ermeni köylerinde muavenet ve himaye buluyorlardı. Başları sıkıştığı zaman gönderdikleri bir haber üzerine köylüler kiliselerde mahfuz silahları yakalayarak, imdatlarına koşuyorlardı. Ordunun arkasında böyle mütemadiyen hatt-ı ricatimizi kesecek ve cephe gerisi hidematını ihlâl edecek tehlikelerin bekasına göz yumamazdık. Ordular-

dan malumat, vilâyetlerden mütemadiyen vuku bulan işaret nihayet bu mesele hakkında katî bir tedbir ittihazı mecburiyetini tevhit eyledi.

İşte tehcir meseleleri her şeyden evvel böyle bir zaruret-i harbiye neticesinde ittihaz edilmiş tedâbirden tevellüt etmiştir.

Demek istiyorum ki her yerde tehcir muntazam bir şekilde ve yalnız zaruretin icbar ettiği derecede yapılmıştır. Bir çok yerlerde, çoktan beri terakküm etmiş olan adavetler bu vesile ile infilâk ederek katiyen arzu etmediğimiz suiistimallere sebep olmuştur. Bir çok memurlar haddinden ziyade zulüm ve şiddet gösterdiler. Bir çok yerlerde bi-gayrihak bir takım masumlar da kurban oldular. Bunu itiraf ederim.”⁶⁶

Talât Bey, Almanya'ya sığındığı günlerde, öldürülmesinden kısa bir süre önce, bir İngiliz yazarıyla yaptığı mülakatta, bu konuda şunu diyordu: “....Hiçbir millet savaşa girip arkadan hançerlendiğinde buna rıza gösterebilir mi? Kafkasya ya sürülmüş bütün Ermeniler geri dönseler bile, genellikle Ermeni olmayan nüfusun ancak ufak bir azınlığını meydana getirebileceklerdi”⁶⁷

Ermeniler, tehcirin başlamasından sonra günümüze kadar, yaşadıklarını veya Osmanlı Devletinin kendilerine karşı yapmış olduğu muameleleri, kasıtlı bir Genosid (soy kırım) olarak nitelemişlerdir. Yukarıda verdiğimiz bazı örneklerle dikkat edilirse, batılı yazarlar ve hatta Ermeni asıllı yazarlar bile devlete karşı ilk hareketin Ermeniler tarafından ortaya çıktığını, hükümetin de meşru savunma ve egemenlik hakkını kullanarak tehcir kararı alarak uyguladığını kabul etmektedirler. Fakat, bazı Ermeni asıllı veya Ermeni yanlısı yazarlar ısrarla Osmanlı Devletini, dolayısıyla o dönemin hükümetini ve hükümet üyelerini sorumlu tutmuşlardır. Yayımlanmış oldukları sahte belgelere dayalı-

⁶⁶ Vakıf, 12 Temmuz 1921'den naklen, Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III/III, s. 43-44.

⁶⁷ Herbert Aubrey, “Talât Paşa”, *Birikim*, Çev: Bingöl Erdumlu, Nisan 1975, S. 2, s. 47-57.

nan iddialarla bütün ittihatçıları, özellikle Talât Beyi suçlamışlardır⁶⁸. Hatta, Talât Paşa hükümetinin yıkılmasından sonra, İttihatçı liderler bu mesele yüzünden yargılanmışlardır⁶⁹.

Ermenilerin bunca ihanetleri ve taşkınlıkları, hatta Türklere karşı yaptıkları mezalim karşısında, vatansever bir devlet adamı olarak Dahiliye Nazırı Talât Beyin aldığı tedbir ve kararların haklı ve yerinde olduğu kanaatindeyiz. Ermeni meselesinde Talât Beyi suçlayanlar, ön yargılı olarak düşünmekte ve karar vermekte, dönemin mevcut savaş şartlarını göz ardı etmektedirler. Kaldı ki, Tehcir konusunda ilk adım ve fikir, Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşadan çıkmış, Talât Bey de Dâhiliye Nazırı sıfatıyla memleketin güvenliği ve geleceği

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Orel-Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yay., Ankara 1983; Türkkaya Ataöv, *Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeler"i Sahtedir!*, Ankara, 1984; Salahi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, c. XXXVI, S.141, Yıl:1972, s. 31-69.

⁶⁹ İttihatçılar için suçlama ve yargılama dönemi 1918 yılında yoğunlaşır. İlk yargılama, Divaniye Mebusu Fuat Beyin takriri ile başlatılmıştır. Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkini ön gören bu takrirden, açıkça olmamakla beraber, Ermenilerle alakalı maddeler de vardır. Mesela; 5. Madde: Hukuk ve insanlık kurallarına ve özellikle Kanûn-ı Esasinin ruhuna ve açıklığına tamamen aykırı geçici kanunlar ve emirler ve nizamlar çıkararak memleketi facialar sahnesine dönüştürmesi, şeklindeki suçlamalardır. Kur'a sonucu Meclis-i Mebusanın 5. Şubesi soruşturma ile görevlendirilmiştir. Soruşturma tamamlanmış, fakat bir karara bağlanmadan meclis feshedilmiştir (4 aralık 1918). Asıl yargılama 1919 yılında başlamıştır. İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp, İttihatçıların ileri gelenlerini Ermeni katliamından sorumlu tutmuş, ölüm cezası ve başka ağır cezalara mahkum etmiştir. İttihatçılardan bir bölümü Malta'ya sürülmüştür. İstanbul dışındaki Divan-ı Harpler de İttihatçıları ağır cezalara çarptırmıştır. Bu yargılamalar sırasında bütün İttihatçılara, Ermeni taktik ve tehciri konusunda sorular sorulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanuniye ile Sait Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabineleri Âzalarının Divân-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, No: 503-523, Devre: III, İ.S.: 5, Sene 1334, TBMM Basımevi, Ankara, 1993.

için, aralarındaki mutabakat ve uyum sayesinde cesaretle uygulamaya koymuştur.

Son zamanlarda arşivlerimizde bulunan Ermenilerle alakalı belge ve bilgiler büyük titizlik ve objektiflikle yayımlanarak, Ermeni iddiaları çürütölmeye çalışılmış, Osmanlı Devletinin bu kararları almada ve uygulamadaki haklılığı, Ermeni iddialarının aksine, Türk halkının katliama uğradıkları ortaya konmuştur⁷⁰.

⁷⁰ Birinci Dünya Harbine kadar Ermeni olayları için resmi belgeler ışığında bkz: Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, c. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Md. Yay., Ankara, 1994; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Md. Yay, Ankara, 1994; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (1906-1919)*, c. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Md. Yay., Ankara, 1995; Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Üçüncü Baskı, Ankara, 1995; Erdal İter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1815)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İkinci Baskı Ankara 1995.

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİLERİ İSKÂN MESELESİ VE BAZI GERÇEKLER*

*M. Haneî Bostan***

Osmanlı Devleti I. Dünya Harbi sırasında bazı zaruretlerden dolayı Ermenilerin bir kısmını bulundukları yerlerden alarak, yine devletin sınırları içinde bulunan başka mahallere yerleştirmişlerdir. Bu yerleştirme hadisesi “Ermeni tehcîri” olarak bilinmektedir. Tehcîr, bir yerden başka bir yere göç ettirme hadisesi demektir. Osmanlı Arşiv belgelerinde bu olay tehcîr olarak değil, başka mahallere sevk ve iskân veya nakil ve iskân şeklinde geçmektedir.

Osmanlı Devletinde Zımmîlerin Hakları

1915'te gerçekleşen Ermeni nakil ve iskân meselesine geçmeden önce Osmanlı Devleti'nde gayr-ı müslimlerin ve dolayısıyla Ermeniler'in hak ve hukukları üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Osmanlı Devleti gayr-ı müslim tebaya din, dil vb. diğer kültür konularında özgürlük tanımıştır. İstedikleri gibi dinî inançlarını yaşamakta serbesttiler. Hiç kimse gayr-i müslimlerin dinî inançlarını ve millet olarak devamlılıklarını sağlayan kültür unsurlarına müdahale hakkına sahip değildi. Bu hususlar kanunnâmelerde garanti altına alınmıştır. Hatta onlara bir dereceye kadar idarî muhtariyet de verilmiştir. Zira patrikler ve hahambaşılar cemaatlerinin hem dinî ve hem de sivil başkanlarıydılar.

* Bu makale daha önce Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 57'de yayınlanmıştır.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı.

Osmanlı Devleti, kendinden önceki İslâm Devletleri gibi idaresi altına aldığı gayr-ı müslimlerin dinî inançlarına dokunmamıştır. Kendisi bir Ermeni olan ve II. Abdülhamit döneminde Hariciye Nezareti müsteşarlığı görevini yürüten Dadian Artin Paşa'nın da işaret ettiği gibi, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettiği zaman bütün hristiyanları kılıçtan geçirebilme imkânına sahipti. Fakat o, İslâm hukukuna aykırı olan böyle bir yola başvurmamıştır. Fonksiyonunu kaybetmekte olan Patriklik makamını tekrar ihya etmiş ve Patrikhaneye Bizans imparatorlarından daha çok imtiyazlar tanımıştır. Yine Fatih, Rum cemaati yanında Musevîlere de havralarına sahip olma hakkı tanımıştır. Ayrıca aynı sultan 1461 yılında Bursa'daki Ermeni piskoposu Ovakim'i bir kısım Ermeni ailesi ile birlikte İstanbul'a getirtmiş, adı geçen piskoposu Ermeni Patriği tayin ederek, Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi de bunlara tahsis etmişti. Yine İstanbul'da bulunan Ermeni nüfusunu, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden getirttiği Ermenilerle çoğaltmış ve bu iskân hadisesini teşvik etmiştir. Ermeniler şehrin altı ayrı semtine yerleştirildiklerinden dolayı "Altı cemaat" adını almışlardır.

Patrikler doğrudan padişahın huzuruna çıkabilme ve cemaatlerinin meselelerini görüşebilme hakkına sahiptirler. Yine patrikler vezir ile aynı derecede tutulur, gerektiğinde Dîvân'da (bu günkü anlamda Bakanlar Kurulu) söz almak hakkına sahip bulunuyorlardı.

Gayr-i müslimler daha doğrusu zimmîler müslüman halkın sahip olduğu bütün sosyal haklardan da istifade ediyorlardı. Onlar askerlik gibi ağır bir hizmetten küçük bir vergi olan cizye mukabilinde muaf tutulmuşlardı. Batılı devletlerin eşitsizlik olarak gördüğü bu uygulama, zimmîler tarafından kendilerine bahşedilmiş bir lütuf olarak görülmekteydi. Zira 1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı'yla zimmîler askere alınmak istenilince bu kararı tepki ile karşılamışlardır.

Zimmîlerin nikâh akdi, feshi, talâk, drahoma, çeyiz, mehir, nafaka, verâset, vasiyet ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklarla ilgili işlere patrikhane veya havralarda bu cemaatlerin dinî inanç ve kültürlerine göre

kurulan mahkemelerde halledilme imkânı sağlanmıştı. Bu mahkemele-
rin verdikleri kararların, şer'î mahkemelerin kararları gibi tenfiz kabili-
yetleri vardı. Devlet organları bu kararları aynen uygulamakla yüküm-
lüydü. Patrikhanelerin ve havraların suçluları cezalandırmak için özel
ceza evleri vardı.

Birçok Hristiyan ve Musevî kendi dinî cemaat mahkemelerinin
adil karar vermeyeceği endişesiyle şer'î mahkemelere müracaat ettikleri
bilinmektedir. Şer'iyeye Sicilleri bunların örnekleriyle doludur.

Devlet zimmîlere kendi okullarını kurma hakkı vermiş ve bu
okulların programlarına asla karışmamıştır. Gayr-ı müslimlerin tica-
retle ve değişik sanatlarla uğraşmalarını teşvik etmiş, hatta Müslüman-
lara tanınmayan ayrıcalıkları ticaret hususunda bunlara tanımıştır. Yine
devlet, bunların serbestçe gazete ve kitap -hem de her milletin kendi
dilinde- çıkarmalarına izin vermiştir¹.

Ermenilerin ve diğer zimmî grupların (milletlerin) iktisadî, sınaî,
ticarî ve benzerî sahalarda serbest bir şekilde faaliyette bulunabilmeleri
ve köylerde yaşayanların özellikle son yıllarda geniş vakıf emlakı üze-
rinde aynen müslümanlar gibi tasarruf hakkına sahip olmaları, onların
iktisadî varlık yönünden büyük oranda büyümelerini sağlamıştır. Er-
meniler aynı toprakları paylaştıkları diğer gayr-ı müslim cemaatler ve
Müslüman Türklerle çeşitli seviyelerde ve genellikle karşılıklı anlayış
ve hoşgörüyeye dayanan yardımlaşma içinde bulunuyorlardı. Yine bir-
birleriyle kültür alışverişi doğrultusunda seyrede devamlı ilişkiler içeri-
sinde bulundukları bilinmektedir. Bu kültür alışverişi din değiştirme ve
özellikle zorla din değiştirme safhasına gelmemiştir. Osmanlı Devleti
bu ilişkilerle ilgili bir sınırlama da getirmiştir.

¹ Geniş bilgi için bk. Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri müslim
Tebaya Gösterilen Tolerans ve Bu Konuda Artın Paşa'nın Sultan II. Hamid'e
sunduğu İki Layiha", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi*, İstanbul 6-9 Şubat 1978
Tebliğler", İstanbul 1980, s. 243-263; M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve
Türkiye*, İstanbul 1980, s. 27-85.

Gayr-ı müslimler Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak siyasî hüviyete ve devletin sağladığı bir çok imkânlarla sahip bulunuyorlardı. Hatta umumî teamüllere aykırı olmamak kaydıyla bütün faaliyetlerinde serbest bırakılmışlardı. Bu serbestlik devletin güvencesi altına alınmıştı. Ayrıca vergi dışında devlete karşı fazla mükellefiyetleri bulunmamaktaydı. Yine bunlar İslâmiyet'in koyduğu fahiş kâr ve faize benzer yasaklarla mükellef değillerdi. Yabancı ülkelerle ticarî münasebetlerde serbest bulunuyorlardı. Buna benzer sebepler yüzünden gayr-ı müslimler özellikle iktisadî sahada büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir².

Tanzimattan Sonra Ermeniler

Osmanlı Devleti, bünyesinde altı yüzyılı aşan bir zaman içinde Ermenileri barındırmıştır. Ancak Ermeniler geçen yüzyılın son çeyreğinde özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra yabancı devletlerin kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti içinde çeşitli olaylar çıkarmışlardır. Bilâl Şimşir, İngiliz Arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerle ilgili enteresan bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden bir kısmını aşağıya almayı yararlı görüyoruz.

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave 1868'de Londra'ya şu tesbitlerini rapor ediyor:

“Bugünkü durumda (1868'de) muvazzaf olsun, ihtiyat olsun, bütün askerlik yükü yalnız ve yalnız Müslüman halkın omuzlarındadır. Gerçi Hristiyanlar hazineye küçük ve önemsiz bir bedel ödemektedirler. Ama bu, onların askere gitmekle elde ettikleri avantajlara oranla bir hiçtir.

Şurası iyice bilinmeli ki, Müslüman nüfusun Hristiyanlara oranla hızla azalmasının, buna karşılık Hristiyan nüfusun gittikçe artmasının gerçek nedeni budur...”

² Ermenilerin Türk Devletleri idaresindeki hak, hukuk ve imtiyazları ve Türk Milletiyle olan münasebetleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 29-233; ayrıca bk. A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 46-59.

“Anadolu'nun ta göbeğinde, Müslüman bağnazlığının merkezleri sayılan yerlerde Hristiyanlar, debdebeli evleri, şık giysileri, takıp takıştırdıkları gösterişli süsleri ve mücevherleri ile servet ve refah düzeylerini apaçık sergiliyorlar. Onların bu durumu, uzaklarda çok konuşulan sözde baskı iddialarıyla hiç bağdaşmıyor. Müslüman halk bakımından ise durum, acıklı biçimde bunun tam tersidir”.

İngiliz Konsolosu raporunun sonunda şu gerçekleri vurgulamaktan geri durmaz: “Türkiye'deki Hristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik, daha çalışkan ve daha erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar şaşmaz biçimde Rum ve Ermeni hemşehrilerinden kesinlikle bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki, Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak (yabancı devletlerin ve yerli işbirlikçilerin gayretleriyle) ezilmişlerdir ve ezilmektedirler. Hristiyanlar (ve Museviler) ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrıcalıklı durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri (özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanı ile birlikte) sürekli olarak zenginleşmişlerdir. Zenginleşmeleri de çok su götürür spekülasyonlarla, apaçık hilelerle ya da tefecilikle olmuştur...” (Belge No: 23/1).

1878 yılında Doğu Anadolu bölgesinde uzun bir inceleme gezisi yapan İngiliz General Baker Paşa şunları yazıyor: “Birçok Ermeni ileri geleni ile yaptığım konuşmalardan şunu anladım ki, Ermeniler gelecek için büyük emeller beslemektedirler. Bu emelleri uygulanabilir olmadıktan başka, kendileri için de tehlikelidir. Ermeni özerkliği planının ne kadar aptalca bir şey olduğunu anlayabilmek için bu ülkeyi tanımak gerek. Ermeniler her yerde azınlıktadırlar...” (Belge No: 340/1)³.

Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermeniler Doğu Anadolu üzerindeki İngiliz-Rus nüfuz rekabetinde birer piyondular. Ne İngiltere ve

³ Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982. s. 50-53, 685-687.

ne de Rusya'nın Ermeni çıkarlarını düşünmeleri mümkün değildi. Daha doğrusu büyük devletler kendi emperyalist çıkarlarını ve yayılma stratejilerini gerçekleştirmek için Ermenileri maşa olarak kullanıyorlardı. Bugün Amerika'nın Rusya'nın, Avrupa Topluluğu ve bazı Orta-Doğu ülkelerinin PKK militanlarını kullandıkları gibi.

ERMENİ TEHCİRİ

Şimdi de Ermeni “tehciri” meselesine gelelim. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte, Ermeniler bağlı bulundukları birliklerden kaçmaya, orduyu arkadan vurmaya ve İtilâf Devletleri hesabına casusluk yapmaya başladılar Türk köylerini basarak çoluk çocuk demeden yüzbinlerce vatandaşımızı katlettiler⁴. Said Halim Paşa hükümeti, Ermeni Patrikhanesine, komite ve Ermeni milletvekillerine bu hareketlerden vazgeçilmediği takdirde, şiddetli tedbirlere başvurulacağını ihtar etti ise de bu ihtarlar aldırın olmadı. Hatta şiddet ve kanlı eylemlerini daha da arttırdılar. Bunun üzerine Dâhiliye Nâzırı Talat Bey 24 Nisan 1915'te Ermeni Komite Merkezleri'nin kapatılması, evrakına el konulması ve komite ileri gelenlerinin tutuklanmasına dair bir tamim yayınlanmıştır. Aynı mealde bir genelge 26 Nisan'da Başkumandanlık Vekili tarafından birliklere gönderilerek elebaşlıların askerî mahkemelere sevki ve suçluların cezalandırılması istenmiştir⁵.

Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van bölgesinde 17'sinde Şitak (Çatak), 18'inde Bitlis ve 20'sinde de Van'ın içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. 6 Mayıs 1915'te Ermeniler Van'ı Ruslara teslim edip, Rusların kontrolünde Aram Manukyan'ın başkanlığında 17 Mayıs 1915'te bir Ermeni Hükümeti kurdular. Ermeniler Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk sağ bırakmadılar.

⁴ “Sait Halim Paşa'nın İsticvabı”, *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İstanbul 1933 s. 288, 324; *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946, s. 64; M. Cemal Paşa. *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 362.

⁵ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, İstanbul 1332, s. 237; Kâmurân Gürün, *Ermeni Dosyası*, 2. baskı, Ankara 1983, s. 213.

Osmanlı Devleti ölüm kalım mücadelesi içinde iken Ermenilerin bu hainane davranışlarının göz ardı edilmesi mümkün değildi. Hükümetin emirlerine, memleket savunmasına ve asayişin korunması için alınan tedbirlere karşı gelenlerle, casusluk yapanların tek tek veya toplu olarak başka bölgelere nakledilebilmeleri için Dahiliye Nazırı Talat Bey imzası ile 26 Mayıs 1915 (11 Receb 1333-13 Mayıs 1331) tarih ve 270 sayılı bir tezkere sadarete (başbakanlığa) gönderilir.

Bu resmi vesikada açıklandığına göre Ermenilerin işlediği suçlar şunlardır:

1- Harb mıntıkalarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı devletin hudutlarını devlet düşmanlarına karşı korumakla meşgul olan Ordu-yı Hümayun'un hareketini güçleştirmektedir.

2-Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmaktadır.

3-Düşmanla aynı gayeleri paylaşmakta ve onlarla işbirliği yapmaktadırlar.

4- Ermenilerden bir kısmı düşman saflarına katılmaktadır.

5- Yurt içinde askerî birliklerimize ve masum halka silahlı saldırılarda bulunmaktadır.

6- Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katil ve yağmacılık yapmaktadırlar.

7- Düşmanın deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.

8- Müstahkem mevkiele düşmana göstermektedirler.

Osmanlı ordusu ve müslüman halk aleyhinde eylemler gerçekleştiren bu Ermeni ihtilâlcilerin harp sahasından uzaklaştırılması, ayaklanmalar için üs ve sığınak olarak kullanılan kasaba ve köylerin boşaltılması aynı tezkere ile hükümete teklif edilmektedir. İçişleri Bakanlığının boşaltılmasını istediği yerler şunlardır:

a) Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri,

b) Adana, Mersin ve Sis (Kozan) şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları,

c) Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer yerleri,

d) Merkez kazaları hariç olmak üzere: Halep vilayetinde İskenderun, Beylân, Cısır-i Şu'ur ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabaları.

Ermenilerin iskân edilmesi istenen Osmanlı yerleşim yerleri ise şunlardır:

a) Van vilayetine komşu olan kuzey kısımları müstesna olmak üzere Musul vilayeti,

b) Zor sancağı,

c) Urfa'nın şehir merkezi hariç, güneyindeki kesimler,

d) Halep vilayetinin doğu ve güney doğu kesimleri,

e) Suriye vilâyetinin doğusunda tahsis edilen mahaller⁶.

Ermenilerin iskân edilecekleri yerlerde büyük kalabalıklar meydana getirmemeleri için Başkomutanlık, Dahiliye Nezareti'ne 26 Mayıs 1915 tarihli bir yazı yollar. Bu yazıda iskân edilecek Ermenilerin yerleştirildikleri yerlerdeki müslüman nüfusunun yüzde onunu geçmemelerine, göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamasına ve yakın yerlere yerleştirilmemelerine dikkat edilmesi istenir⁷.

Dahiliye Nezareti'nin (yani İçişleri Bakanlığı'nın) sadarete gönderdiği Ermeniler'in iskânı ile ilgili tezkere, Meclis-i Vükelâ'da (Bakanlar Kurulu'nda) 30 Mayıs 1915 (15 Mayıs 1331)'te görüşülerek kabul edilir. Bakanlar Kurulu, İçişleri Bakanlığı'nın 13 Mayıs 1331 tarihli

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Defter Nr. 198, Karar Sıra Nr. 163 (Bakanlar Kurulu'nun kararının hemen üstünde bulunan Dâhiliye Nezâreti'nin 13 Mayıs 1331 tarih ve 270 numaralı tezkeresine bak).

⁷ Kâmuran Gürün, *aynı eser*, s. 213, 216.

ve 270 numaralı tezkeresi okunduktan sonra “tehcîr” kararını altığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin bu kararını Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Meclis-i Vükelâ Mazbatalarını tarayarak 198 nolu defterde bulduk. Kararın sıra numarası 163'dür. Kararın altında dönemin Sadrazamı Said Halim Paşa Harbiye Nazırı Enver Bey ve Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'den başka dört bakanın daha imzası vardır. Dahiliye Nezâreti'nin Sadrazamlığa gönderdiği tezkere de bu kararın hemen üzerinde yer almaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre, Bakanlar Kurulu'nun Ermenilerle ilgili aldığı iskân kararının yürürlüğe girmesi için 31 Mayıs 1915 (18 Mayıs 1331) tarihinde Dâhiliye, Harbiye ve Mâlîye nezâretlerine tebliğ edilmiştir.

1 Haziran 1915 (19 Mayıs 1331) tarihinde bir “kânûn-ı muvakkat” yayınlanarak “Ermeni Tehcîri” ile ilgili resmi işlemler tamamlanmış olur. Bu “kânûn-ı muvakkat”ın ihtiva ettiği maddeler şöyledir:

1-Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar.

2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icablarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

3- İş bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir⁸.

İSKÂN SIRASINDA ALINAN ÖNLEMLER

Bakanlar Kurulu, yukarda bahsi geçen 30 Mayıs 1915 tarihli kararında, iskân işinin âdil ve insanî bir şekilde gerçekleşmesi için bazı önlemler almıştır. Bu önlemler şunlardır:

⁸ *Takvim-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1331, Sayı 2189.

1-Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir.

2-Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır.

3-Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir.

4-Hükümet tarafından bunlar için ev yaptırılacaktır.

5-Çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet-edevat verilecektir.

6-Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir.

7-Boşatılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacak. Bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tesbit edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir. '

8-Ermenilerden boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanamayacakları mallar, yani zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bahçeleri, han, fabrika, depo ve dükkân gibi gelir getirecek taşınmaz mallar açık artırma ile satılacak veya kiralanacak ve bu gelirler sahiplerine (Ermenilere) verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir⁹.

İskân sırasında dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Valiliklere gönderdiği 28 Ağustos 1915 tarihli talimatname ise şöyledir:

1- İskâna tâbi tutulan Ermenilerden araba veya yaya olarak yola çıkan gruplar en yakın demiryolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir.

⁹ BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları*, Defter Nr. 198, Karar Sıra Nr. 163, Karar Tarihi: 15 Receb 1333-17 Mayıs 1331.

2- “Tehcir”e tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmi belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınındaki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir.

3- Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin sevk sırasında iaşeleri temin edilecek. Fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır.

4- Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır.

5- İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek istemeyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin görüşleri de alınarak Dahiliye Nezaretî'ne gönderilecek ve Nezaret'in vereceği cevaba göre hareket edilecektir.

6- Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak her hangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırı da bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harb Mahkemesine sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır.

7- Göçe tabi tutululardan rüşvet veya hediye alanlar, tehdit ile kadınları iğfal edenler veya onlarla gayrı meşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp Divan-ı Harbe sevk edilecek ve ağır bir şekilde cezalandırılacaktır¹⁰.

Zikredilen talimatnamenin orijinal metni İngiliz Arşivlerinde bulunmaktadır. Bu ve buna benzer belge (özellikle Ermeni İskânı ile ilgili olanlar) İstanbul'un işgali sırasında bazı İngiliz ajanları tarafından Bab-ı Âli'den çalınmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti zorunlu nedenlerle başka yerlere iskâna tabi tuttuğu Ermeniler'in her hangi bir haksızlığa ve zulme

¹⁰ Daha geniş bilgi için bk. Salâhi R. Sonyel, “Tehcir” Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandaları Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Belleten*, c. XLI, Sayı 161. Ankara 1977, s. 137-175.

uğramamaları için önemli önlemler almıştır. Böyle hareket eden bir devleti “Ermeni Soykırımı” ile suçlamak haksızlık değil de nedir?

Arşiv belgelerimizden anlaşıldığına göre; zorunlu sebeplerden dolayı Ermeniler başka yerlere iskân edilirken verilen talimatlara aykırı hareket edenler, Divan-ı Harp kararları ile cezalandırılmıştır. İdam da dahil çeşitli cezalara çarptırılanların sayısı 1397 kişidir. Meselâ: Sivas Vilâyetinde 648, Mamûretü'l-Azîz (Elazığ) Vilâyetinde 223, Urfa Mutasarrıflığında 189, Diyarbekir Vilâyetinde 70, Kayseri Mutasarrıflığında 69 kişiye çeşitli cezalar verilmiştir¹¹.

Dâhiliye Nezareti'nin 7 Aralık 1916 tarihli sadarete (başbakanlığa) sunulan raporuna göre; o tarihe kadar 702900 kişi başka yerlere iskân edilmiştir. Yine bu raporda belirtildiğine göre; 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılının Ekim sonuna kadar 86 milyon kuruş harcanmıştır. Yıl sonuna kadar da 150 milyon kuruşun daha sarfedilmesi gerekeceğine işaret edilmektedir¹².

İskân Sırasında Ölen Ermeniler'in Sayısı

Osmanlı Devleti iskânı gerçekleştirirken çeşitli sebepler yüzünden ölen Ermeniler olmuştur. Ancak ortaya çıkan zayıf bir kısmı hastalık, kıtlık, uzun yolculuğun getirdiği yorgunluk ve kötü hava şartları, bir kısmı da çapulcuların zengin konvoylara yaptığı saldırılar ve bazı görevlilerin görevlerini ihmal etmesi yüzünden gerçekleşmiştir. İskân sırasında ölen Ermenilerin kesin sayısı bilinmemektedir. Yabancı devletler ve özellikle Ermeni Komitacılar ölen Ermenilerin sayısını abartmaktadırlar.

İngiliz yazarı Tonybee bu rakamın 600.000 olabileceğini ileri sürmektedir. Ermeniler ise 2 milyon kişinin öldürüldüğünü iddia etmektedirler. Bu iddiaların hiç birinin gerçek tarafı yoktur.

¹¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 20.

¹² Kâmurân Gürün, *aynı eser*, s. 223.

Prof. Dr. Stanford J. Shaw, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belgelere dayanarak yaptığı araştırmadan anlaşıldığına göre Osmanlı toprakları üzerinde 1885 yılında 988.887, 1914 yılında 1.161.169 Ermeni yaşamaktadır¹³. Milletler Cemiyeti Göçmenler Komitesi, I. Dünya Savaşı boyunca Türkiye'den Rusya 'ya göç eden Ermenilerin sayısını 400-420 bin olarak göstermiştir. 1921 yılında İstanbul Ermeni Patriği İngilizlere verdiği bir istatistiğe göre o tarihlerde Osmanlı hudutları içinde 625.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir. Bu rakamlar Rusya'ya göç edenlerle birlik 1.045.000 çıkmaktadır. 1914 yılında Osmanlı Devleti toprakları içinde yaşayan Ermenilerin sayısı 1.161.169 olduğuna göre, I. Dünya Savaşı boyunca çeşitli sebeplerle ölen Ermenilerin sayısı 116.169'u bulmaktadır. Bu ölenlerin arasında Van'ın tekrar Türk kuvvetleri tarafından geri alınmasından sonra kaçan ve Rus ordusunun ardından Kafkasya'ya göçmek isterken ölen 40 bin Ermeni de dahildir. O zaman bu sayı 76.169'a düşer. Bunların bir kısmı da hastalıktan, yol meşakkatinden ve bir kısmı da Osmanlı Devleti'ne isyanları sırasında Osmanlı Ordusu ile çarpışırken ölmüştür. Geriye az bir sayı kalıyor ki bunlar da çeteler tarafından göç esnasında öldürülenlerdir. Bu rakam kesin olmamakla birlikte 50 binin çok altında olduğu tahmin ediliyor. 1914-1921 arasında nüfus artışını da göze alırsak, bu nüfus artışının Amerika'ya (34.136), Fransa'ya, Yunistan'a ve bazı Arap ülkelerine (Mısır, Irak: 225.000) ve İran'a (50.000), Suriye, Lübnan ve Ürdün'e göç edenlerle dengelemek mümkündür.

Osmanlı Hükümeti iskân sırasında Ermenilere karşı gayr-ı kanuni harekette bulunanları en şiddetli şekilde cezalandırmıştır¹⁴. Daha doğrusu Osmanlı Devleti'nin "Ermeni kıyımı" diye bir politikası söz konusu değildir.

¹³ Stanford J. Shaw, "Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul 1980. s. 197-205.

¹⁴ "Tehcir" edilen ve çeşitli sebeplerle ölen Ermenilerin sayısı ile ilgili olarak bk. A. Alper Gaziziray, *aynı eser*, s. 289-291; Kâmuran Gürün, *aynı eser*, s. 225-227.

En iyimser tahminlere göre I. Dünya Harbi sırasında çeşitli sebeplerle ölen Ermeniler'in sayısı 200 bin civarındadır¹⁵. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti açlık, hastalık ve savaşta şehit edilenler ve Ermeniler tarafından katledilenler (Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler tarafından katledilenlerin sayısı 600.000'e yaklaşmaktadır) olmak üzere 2 milyona yakın kayıp verdiği anlaşılmaktadır.

I. Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı Hükümetleri'nin gizli tutanakları incelendiğinde İttihat ve Terakki'ye mensup liderlerin veya bir başkasının "Ermeni kıyımı" ile ilgili emir vermediği anlaşılmaktadır. Aksine vilayetlerde ve mutasarrıflıklarda bulunan görevlilere verilen talimatlarda Ermenilerin can ve mal kaybına sebep olacak baskınların ve diğer karışıklıkların önlenmesi istendiği ve hatta kesin bir şekilde emredildiği görülmektedir.

İttihatçıların "Ermeni Kırımı" ile İlgili Yargılanması Meselesi

Mondros Mütarekesi'nden sonra, I. Dünya Savaşı döneminde üst düzeyde görev yapan İttihat ve Terakki mensuplarının bir kısmı İngilizler'in baskısıyla zamanın hükümeti tarafından tutuklanmıştır. Tutuklanma sebepleri: I. Dünya Savaşı'na sebepsiz yere devleti sokmaları ve "Ermeni kıyımı" yapmalarıydı. Bu tutuklananlar bilahare Malta'ya sürülmüştür. Bunlar Malta'da İngilizler tarafından "Ermeni kıyımı" masalı ile ilgili olarak yargılanmaya başladılar. Dönemin sadrazamlarından Said Halim Paşa da yargılananlar arasındadır.

İngiltere bir çok girişimden sonra "Ermeni kıyımı" ile ilgili iddialarını isbat edemeyince, Amerikan arşivlerinden medet ummaya başladı. İngiltere'nin Amerika arşivlerinden medet umması bir dereceye kadar normal karşılanabilir. Zira İngiltere'nin I. Dünya Savaşı döneminde ortaya çıktığı ileri sürülen "Ermeni kıyımı"nı ve "tehcir" meselesini yakından takip etmesi mümkün değildi. Çünkü bu dönemde

¹⁵ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. baskı. Cambridge 1977, s. 316.

Osmanlı Devleti ile ilişkileri kopmuştu. Fakat Amerika'nın böyle değildi. Amerika'nın misyonerleri, öğretmenleri ve ajanları görev başındaydı. Avrupa'da ve Amerika'da “Ermeni kıyımı” ile ilgili yaygaraların koparılmasında zikredilen Amerikan görevlilerinin fonksiyonu büyüktü. Öte yandan Amerika, Ermenilerin hamiliğini yapıyordu. Zikredilen dönemde Amerika Türkiyeli Ermeniler'le dolmuştu.

31 Mart 1921'de İngiltere, Washington Büyükelçisi'ne bir telgraf göndererek, Malta'da bulunan ve “Ermeni kırımına” iştirak etmekten dolayı tutuklu bulunan Türkler' aleyhinde Amerikan Hükümeti'nin elinde delil bulunup bulunmadığının öğrenilmesini istedi. Washington Büyükelçisi 2 Haziran 1921'de verdiği cevapta Amerika Dışişleri Bakanlığı'nda bir çok soruşturma yaptığını kaydederek suçlularla ilgili bir belgenin bulunmadığını bildirdi. İngiltere Dışişleri Bakanı ikinci defa telgraf çekerek Amerikan Hükümeti'nden delil sağlanmasını istedi. Büyükelçi, Amerikan konsoloslarının raporlarını gözden geçirdiğini, fakat delil olarak kullanılabilir bir şey bulamadığını yazar.

İngiliz Başsavcılığı 29 Temmuz 1921'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, eldeki delillerle “suçluların” mahkum ettirilemeyeceğini bildirdi¹⁶. Böylece günümüzde de çeşitli vesilelerle gündeme getirilen “Ermeni kırımını” iddiası kendiliğinden çürümüştür.

Yıllardan beri mahkum edilmek istenen milletin I. Dünya Savaşı sırasındaki tutumu budur. Kimseye zulüm yapmamış ve yapılmasına da müsaade etmemiştir. Adil ve “uygar” devlet olmanın gereği de budur.

¹⁶ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 1. baskı, İstanbul 1976, s. 274-281

EK

Meclis-i Vükelâ Mazbataları Defter No: 198

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıt-name

Sıra Numarası: 163

Târihi: 15 Receb (1)333-17 Mayıs (1) 331

Cild rakamı: (Yok)

Tebliğ olunduğu devâ'ir ve tarih-i teblîğ: Dâhiliye, Harbiye, Mâliye,
18 Mayıs (1)331

Hülâsa-i Me'âli

Menâtık-ı harbiyeye civâr mahallerde sâkin Ermeniler'den bir kısmının hudûd-ı Osmâniye'yi a'dâ-yı devlete karşı muhâfaza ile meşgûl olan Ordû-yı hümayûnun harekâtını tas'ib ve erzâk ve mühimmât-ı askeriye nakliyâtını işkâl ve düşman ile tevhid-i âmâl ve ef'âl ve bi'l-hâssa sufûf-ı a'dâya iltihâk ve memleket dâhilinde kuvâ-yı askeriye ve ahâlî-yi ma'sûmeye müsellahan ta'arruz ve şuhûr ve kasabât-ı Osmâniye'ye tasallut ile katl ve nehb ü gârete ve düşman kuvâ-yı bahriyesine erzâk tedârikiyle mevâki'-i müstahkemeyi irâ'eye cür'etleri bu gibi anâsır-ı ihtilâliyenin saha-i harekâtdan uzaklaştırılmasını ve usâta ussû'l-harekât ve melce olan köylerin tahliyesi icâb ederek bu bâbda ba'zı günâ icra'âta başlanıldığı ve mine'1-cümle Van, Bitlis, Erzurum vilâyetiyle nefsi Adana, nefsi Sis ve nefsi Mersin müstesnâ olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livâları ve nefsi Maraş sancağı ve Haleb vilâyetinin merkez kazâları müstesnâ olmak üzere İskenderun, Beylân, Cisir-i Şu'ûr ve Antakya kazaları kurâ ve kasabâtında sâkin Ermeniler'in vilâyât-ı cenûbiyeye sevkine bi'l-ibtidâr Van vilâyetiyle hem hudûd olan kısm-ı şimâlisi müstesnâ olmak üzere Musul vilâyeti ve Zor sancağına ve nefsi Urfa müstesnâ olmak üzere Urfa sancağının kısm-ı cenubisine ve Haleb vilâyetinin şark ve şark-ı

cenûbî kısmına ve Suriye vilâyetinin kısm-ı şarkisinde ta'yîn ve tahsis edilen mahallere nakl ve iskânına mübâşeret ve devam edilmekte bulunduğu beyânıyla menfa'at-ı esâsiye-i devlete muvâfık telâkki edilen bu cereyânın bir usûl ve kâide-i muttarideye rabt-ı lüzûmuna ve bu bâbda ba'zı iâdâta dâir Dâhiliye Nezâretinin 13 Mayıs (1)331 târihli ve 270 numarolu tezkeresi okundu.

Karârı

Fi'l-hakîka devletin muhâfaza-i mevcûdiyet ve emniyeti uğrunda tevalî eden icrâ'ât ve ıslâhât-ı fedâkârısı üzerinde icrâ-i sû-i te'sire sebep olan bu kabîl harekât-ı muzırının icrâ'ât-ı mü'essire ile imhâ ve izâlesi kat'iyen muktezî ve nezâret-i müşârun-ileyhâca bu emirde ibtidâr olunan icrâ'ât-daki isâbet bedihî olduğundan tezkire-i mezkûrede dermeyân kılındığı üzere muharrer'ül-esâmi kura ve kasabâtda sâkin Ermeniler'den nakli icâb edenlerin mahall-i mürettebe-i iskâniyyelerine müreffehen sevk ve isâl-leriyle güzergâhlarında te'mîn-i istirahat ve muhâfaza-i cân ve malları ve muvâsalatlarında keyfiyet-i ivâlarıyla sûret-i kat'iycede iskânlarına kadar muhâcirîn tahsisâtından i'âşeleri ve ahval-i sâbika-i mâliye ve iktisâdiyeleri nisbetinde kendülerine emlâk ve arâzî tevzî'i ve içlerinde muhtâc olanlara taraf-ı hükûmetten mesâkin inşâsı ve zürrâ' ve muhtâcîn-i erbâb-ı san'ata tohumluk ve âlât ve edevât tevzî'i ve tahliye edilen şuhûr ve kasabâtda kain olup nakl edilen ahâliye â'id emvâl-i gayr-ı menkûlenin tahrîr ve tesbît-i cins ve kıymet ve mikdârından sonra muhâcirîne tevzî'i ve muhâcirînin ihtisâsı ve iştigalleri hâricinde kalacak zeytûnluk, tûtluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, hân, fabrika ve depo gibi akârâtın bi'l-müzâyede bey' ve yâhûd icârî ile bedelât-ı bâligasının kendilerine itâ idilmek üzere ashâbı nâmına emâneten mal sandıklarına tevdi'i ve mu'amelât ve icrâ'ât-ı mesrûdenin ifâsı zımında vuku' bulacak sarfiyâtın muhâcirîn tahsisâtından tesviyesi zımında nezâret-i müşârun-ileyhâca tanzîm edilmiş olan ta'limât-nâmenin bi-temâmihâ tatbîk-i ahkâmıyla emvâl-i metrûkenin te'mîn-i muhâfaza ve idâresi ve mu'amelât-ı umûmiyye-i iskâniyenin tesrî' ve tanzîmi ve tedkîk ve teftîş ve bu husûsda ta'limât-nâme ahkâmı ve nezâ-

ret-i müşârun-ileyhâdan ahz ve telakkî edilecek evâmir dâ'iresinde mukarrerât ittihâz ve tatbîkı ve tâlî komisyonlar teşkîliyle ma'aşlı me'mûr istihdâmı vazife ve selâhiyetlerini hâ'iz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye nezâretine merbût bulunmak ve bir re'îs ile biri me'mûriyet-i dâhiliyeden ve diğeri me'mûrîn-i mâliyeden intihâb ve tâ'yîn edilecek iki a'zâdan terekkeb etmek üzere komisyonlar teşkil edilerek mahallerine i'zâmı ve komisyon gönderilen mahallerde mezkûr ta'lîmât-namenin vâlîler tarafından icrâ-yı ahkâmı tensib edilmiş olduğunun cevâben nezâret-i müşârun-ileyhâya teblîği ve devâ'ir-i müte'allıkaya ma'lûmât i'tâsı tezekkür kılındı.

(İmzalar:) Ahmed Nesimî, Ahmed Şükrü Abbas (Halim Paşa), İbrahim, Talat, Enver (Paşa), Mehmed Sa'id (Halim Paşa)

1915 TEHCİRİ HAKKINDA BAZI DEĞERLENDİRMELER

*Süleyman BEYOĞLU**

Türk-Ermeni ilişkileri yaklaşık bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Bu ilişkilerin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar oldukça dostane bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Osmanlı Devletinde “millet-i sadıka” olarak adlandırılan Ermeniler, emperyalist devletler, misyoner okulları, kilise, Taşnak ve Hınçak örgütlerinin kışkırtmalarıyla 1882-1909 yıllarında 40 civarında isyan çıkartmışlardır¹. Hatta bu isyanlar 21 Temmuz 1905 tarihinde padişah II. Abdülhamid'in saltanat arabasına bomba koymaya kadar uzandı. Bu arada 1863 Ermeni Nizamnamesi ile bazı ayrıcalıklar kazanan Ermeni topluluğu, 1878'de yapılan Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla uluslararası bir sorun haline geldi². Bu metinlerle birlikte diplomaside ortaya çıkan “Ermeni Meselesi” İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sık sık kullandığı bir dış politika ve Osmanlı Devletini sıkıştırma malzemesi olarak kullanılmaya başlandı. Ne yazık ki bağımsızlık peşinde koşan bir takım Ermeniler de emperyalizmin oyununa gelerek Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecine katkıda bulundular. Bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet yaşamında nazırlık, mebusluk başta olmak üzere her kademede Ermeniler'den yararlanılmaya devam edil-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Erzurum 1990, s. 58-59.

² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 200-217; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 57 vd; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin ortaya çıkışı, 1878-1899*, İstanbul 1986; Kı Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara 1998, 68-80 ; Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olaylar*, Ankara 2000, s. 75-116.

miştir³. Türk- Ermeni ilişkilerindeki en büyük kırılma veya deprem; Osmanlı Devletini paylaşmak üzere birçok gizli antlaşmalar yapmış olan Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarına saldırısıyla gerçekleşti.

Birinci Dünya Savaşına Almanya yanında katılmak zorunda kalan Osmanlı Devleti mali bakımdan iflasını daha 1881'de Muharrem Kararnamesiyle ilan etmişti. İktisadi açıdan zorluklarına karşın Osmanlı Devleti Berlin antlaşmasına uygun olarak Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerle ilgili ıslahat hareketlerine girişti⁴. Devletin ıslahat arayışları Birinci Dünya Savaşına kadar devam etti. Bu tarihlere kadar gelişen Ermeni isyanları bölgedeki müslüman halk ile Ermeniler arasında önceleri pek olmayan nefret duygularının oluşmasına sebep olmuştur.

1914 Yılı Osmanlı resmi nüfus istatistiğine göre bütün imparatorlukta 1.234.671 Ermeni nüfus yaşamaktaydı. Bu konuda çok değişik rakamlar olmakla beraber bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusunun en fazla 1.300.000 olduğu ortaya çıkmaktadır⁵. Savaşın başlamasıyla birlikte silahlanmış Ermeni komiteleri fiili hareketlerini yoğunlaştırmaya başladılar. Çanakkale kara savaşlarının şiddetle devam ettiği sıralarda Ermeni komitelerinin yıkıcı ve bölücü eylemleri üzerine Osmanlı hükümeti, 24 Nisan 1915 tarihinde komite merkezlerinin kapatılması ve bazı kararlar aldı⁶. Bunlar;

1- 16-55 yaş arasındaki Ermeniler dışarıdan içeriye, içeriden dışarıya girip çıkamayacak.

³ Geniş bilgi için bkz., Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 1453-1953, İstanbul 1953

⁴ Ermeni meselesinin 1895 yılına kadar seyri için bkz. Ali Karaca, *Şakir Paşa ve Anadolu Islahatı*, İstanbul 1993, s. 37-172.

⁵ A. Süslü, *aynı eser*, s. 21-22; Bu konudaki diğer veriler için bkz. K. Y. Lee, *aynı eser*, s. 33-42 Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Çev. İhsan Gürsoy, Ankara, 1995.

⁶ K. Gürün, *aynı eser*, s. 211; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları(1896- 19167)*, İstanbul 1994, s. 135.

2- Haberleşmeler Türkçe yapılacaktır.

3- Ermeni çocukları devletin resmi okullarında okuyacaktır.

4- Ermenice gazeteler kapatılacaktır.

Bu arada İstanbul'da yaşamakta olan 77.735 Ermeniden eylemlere katılan 2.345 kişi tutuklandı. İşte bugün Ermeniler tarafından dünyanın her yerinde “24 Nisan Ermeni Soykırımı” günü olarak anılmaktadır. Ermenilerin Osmanlı ordularının Sarıkamış'ta yenilgisinin ardından ilerleyen Rus ordularına silahlı destek vermeleri, Alman Genelkurmayı'nın da ısrarlı tavsiyeleri ve kendi ordularının isteği üzerine Osmanlı Hükümeti tehcir yani göç ettirme, nakl etme (tenkil) kararını almaya mecbur kaldı.

Osmanlı devlet adamları için tehcir konusunun 1915 Mart'ından evvel gündeme gelmesi, Ermeni iddialarını destekleyen yazarlar tarafından dahi ileri sürülememektedir⁷. Müslümanlar arasında Ermenilerin isyanları ve mezalimi sonucunda bir nefret oluşmuşsa da bunun birlikte yaşamayı tamamen ortadan kaldırdığı iddia olunamamaktadır. Zaten bütün Türk tarihi boyunca Türklerin beraber yaşadıkları herhangi bir azınlık veya yabancı unsuru yok etmeye yönelik bir eylemine rastlanmamıştır.

Öyleyse Osmanlı hükümetini geçici tehcir kanunu çıkarmaya iten nedir? Bu sorunun cevabını 26 Mayıs 1915 tarihli Dahiliye Nazırı Talat Bey'in sadarete gönderdiği tezkere de buluyoruz.

Bu vesikaya göre tehcir kararının alınmasının gerekçesi şunlardır⁸:

⁷ Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul 1992, s. 100-101; Aynı yazar, *Ermeni Tabusu Aralanırken: Diyalogdan Başka Bir Çözüm Var mı?*, İstanbul, s. 126- 127.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Meclis-i Vükela Mazbataları*, nr. 198/163; A. Süslü , *aynı eser*, s. 106- 109; M. Hanefi Bostan, I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 57 (Aralık 1988), s. 110-111.

1- Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermeniler, Osmanlı sınırlarını korumakla görevli Türk silahlı kuvvetlerinin hareketini güçleştirmektedirler.

2- Erzak ve askere mühimmat naklini zorlaştırmaktadırlar.

3- Düşman ile aynı gayeleri paylaşmakta, onlarla emel ve işbirliği yapmaktadırlar.

4- Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar.

5- Memleket içinde askerî birliklerimize ve suçsuz halka silahlı saldırılarda bulunmaktadır.

6- Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katl ve yağmacılıkta bulunmaktadır.

7- Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.

8- Müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler.

Bu gerekçelere dayanarak Osmanlı hükümeti 27 Mayıs 1915 tarihinde daha sonra tehcir kanunu olarak anılacak geçici kanunu çıkardı. Bu kanunda hiçbir ırk veya etnik grubun adı geçmemektedir. Zira kanun Osmanlı Devleti'nin bütün vatandaşlarına şâmindir. 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bu geçici kanunun maddeleri şöyledir⁹:

1- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mecburdurlar.

2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icablarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

⁹ *Takvim-i Vekayi*, 18 Receb 1333; A. Süslü, *aynı eser*, s. 111.

3- İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

4- İşbu kanunun hükümleri yürürlüğe Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.

Burada şu husus önemle vurgulanmalıdır. Tehcir ihtimal dahilindeki bir Ermeni isyanına karşı düşünülmüş bir tedbir değildi. Ermeni tehciri fiilen ortaya çıkan isyana ve düşman ordusuyla işbirliğine karşı alınan, o günkü şartlar içinde kaçınılmaz hale gelen bir karardı.

Görüldüğü üzere tehcir kararında ordunun hareket alanını güvenceye almak ve müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmaları önlemek amacı olduğu açıktır. Şüphesiz idare bu işlemi uygularken, aktif Ermeni militanlarıyla sivil halkın çatışmaya karışmayacak unsurlarını ayıramazdı. Tehcir kararı Osmanlı topraklarında yaşayan 1.300.000 Ermeninin tamamına uygulanmadı. Tehcir uygulanan yerler Doğu Anadolu ve İç Anadolu'da bazı şehirleri içine alıyordu. Buralardan kaldırılan Ermeniler yabancı bir devletin toprağına değil, yine Osmanlı toprağı olan Suriye, Lübnan, Kuzey Irak bölgesine iskân edildiler.

Osmanlı hükümeti 600-700 km. güneye götürülen Ermenilerin iskânı için gerekli tedbirleri 30 Mayıs ve 28 Ağustos tarihli talimatlarla aldı¹⁰.

Biri;

1- Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir.

2- Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneginden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır.

3- Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir.

4- Hükümet tarafından bunlar için ev yaptırılacaktır.

¹⁰ A. Süslü, *Aynı eser*, s. 114- 122.

5- Çiftçilere tohumluk, zenaat erbabına alet-edevat verilecektir.

6- Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir.

7- Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacaktır. Bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tesbit edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir.

8- Ermenilerden boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanamayacakları mallar, yani zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bağçeleri, han, fabrika, depo ve dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz mallar arttırma ile satılacak veya kiralanacak ve bu gelirler sahiplerine (Ermenilere) verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.

Bir diğeri ise;

1- İskâna tabi tutulan Ermenilerden araba veya yaya olarak yola çıkan grublar en yakın demiryolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir.

2- “*Tehcir*” e tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmi belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınındaki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir.

3- Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin sevk sırasında iaşeleri temin edilecek. Fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır.

4- Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır.

5- İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek istemeyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin görüşleri de alınarak Dahiliye Nezaretine gönderilecek ve Nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir.

6- Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harb mahkemesine sevkedilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır.

7- Göçe tabi tutululardan rüşvet veya hediye alanlar, tehdit ile kadınları iğfal edenler veya onlarla gayri meşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp Divan-ı Harbe sevkedilecek ve ağır bir şekilde cezalandırılacaktır.

Zikredilen talimatnamenin orijinal metni İngiliz arşivlerinde bulunmaktadır. Bu ve buna benzer belge (özellikle Ermeni iskânı ile ilgili olanlar) İstanbul'un işgali sırasında bazı İngiliz ajanları tarafından Ba-biâli'den çalınmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti zorunlu nedenlerle başka yerlere iskâna tabi tuttuğu Ermenilerin herhangi bir haksızlığa ve zulme uğramamaları için gerekli önlemleri almıştır. Böyle hareket eden bir devleti "*Ermeni Soykırımı*" ile suçlamak haksızlık değil midir?

Arşiv belgelerimizden anlaşıldığına göre; zorunlu sebeplerden dolayı Ermeniler başka yerlere iskân edilirken verilen talimatlara aykırı hareket edenler, Divan-ı Harp kararları ile cezalandırılmıştır. İdam da dahil çeşitli cezalara çarptırılanların sayısı 1.397 kişidir. Mesela: Sivas Vilayetinde 648, Mamûretü'l-aziz (Elazığ) Vilayetinde 223, Diyarbekir Vilayetinde 70, Bitlis vilayetinden 25, Eskişehir mutasarrıflığından 29, Şebinkarahisar mutasarrıflığından 6, Niğde mutasarrıflığından 8, İzmit mutasarrıflığından 33, Ankara vilayetinden 32, Kayseri Mutasarrıflığından 69, Suriye vilayetinden 27, Hüdavendiğar vilayeti 12, Konya vilayetinden 12, Urfa mutasarrıflığından 189, Canik mutasarrıflığından 14 kişiye çeşitli cezalar verilmiştir¹¹.

Bu cezalandırılanlardan bazıları şunlardır:

¹¹ A. Süslü, *aynı eser*, s. 147; Celalettin Taşkiran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *5. Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1*, Ankara 1996, s. 140.

- Konya askeri valisi Azmi Bey, kötü muamele
- Eski Emniyet Genel Müdürü Aziz Bey, kötü muamele
- Jandarma onbaşıları Sadık ve Aslan, Ermenilerden rüşvet alma
- Binbaşı Mehmet, Ermenilere kötü muamele
- Artin Velet, Halep Ermenilerinin tehcirinden suçlu
- Armikyan, Ermeni tehciri sırasında mücevherat çalma.

Dahiliye Nezaretinin 7 Aralık 1916 tarihli sadarete (başbakanlığa) sunulan raporuna göre; o tarihe kadar 702.900 kişi başka yerlere iskân edilmiştir. Yine bu raporda belirtildiğine göre; 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılının Ekim sonuna kadar 86 milyon kuruş harcanmıştır. Yıl sonuna kadar 150 milyon kuruş daha sarfedilecekti.

Yargılananlar arasında Artin, Armikyan gibi Ermeni asıllıların da bulunması dikkat çekicidir. Bütün iyi niyetli çabalara rağmen tehcir sırasında bazı devlet memurlarının görevlerini kötüye kullandıkları kabul edilmelidir. Aslında burada dikkat edilmesi gereken durum Osmanlı yöneticilerinin bu suistimalleri görmezlikten gelip gelmediğidir. Eğer söylendiği gibi Ermenilerin katliamı yapılmak istenseydi, devlet kendi görevlilerini işten el çektirmeyle cezalandırır mıydı? Osmanlı hükümetinin Ermenileri katliam amacı taşıdığı bir an için düşünülebilir. Eğer devletin böyle bir gayesi olsaydı, Ermenilerin ulaşım, iskân, beslenme ve barınmaları için bu kadar çok masraf eder miydi sorusunun cevabının verilmesi gerekmektedir. Ayrıca öldürmek arzu ettiğiniz bir topluluğu en az 600-700 km güneye götürmenin mantıklı izahı sizce ne olabilir? Bu iş yaşadıkları bölgelerde, küçük gruplar halinde daha kolay ve sessiz yapılamaz mıydı?

Acaba Birinci Dünya Savaşını çıkaran ve Osmanlı topraklarını paylaşmaya çalışan devletler bunlara sebep olmasaydı, Ermenilerin tehcirine gerek olur muydu? Savaş sırasında isyan eden bir gruba karşı dünyanın başka bir yerinde tehcirden daha yumuşak bir muamele yapabilen bir idare var mı? Tehcir öncesi ve sonrası Müslüman-Ermeni mukatelesi soykırım olarak nitelendirilemez. Çünkü bir soykırımdan

söz edebilmek için Osmanlı toplumunda Ermeniler hakkında küçümseyici ifadeler, olumsuz bir ayrımcılığın; yani kısaca bir düşmanlığın olması gerekirdi. Böyle bir düşmanlığa Osmanlı Türk kültüründe rastlanmamaktadır¹².

Ermeni tehciri 1915 Mayısından 1916 Ekim ayına kadar devam etmiştir. Bu göç ettirme sırasında devletin resmi rakamlarına göre 702.900 nüfus yer değiştirmiştir. Buna kendiliğinden göç edenleri de ilave edecek olursak 800.000 civarında Ermeni nüfusun tehcir edildiği söylenebilir. Yine Osmanlı devletinde 1914 yılında 1.300.000 Ermeninin yaşadığı düşünülürse 500.000 civarında nüfus göç ettirilmeyip yerlerinde bırakılmıştır. Osmanlı Ermenilerinden memleketin müdafaa ve asayişini ihlal etmeyenler, casusluk yapmayanlar, katolik ve protestan olanlar, milletvekilleri ve aileleri, asker, subay, askeri doktor olanlar, amele taburlarında çalışanlar ve aileleri, demir yollarında çalışan memur, amele, müstahdem ve aileleri, müslüman ailelerin yanında çalışıp sadakatlerinden şüphe edilmeyenler, müslüman olanlar veya benzer durumda olanlar tehcir edilmediler.

Ermeni tehciri konusunda en çok suçlananlardan biri olan Talat Paşa, 1 Kasım 1918 tarihinde bu konuda Osmanlı hükümetine karşı yapılan ithamları ve gerçekleri şöyle açıklamaktadır¹³:

“...Babıali bunların hiçbirinde evvelden verilmiş bir karar üzerine hareket eylemiş değildir. Vukua gelen hadisâtın mesuliyeti herşeyden evvel onlara sebep olan gayr-i kabil-i tahammül hareketleri ika' eden unsurlara aittir. Şüphesiz bundan bütün Ermeniler mesul değildir. Fakat devletin hayat ve mematı kararını verecek büyük bir harp esnasında ordularının serbesti-i hareketini ihlal eden, arkada isyanlar çıkararak memleketin selametini, ordunun emniyetini tehlikeye düşüren hareketlere müsamaha edilmemek tabii zaruri idi. ... Demek istiyorum ki,

¹² İlber Ortaylı, “Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı?” *Popüler Tarih Dergisi*, sayı 8 (Ocak 2001), s. 42-46.

¹³ *Vakit Gazetesi*, 12 Temmuz 1921.

her yerde tehcir muntazam bir şekilde ve yalnız zaruretin icbâr ettiği derecede yapılmıştır. Bir çok yerde çoktan beri terâküm etmiş olan adavetler bu vesile ile infilak ederek katiyen arzu etmediğimiz su-i istimallere sebep olmuştur. Bir çok memurlar haddinden ziyade zulüm ve şiddet gösterdiler. Bir çok yerlerde bi-gayr-i hak bir takım masumlar da kurban oldular. Bunu itiraf ederim.”

Birinci Dünya Savaşının zorlu şartlarında 1,5 sene devam eden tehcir sırasında ölen veya öldürülen Ermeniler olmuştur. Asker firarileri, bazı aşiret kuvvetleri, yağmacı eşkiyalar, hastalık, kış şartları, tehci-re gitmek istemeyen Ermenilerin isyanları, yerleştirildikleri bölgelerde Arap urbanın saldırıları ve benzeri sebeplerle ölenler oldu. Tehcir yıllarında 200.000-300.000 civarında Ermeninin öldüğü söylenebilir, 1914-1918 yıllarında 2,5 milyon müslümanın da öldüğü düşünülürse bu rakam insaf sınırları içinde değerlendirilebilir. Elbette gönül isterdi ki, ne Ermeni, ne müslüman hiçbir kimsenin burnu dahi kanamasın, fakat Osmanlı Devleti'nin emperyalistler tarafından paylaşıldığı bir dünya savaşında ölümlerden kimlerin sorumlu olduğu tekrar düşünül-melidir. Yaşanmışların suçlusu aranacak olursa sıra en son Osmanlı Devleti'ne gelecektir. Türkler 800-900 yıl Ermenilerle kardeşçe yaşadı. Şayet Ermeniler “temizlenmek” istenseydi, dünya savaşı gibi devletin en zor ve güçsüz zamanı mı seçilirdi? Birinci Dünya Savaşında var olma mücadelesi veren Osmanlı Devleti'nin kendi teb'ası olan bir topluluğu göç ettirerek boş yere yeni bir sorun; yani tehcir sorununun ortaya çıkmasını arzuladığını iddia etmek pek gerçekçi olmayacaktır.

Osmanlı Devleti için fiili savaşı bitiren Mondros Mütarekesi'ni müteakip 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a İtilaf Devletleri orduları hakim oldular. Mütareke yılları boyunca geçmişte ihaneti görülen Ermeni patrikhanesinin yeni patriği Zaven Efendi, İtilaf Devletleri hükümet komiserleri ve özellikle İngiliz Yüksek Komiserinin çoğu defa suçu olmayan kimseleri içeren isim listelerini yeni Osmanlı hükümetine vermesiyle soruşturma dahi yapılmadan çıkarıldıkları askeri mahkemelerce peşinen suçlu kabul edilmeleri üzerine bir çok Türk, işlerini

kaybetmiş, çeşitli cezalara çarptırılmış veya idama çarptırılmıştır. Geriye döndürülemez bir dramatik ceza olan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in 8 Nisan 1919'da aldığı idam cezası kamu vicdanını o gün de, bugün de tatmin etmemiştir. Aslında Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Ermeni çetelerinin masum müslüman halkı katl ettiği yerlerden birinin amiriydi. Kaymakam Kemal Bey, "Kazanız dahilindeki Ermenileri 24 saat içinde Suriye yönüne sevk ediniz" emrini yerine getirmiştir. Yabancıların etkisinde bulunan askeri mahkeme Kemal Bey'i idama mahkum etmiştir. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, idamdan önce son arzusu sorulduğunda şunları söyledi¹⁴:

"Muhterem vatandaşlarım. Ben aldığı emri yerine getiren bir Türk memuruyum. Vazifemi yaptım. Günahsızım, yabancı devletlere yaranmak için beni asıyorlar. Şayet buna adalet diyorlarsa kahrolsun böyle adalet. Asil Türk milletine çocuklarımı emanet ediyorum. Bu kahraman millet kuşkusuz bakar. Vatan uğrunda cephede ölen bir asker gibi şehid gidiyorum. Allah vatan ve milletimize zeval vermesin...amin..." Kemal Bey, 10 Nisan 1919 günü Beyazıt meydanında asılarak infaz edildi. Aynı şekilde Bayburt eski Kaymakamı ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'de idam edilmiştir. Mütareke yıllarında faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfiler yani askeri mahkemeler olağanüstü dönem özelliklerini taşırlar¹⁵. Mahkemeler tamamen işgal devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya) ve azınlıkların etkisi altındadır. Adil ve tarafsız olmayan kuruluşlar olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Öyleki bu mahkemeler bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü dahi idama mahkum etmişlerdir.

Bu mahkemelerin mahkumiyet kararlarına bakarak Ermenilere katliam yapıldığını öne sürmek abesle iştigalden öteye gitmez. Burada şu husus da unutulmamalıdır; Birinci Dünya Savaşındaki Osmanlı yöneticilerinden 144 tanesi İngiltere tarafından Malta adasına sürülmüş,

¹⁴ A. Süslü, *aynı eser*, s. 147-149.

¹⁵ T. Akçam, *Ermeni Tabusu...*, s. 72- 105.

burada yargılanmaları amacıyla ne İngiliz arşivinde ne İngilizlerin kontrolündeki Osmanlı arşivinde, ne de Rus, Fransız ve A.B.D arşivlerinde herhangi bir delil bulunamayarak serbest bırakılmışlardır¹⁶.

Mütareke döneminde Osmanlı hükümetleri Ermeni, Rum, Arap gibi tehcire tabi olmuş grupların geri dönerek tekrar iskânları için 1.150.000 liradan fazla para harcamıştır. Hükümet tehcirden dönen herkesin malını mülkünü vermiş veya bedelini 1920 yılına kadar ödemiştir.

Yukarıda aktarılan gerçeklere karşın bazı Ermeni tarihçiler veya onların destekçileri araştırmacılar tarafından Mustafa Kemal Atatürk'ün Ermeni soykırımını kabul ettiği yalanını dayanaksız bir şekilde ortaya atmaktadırlar. Sanıyorum bu iftiralara karşı en iyi ve doğru cevabı Atatürk verecektir. T.B.M.M. Reisi Mustafa Kemal 24 Aralık 1920'de United Telegraph'a şöyle beyanda bulunmuştur¹⁷:

“Türkler tarafından Ermeniler aleyhinde kıtal, ıka-i rivayaat ve işâ-at-ı ahiresi bir takım tezvirat (yalan) ve tasni'attan (uydurma) ibarettir. Bunların katiyen doğru olmadığına emniyet edebilirsiniz. Bu hakikatin tevsiki için bitaraf heyetlerin memleketimizde kemal-i serbesti ile icra-ı tahkikat eylemelerini memnuniyetle kabul ederiz. Bu meseleye dair Ermenistan'daki şark-ı karib (Kars) Amerikan yardım heyetleri tarafından verilen en son raporların okunmasını tavsiye ederiz.”

Yine Mustafa Kemal Atatürk Public Ledger (Philadelphia) muhabirine 26 Şubat 1921'de şunları söylemiştir¹⁸:

“Düşmanca ithamda bulunanların sürdürdükleri büyük mübalağalar dışında Ermenilerin tehciri meselesi aslında şuna inhisar etmektedir:

¹⁶ Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, İstanbul 1976.

¹⁷ *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele dönemine ait 100 belge)*, I, Ankara 1981, s. 235.

¹⁸ *Aynı eser*, s. 272-273.

Rus ordusu 1915'de bize karşı büyük taarruzunu başlattığı bir sırada o zaman Çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Ermeni Komitesi askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız şekilde katlediliyor. gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu.

Bu cinayetleri işleten ve saflarına eli silah tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silah, cephane ve iase ikmallerini, bazı büyük devletlerin daha sulh zamanından beri kendilerine kapitülasyonların bahsettiği dokunulmazlıklardan bilistifade ve bu maksada matuf olarak büyük stoklar husûle getirmeye muvaffak oldukları Ermeni köylerinden yapıyorlardı.

İngiltere'nin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkârı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harb etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı”.

SONUÇLAR VE TESBİTLER

1- Ermenilerin 85 yıldır sürekli dünya kamuoyu gündemine getirerek benimsetmeye çalıştığı Ermeni soykırımı yazılmış binlerce esere rağmen ispatlanamamıştır. Ermenilerin tehcirinin de baş sorumlusu emperyalist batılı devletlerdir.

2- Osmanlı hükümetinin soykırım yaptığını ispatlayan belgeler Alman, Rus, İngiliz, Fransız, İtalyan, ABD, Ermenistan ve Osmanlı arşivlerinde bulunamamıştır. Aksine arşivlerde Ermenilerin Türkleri öldürmelerine dair binlerce belge bulunmaktadır.

3- Birinci Dünya Savaşında bir Türk-Ermeni “mukatelesi” yaşandığı kabul edilebilir. Bunlar iki millet içinde yaşanması istenilmeyen olaylardır.

4- Bugün Fransa'da Ermeni soykırım yasası çıkarken sessiz kalan Almanya, Osmanlı hükümetinin tehcir kararını almasında etkili olmuştur.

5- Tehcir sırasında Osmanlı hükümeti elinden geleni yapmış, suistimalde bulunanları cezalandırılmıştır.

6- Tehcir kararı Ermenilerin potansiyel suçlu olarak görülmesinden değil, fiilen isyan etmeleri ve düşmanla işbirliğinden dolayı alınmıştır.

7- Bu kararın alınmasının asıl sebebi Ermenileri piyon olarak kullanan İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya'dır. Birinci Dünya Savaşını da çıkaran Osmanlı Devleti değildir.

8- 1915-1923 yıllarında yaşananlar siyasi konu değil, tarihi bir konudur. Bu tarihi konu hakkında kararı siyasiler değil, tarafsız ilmi araştırmalar vermelidir.

9- Tehcirden dönen Ermenilerin hemen hepsi mal ve mülklerini geri almışlardır.

10- “Ermeni Soykırımı” iddiası sadece Osmanlı Devletini değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni de ilgilendirir. Tarihin beğendiğiniz bölümlerini alıp, problemlili bölümlerini yok sayamazsınız. Zaten Ermeniler de 1915-1923 yıllarını hedef yaparak Türkiye Cumhuriyeti'nin önderlerini de suçlamaktadırlar.

11- Atatürk'ün Ermeni soykırımını kabul ettiği temelsiz bir yalandır. Tam aksine Atatürk soykırımı “uydurma” olarak nitelendirmektedir.

12- Ermenistan Devlet Başkanı Koçeryan Fransa'da kabul edilen “Soykırım Yasasını” siyasi bir karar olarak kabul etmek gerektiğini söylemektedir. Bizim devlet adamlarımız da ne yazık ki aynı “siyasi” lafını ifade ederek adeta Koçeryan'a destek vermektedirler. Bu tutum

tarihte yaşanmışlıkların veya ölümlerin kabulü olarak yanlış anlaşılabilir. Olay, tarihi bir olaydır. Öncelikle tarihçiler gerçekten yaşananları belgeleriyle ortaya koymalı ve bu konuda herkesi tatmin edici bir neticeye varmalıdır.

13- Ermeni soykırım yasalarının amacı Türkiye'yi köşeye sıkıştırarak ilk planda Ermenistan'la ilişkiye zorlamaktır. Daha sonra başka yeni istekler masaya getirilecektir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi kısa dönemde pek mümkün ve yararlı görülmemelidir.

14- Ermeniler ve Ermenistan dün olduğu gibi bugün de batılı büyük devletlerin kendi menfaatlerine göre kullandıkları bir dosyadır.

15- Ermeni militanların 1970-1985 arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 41 diplomatını öldürdüğü unutulmamalıdır.

16- Tehcir veya göç ettirme politikasının olağanüstü durumlarda dünyanın bir çok yerinde yer yer uygulandığı bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşında ABD vatandaşı 250.000 Japon'un toplama kamplarında savaş sonuna kadar tutulmaları buna yakın tarihten bir örnektir.

17- Ermeniler için “soykırım” kimlik ve benlik oluşturma asimile olmamanın en kolay ve güçlü yoludur. Bu husus adeta Ermenistan dışındaki Ermenilerin varlık amacı halindedir.

18- Ermeniler bu konuyu bütün dünyaya anlattıkları gibi kendi gençlerine de anaokulundan itibaren öğretmektedirler. Mukabeleten nerede olurlarsa olsunlar öncelikle Türk vatandaşlarına Ermeni konusunda gerçekler öğretilmelidir.

19- Ermeni iddiaları 1915-1923 yıllarında ne kadar Ermeni öldüğü temeline dayanmaktadır. Bu konuda bütün ilgili devletlerin arşivlerinde gerekli araştırmalar yapılmalı, konu bütün boyutlarıyla ortaya konmalıdır. Bütün ilgili devlet arşivleri açılmalıdır.

20- Ermeni malları ve 1918-1922 askeri mahkemeleri hakkında daha ciddi ve objektif araştırmaları yapacak imkan ve ortam sağlanmalıdır. Ermeni sorunu ders kitaplarımızda bütün açıklığıyla anlatılmalıdır.

21- Ermeniler kendileri ile ilgili bir çok drama, roman, hikaye, piyes, belgesel, film, afiş, fotoğraf ve benzeri yayınladı ve yayınlattı. Ancak Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetlere dair bilimsel yayınlar dışında fazla bir şey yapılmadığı söylenebilir. Hatta konunun tamamen Türk milletinin hafızasından silindiği, dolayısıyla kollektif hafızanın ve edebiyatın meydana getirilemediği iddia edilebilir. Bu konularda tarihçilerin çalışmaları yanında yazarlar, edebiyatçılar, senaristler ve yapımcılar özendirilmelidir.

22- Tarihimizin iyisiyle kötüsüyle bize ait olduğu kabullenilerek bunları saklayan arşivlerimiz dikkatle korunmalı ve her zaman araştırmacıların hizmetinde olmalıdır. Bu ve benzeri konularda üniversitemiz bünyesinde araştırma enstitüleri kurulmalı ve çalışmalar devamlı olmalıdır. Geçmişimizi sağlıklı öğrenelim, tartışalım, öğretilim ve böylece geleceğe sağlam bakalım.

ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARI VE ZORUNLU GÖÇ KARARI

*Nejdet BİLGİ**

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında başvurmak zorunda kaldığı zorunlu göç ve iskân uygulaması, savaş sonrasında itibaren günümüze kadar, Ermeni meselesi çerçevesinde birçok siyasi argümana konu olmuştur. 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan ve özellikle Doğu cephesinde Ruslarla girilen savaşta Osmanlı ordusunu zor duruma düşüren halkın, ülkenin daha iç bölgelerine yerleştirilmesini öngören kanunun uygulaması, en fazla gündeme getirilen konudur. 1915 uygulamaları demografik, siyasi, askeri, hukuki ve insani cepheleriyle ele alınabilecek bir konudur.

Herşeyden önce 1915 uygulamalarının dayanağı olan geçici kanundan kısaca söz etmek gerekiyor. “Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” adını taşıyan kanunun¹ hiçbir yerinde, Ermeni veya başka bir topluluktan söz edilmemektedir. Adında da yer aldığı gibi kanunun ilgi alanı, savaş sırasında hükümet uygulamalarına karşı gelenlerdir. Hükûmetin uygulamalarına karşı gelmenin sınırları kanunun birinci maddesinde, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerinin uygulanmasına, ülkenin savunmasına ve güvenliğinin sağlanmasına yönelik hükümet çalışmalarına karşı muhalefet, silahlı saldırı ve direniş olarak belirlenmiştir. Kanunun ikinci maddesinde askeri gereklilikler, casusluk ve ihanet de, hükümet uygulamalarına karşı gelenler kapsamına alınmaktadır. Kanunun birinci

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 2189, 19 Mayıs 1331.

maddesindeki suçlara karşı askeri kuvvetlerle takip ve imha öngörülürken, ikinci maddedeki suçlar ve gereklilikler için münferit veya toplu olarak başka yerlere sevk ve yerleştirme öngörülmektedir. 27 Mayıs 1915 tarihli kanunun özeti budur.

Kanun, Osmanlı tarihi boyunca görülen ve devlete hangi gerekçeyle olursa olsun başkaldıran, her birey veya topluluğa yönelik uygulamalardan birisi olarak değerlendirilebilir. Aslında geçmişte değil günümüz dünyasında bile benzer uygulamaları bulmak zor değildir. Hiçbir devletin kendi varlığını tehdit eden hiçbir iç hareketi görmezlikten gelmesi veya bu harekete kayıtsız kalması da mümkün değildir. Ancak, böyle bir tehdidi ortadan kaldırmak için başvurulacak yolun, bir toplumu yok etmeye yönelmesi de olağan karşılanacak bir durum değildir. Bu gibi durumlarda devletin üstüne düşen sorumluluk büyüktür. Tehdidin bertaraf edilmesi için insan haklarının ihlal edilmemesi, toplumların tarihinde derin izler bırakacak yöntemlerin kullanılmaması, insani ve hukuki yöntemlerin öncelikle ve sonuna kadar denenmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin benzer bir süreçten geçip geçmediğine bakmak gerekir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girme sürecinin başlangıcı olan, seferberliğin ilan edildiği 2 Ağustos 1914 tarihi ile, Tehcir² Kanunu olarak ünlenen söz

² 1915 yılındaki zorunlu yer değiştirme kararı, daha sonraki yıllarda önce basında, sonra da resmî belgelerde yanlış bir şekilde, tehcir olarak anılmıştır. Gerçekte tehcir kavramı, “bir ülkenin dışına çıkarılma, sürülme ve atılma” anlamını taşımaktadır (Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1986, s. 267). Zorunlu göç uygulamasının sürdüğü döneme ait olup, arşivlerden tespit edilerek yayınlanan belgelerde tehcir kavramı bulunmamaktadır. Yayınlanan belgeler tarandığında, tehcir kavramının ilk kez, 1917 yılına âit bir raporda kullanıldığı görülmektedir. Bu tarihten sonra ve özellikle Mütareke dönemi resmî yazışmalarında ise sıkça kullanılmıştır (*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s. 160-171, 184, 187, 221-222, 227, 235-236, 250-251, 253, 264-265). Oysa zorunlu göçle ilgili kanun ve talimatnâmelerin hiçbirinde bu kavram kullanılmamıştır. Ülke içinde bir kısım halkın zorunlu iskâna veya yer

konusu kanunun çıkarıldığı 27 Mayıs 1915 tarihine kadar geçen süre yaklaşık on aydır. Bu on aylık süre zarfında Ermeni toplumunun ve Osmanlı yönetiminin duruş noktalarının neler olduğunu, Ermenilerin söz konusu kanunda ifade edilen konumlarda bulunup bulunmadığını tespit etmek gerekir.

Savaşın kısa bir süre önce büyük devletlerin girişimleri ve özellikle Rusya'nın baskılarıyla Osmanlı Devleti'ne onaylatılan 8 Şubat 1914 tarihli ıslahat planı³, Ermenileri özerkliğin eşiğine kadar getirmiştir. Fakat 28 Temmuz 1914'te başlayan ve kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu I. Dünya Savaşı, -diğer gerekçeler bir yana- Osmanlı yöneticileri için, Ermeni meselesi ile ilişkili olarak, kaçırılmaması gereken bir fırsat olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki liderleri, Rusya'nın baskısıyla 8 Şubat 1914'te imzaladıkları ve uygulamaya yeni koydukları ıslahat projesinin, Osmanlı Devleti eliyle Anadolu'da bir Ermenistan kurulması anlamına geldiğini çok iyi biliyorlardı. Nitekim Cemal Paşa hatıralarında savaşa giriş sebeplerinden birisini, "Rusya'nın cebir ve tazyiki eseri olarak kabul edilen Doğu Anadolu ıslahatına ait itilâfnâmeyi yırtmak" olarak açıkça dile getirmektedir⁴. Nitekim, savaşın başlamasıyla birlikte proje yürürlükten kaldırılmış ve Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir dönem açılmıştır⁵.

Seferberliğin ilanından sonra, zaten Meşrutiyet'in ilanından beri silahlarını bırakmayan, fakat bağımsız Ermenistan'a giden yolun büyük

değiştirmeye tâbi tutulması kesinlikle tehcir değildir. Ancak, tehcir kavramı konuyla ilgili hemen bütün yayınlarda, 1915 yılındaki zorunlu yer değiştirme için kullanılmış ve kullanılmaktadır. Yaygınlık kazandığı ve göç ettirme anlamını da içerdği için, tarafımızdan da kullanılmakla birlikte, kavramın gerçek anlamına vurgu yapmak ihtiyacı hissedilmiştir.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/3, Ankara 1983, s. 169-172; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 210.

⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar -İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Harbi-*, Haz. Behçet Cemal, (yy) 1959, s. 359.

⁵ Nejdett Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999, s. 16.

devletler tarafından açılmasını bekleyen ve çalışmalarını sessizce yürüten Ermeni komiteleri, faaliyetlerini daha da artırdılar. Bu çerçevede Ermeni gönüllü gruplarını kurmaya başladılar. Doğu Cephesi'nde savaşın başlamasıyla birlikte, Ruslar'ın çağrılarına uyan bu gönüllü gruplar, Türk ordusuna karşı savaştılar⁶. Ermeniler'in bir kısmı Rus ordusuyla birlikte savaşırken, diğerleri de isyanlar çıkarmakta ve Müslüman halka karşı saldırılarda bulunmaktaydılar⁷. Bir kısım Ermeniler de düşman devletlere Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî durumu hakkında bilgi verme yoluna gittiler. Silah altına alınan Ermeni askerleri ise, aldıkları silahlarla düşman saflarına geçmekteydiler⁸. Özellikle Ruslar'ın Doğu cephesindeki ilerleyişleri, "Ermeniler'in ordumuzun yanlarında ve gerilerinde çete muharebelerine başlamalarına" sebep olmuştu⁹. Hükûmet bu durum karşısında tedirgin olmakla beraber, olayların durulacağı ümidiyle bir süre sessiz kalmayı tercih etti. Fakat Ermeni toplumunun ileri gelenlerine nasihat ve uyarılarda bulunmaktan da geri kalınmadı. Hükûmet, uyarılardan sonuç alınamaması üzerine, çeşitli önlemlere başvurmak zorunda kaldı¹⁰.

Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin devlete ve komşuları Müslüman halka yönelik ihanet ve saldırılarına, seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar tahammül gösterdi. Yapılan nasihat ve uyarılardan sonuç alınmayınca, 24 Nisan 1915'te vilâyetlere bir genelge yollayarak, Ermeni

⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 195-196; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 596.

⁷ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 217.

⁸ Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 574; "1332 Senesi Kongre Raporu, İttihat ve Terakki Fırkası", Çeviri-yazı: Muazzez Tunçay, *Tarih ve Toplum*, VI/33 (Eylül 1986), s. 8; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, II, İstanbul 1990, s. 183-184.

⁹ Sabis, a.g.e., II, s. 202.

¹⁰ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi -İlân-ı Meşrutiyyetten Evvel ve Sonra-*, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 304-305.

komitelerinin merkez ve şubelerinin kapatılmasını, belgelerine el konulmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını emretti¹¹. Bu önlemlerin alınmasına rağmen, Ermeni örgütlenmeleri ve silahlanmalarının, en küçük yerleşim birimlerine kadar götürülmesine devam edildi. Van vilayeti örneğinde olduğu gibi¹², Ermeni komiteleri kanlı faaliyetlerini artırmaktan geri durmadılar. Bunun üzerine, yaklaşık bir ay sonra, bir taraftan ordunun ve diğer taraftan da sivil halkın güvenliğinin sağlanması amacıyla¹³, Başkumandan Vekili Enver Paşa, Ermeniler'in Doğu Anadolu vilâyetlerinden alınarak, savaş mıntıkasına uzak bölgelere yerleştirilmesi talebiyle Dahiliye Nezareti'ne başvurdu¹⁴. Sonuçta, 27 Mayıs 1915 tarihini taşıyan ve Tehcir Kanunu olarak ünlenecek söz konusu kanun çıkarılarak yürürlüğe kondu.

Çıkarılan ve uygulamaya konulan kanunda Ermenilerden söz edilmemekle beraber, kanunun muhatabı daha çok Ermeniler olmuştur. Nitekim bu kanundan sonra alınan karar, çıkarılan talimatnâme gibi belgelerde açıkça Ermeniler geçmektedir. Bu da kanunun genel çerçeveyi belirlediğini, daha sonraki belgelerin ise, bu çerçevede kanuna muhatap olanları konu edindiğini göstermektedir.

Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükelâ), sevk hakkında çıkarılan geçici kanundan üç gün sonra, 30 Mayıs 1915'de, yer değiştirmenin hangi esaslar dahilinde yürütüleceğini belirleyen bir karar aldı¹⁵. Göç ettirme

¹¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 106-108; Öke, *a.g.e.*, s. 144, 318-320.

¹² Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, İstanbul 1994, s. 135, 181-188.

¹³ Süslü, *a.g.e.*, s. 109

¹⁴ Gürün, *a.g.e.*, s. 213; Süslü, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s. 40-42. Kararın metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 30-32, 305-306; Süslü, *a.g.e.*, s. 111-113.

sırasında ortaya çıkabilecek her türlü suistimalin cezasız kalmayacağı, hazırlanan bir talimatnâme ile açıklandı¹⁶.

Meclis-i Vükelâ'nın 30 Mayıs'ta aldığı karar uygulamaya konulmak üzere 31 Mayıs'ta ayrıntılı bir yazı ile Harbiye ve Maliye nezaretlerine gönderildi. Yazıda, Ermeniler'in bir kısmının devlet aleyhine faaliyetleri ve ihanetleri ile köy ve kasabalardaki masum halkı silahlanarak katletmeleri sebebiyle, bulundukları yerlerden alınarak güneydeki vilayetlere sevk ve iskân edilecekleri belirtilmektedir. Bu çerçevede Ermeniler'in sevklerinin can ve mallarına zarar gelmeksizin gerçekleşmesi, sevkiyat sırasında iaşelerinin karşılanması, geride kalan mallarının kaydedilmesi ve satılanların bedellerinin kendilerine verilmek üzere mal sandıklarına bırakılması, terk edilen malların kayıt ve satışları ile mal sandıklarına bırakılması işlerini görmek üzere biri Dahiliye'den, diğeri ise Maliye'den tayin edilecek iki memurdan oluşan komisyonlar kurulması istenmektedir¹⁷. Bu yazıdaki hükümleri genişleten ve sevkî devam eden Ermeniler'in mal, mülk ve arazileri üzerindeki hakları ile kültürel varlıklarının korunmasını içeren, 34 maddelik ayrıntılı bir talimatname de, 10 Haziran 1915 tarihinde yürürlüğe girdi¹⁸.

Tehcir kararı uygulamaya konulduğu sıralarda İzmit, Bursa, Kayseri gibi bölgeler hariç tutulmuştu. Ancak İtilâf donanmalarının Çanakkale'ye ve Karadeniz kıyılarına taarruzları, başşehir pek yakın olan bu bölgelerdeki Ermeniler'in de tehciire tâbi tutulmalarını gerektirdi¹⁹. Çıkabilecek bir Ermeni isyanıyla İstanbul'un iki ateş arasında kalma ihtimali vardı. Savaş alanlarına uzak bölgeler olması dolayısıyla sevk ve iskânı düşünülmeyen, hatta diğer bölgelerden sevk edilen Ermeniler için, iskân yeri olarak kullanılan Urfa, Antep ve Kilis Ermenileri'nin de

¹⁶ Talimatnâmenin metni için bkz. Süslü, *a.g.e.*, s. 114-115; Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 140-142.

¹⁷ Süslü, *a.g.e.*, 115-117.

¹⁸ Süslü, *a.g.e.*, s. 117-121.

¹⁹ *Ermeni Komitelerinin*, s. 306.

bir süre sonra isyan çıkarmaları, onların da sevklerini gerekli hale getirdi²⁰.

Ermenilerin göç ve iskânı kararının uygulanması kolay olmadı. Birkaç cephede savaşan Osmanlı Devleti'nin iç güvenliğini temin edecek kuvveti yetersizdi²¹. Eldeki sınırlı sayıdaki askerle tehcir işi yürütülmeye çalışıldı. Uygulama sırasında, alınan bütün tedbirlere rağmen, bazı suistimaller meydana geldi²². Aynı zamanda, göç sırasında ortaya çıkan ve büyük çabalara rağmen engellenemeyen salgın hastalıklar, birçok yerleşim birimindeki nüfusu olduğu gibi, askerlerin ve göçe tâbi tutulan Ermeniler'in önemli ölçüde ölümlerine yol açtı²³.

Zorunlu göçün uygulamaya konulması, isyanların sona erdiği anlamına gelmemektedir. Çünkü göç sırasındaki olaylar, Ermeniler'in isyan halinin devam ettiğini gösteriyor²⁴. Göçe razı olmayanların isyan halindeki bu Ermeni çetelerine katıldıkları, köyleri ateşe verdikleri, Müslüman halkı katlettikleri ve devlet kuvvetlerine karşı saldırıya geçtikleri bilinmektedir. Tehcir sırasında olayların en yoğun olduğu yerler Urfa, Karahisar-ı Şarkî, Maraş, Yozgat, Bursa, Halep, Adana, İzmit, Adapazarı ve Van vilayet ve sancaklarıdır²⁵.

Osmanlı arşiv belgelerinde de görüleceği gibi²⁶, Ermeniler'in sevk ve iskân işlemleri sırasında sınırlı da olsa bir ayırımın yapıldığı bilinmektedir. Özellikle asker aileleri, hastalar, Protestan ve Katolikler

²⁰ Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, I, İstanbul 1954, s. 117-119, 122.

²¹ *Ermeni Komitelerinin*, s. 304.

²² Gürün, a.g.e., s. 218-221; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 44, 52, 84, 101, 115, 116, 119, 122.

²³ Erden, a.g.e., I, s. 122-123; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 107-108.

²⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 56, 57, 88, 89.

²⁵ *Ermeni Komitelerinin*, s. 338-365; *Talat Paşa'nın Anıları*, Haz. Mehmet Kasım, İstanbul 1986, s. 86-93.

²⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 10.

genelde tehcirden istisna tutulmuşlardır²⁷. Asker, subay, ve sıhhiye sınıflarında bulunanların (aileleriyle birlikte), Osmanlı Bankası, Reji İdaresi, Düyûn-ı Umûmiye ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeniler'in sevkıyat dışı kalmaları uygun görülürken, komite mensubu olduğu anlaşılan veya sadakatsizliği görülenler sevk edilmişlerdir²⁸. Ancak sevkıyat sırasında yer ve duruma göre başka istisnaların da söz konusu olduğu belgelerden anlaşılmaktadır²⁹.

Sevkıyatına karar verilen Ermeniler'den din değiştirenleri de sevkıyat dışı tutulmamışlardır. Hatta ihtida isteğinde bulunanlara önem verilmemesi ve bunların İslâm namı altında da bozgunculuk yapmaktan geri kalmayacakları, din değiştirse bile sevk edilmeleri önemle duyurulmuştur³⁰. Zorunlu yer değiştirme sırasında asker olan Ermeniler'in, güvenilir olmayanları amele taburlarında görevlendirilmiştir³¹. Sevkıyat sırasında iyi halleri görülenlerin Şam, Hama, Humus gibi daha müreffeh yaşayacakları yerlerde iskânları yoluna da gidilmiştir³².

Zorunlu yer değiştirme kararı ve uygulaması üzerine, İtilâf Devletleri Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri bir nota ile bu uygulamayı katliam olarak nitelendirmişler³³; bundan dolayı hükûmeti ve kararı uygula-

²⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 47, 72, 77, 78, 85, 92, 120; Şinasi Orel - Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983, s. 296; *Ermeni Komitelerinin*, s. 306.

²⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 10.

²⁹ Bilgi, a.g.e., s. 36.

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 58

³¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 70; Erden, a.g.e., I, s. 117.

³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 110-111.

³³ Georgeas de Maleville, 1915 *Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi*, Çev. Nejdett Bakkaloğlu, İstanbul 1998, s. 53-54'te, Osmanlı Hükûmeti'nin aldığı önlemleri son derece yasal görmekle beraber, uygulamayı korkunç ve dramatik bulmaktadır. Ayrıca yer değiştirme yöntemiyle ilgili olarak, şu bilgi ve yorumu sunmaktadır: "Bütün ülkelerde, tüm yönetimlerde, savaşta olan orduların kurmay heyetleri savaş bölgesinde oturan ve birliklerinin hareketini

yanları sorumlu tutacaklarını bildirmişlerdir³⁴. Hükûmet de buna red-dedici mahiyette ve açıklamalı bir cevap vererek, isyanlardan İtilâf Devletleri'ni sorumlu tutmuştur³⁵. Osmanlı Devleti tehcir kararından ötürü yalnızca İtilaf Devletleri tarafından değil, müttefikleri tarafından da suçlanmıştır. Nitekim, en büyük müttefiki durumunda olan Almanya'dır ve Alman büyükelçisi Vangenheim, kararın yalnızca askeri değil, savaş şartlarından yararlanarak, iç düşmanlardan kurtulmak maksadıyla başvuru olan siyasi bir karar olduğunu yazmıştır³⁶.

Ermeni tehciri, Osmanlı Devleti'nin kendi varlığına yönelik faaliyetlere karşı, bir "millî nefis müdafaası" idi³⁷. Ermeni tehcirinde görev almış bir Osmanlı valisinin, "Ermenilerin vatan-ı Osmânî ve millet-i Osmâniye aleyhindeki âmâl ve makasid-i leimesi fiilen sabit olmuş ve hiçbir devletin tahammül ve kabul edemeyeceği dereceyi çoktan geçmiş olduğundan bu unsura karşı tedâbir-i şedide ittihaz etmek zaruri idi. Ve çünkü Ermenilerin tertibat ve icraat-ı câniyânelerine karşı eli bağlı durmak bu millet ve hükümet için bir intihar idi³⁸" hükmü de

engelleyebilecek olan halkları cephe gerisine göndermektedirler. Özellikle de bu halklar kendisine düşmansa... Elbette ki can sıkıcı, ancak gerekli olan bu önlemlere kamuoyunun söyleyeceği birşey olamaz. 1939-1940 kışında, radikal sosyalist Fransız hükümeti, Ren vadisinde Majino Hattının doğusunda bulunan Alsas köylerinin tüm halkını buralardan çıkartıp Fransa'nın güneybatısına, özellikle de, Dordogne'a naklettirmiştir. / Almanca konuşan ve hatta kimi zaman Alman dostu olan bu halk Fransız ordusunu rahatsız ediyordu. Bu insanlar, 1945 yılına kadar, boşaltılmış ve kimi zaman yıkılmış evlerinden uzakta, güneyde kalacaklardır. Ve hiç kimse, Fransa'da, bu barbarlıktır diye bağırمامıştır."

³⁴ Uras, *a.g.e.*, s. 606; *Ermeni Komitelerinin*, s. 307-308; Süslü, *a.g.e.*, s. 121-122.

³⁵ Uras, *a.g.e.*, s. 606-610; *Ermeni Komitelerinin*, s. 308-313.

³⁶ Maleville, *a.g.e.*, s. 64.

³⁷ Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967, s. 78.

³⁸ Nejdett Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları -İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-* İzmir 1997, s. 101.

bunu teyit etmektedir. J. McCarthy'nin vurguladığı gibi³⁹, “tarihi veya manevi açıdan tehcirin doğru olup olmadığı bugün tartışılabilir ama Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki Ermeniler'in çoğuna güvenmemesi- nin sebebi açıktır. Türkler'in 1828, 1854 ve 1877 savaşlarında işgalci Rus ordusuna her türlü yardımda bulunan Ermeniler'e güvenmemek için, II. Dünya Savaşı'nda Japon kökenli Amerikalılara güvenmeyen Amerikalılardan çok daha haklı sebepleri vardı”. Buna rağmen ortaya çıkan suistimallerden dolayı bir kısım Ermeniler'in telef olduğu⁴⁰; ancak Ermeniler tarafından da pek çok Türk'ün katledildiği ve yerlerinden edildiği bir gerçektir. Fakat, devlet Ermeniler'in sevki sırasında olabildiğince bu olaylara engel olmuş⁴¹, suistimali görülen pek çok kişi divân-ı harplere verilmiş ve suçlu olanlar cezalandırılmıştır⁴². Dolayısıyla Osmanlı Devleti hiçbir şekilde bir katliam organize etmemiştir. Hatta meydana gelen suistimal ve ölüm olaylarında, sınırlı da olsa sorumluluğu bulunmamaktadır. Eğer Osmanlı Devleti, o günün olağanüstü şartlarında bu olaylara engel olabilecek güce sahip olsa idi, -soykırım iddialarında bulunanların mantığından hareketle- en azından bu kadar çok sayıda sivil ve asker Türk'ün cephe gerisinde telef olmasını engellerdi.

Ermeniler'in ihanetleri Osmanlı idarecilerini ülke içinde sevk ve iskân kararı yerine, gerçek anlamıyla tehcir, yani sınır dışına sürme kararına yöneltebilirdi. Fakat, Osmanlı Hükümeti sınır dışı alternati-

³⁹ Justin McCarthy, “Ermeni Terörizmi Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi*, I, İstanbul 1989, s. 73.

⁴⁰ Suistimal ve ölüm olayları hakkındaki belgeler için bkz. Orel-Yuca, *a.g.e.*, s. 298-306.

⁴¹ Sevkîyat sırasında alınan önlemlere örnek olarak, bkz. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 32/83 (Mart 1983), s.139, 141.

⁴² *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 34/85 (Ekim 1985), s. 103, 105; *Talat Paşa'nın*, s. 94-97; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 161. Dahiliye Nezareti belgelerine göre tehcir suçlarından dolayı 1.397 kişi Divan-ı Harb kararıyla suçlu bulunarak çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 20.

fini tercih etmeyerek, Rusların Müslümanlar'a yaptığı gibi, Anadolu'daki Ermeniler'i cephe hattının önüne iterek ve isteyerek ölümün kucağına atmamıştır.

Ermeni sevkiyatına 15 Mart 1916'da Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın vilayetlere gönderdiği bir yazıyla son verilmiştir. Bununla beraber, çetecilik faaliyeti içinde olduğu tespit edilenlerin veya çeşitli sebeplerle göç ettirilmesi gerekli görülenlerin, bu tarihten sonra da yerleri değiştirilmiştir⁴³.

Özetle verilen bu süreç açıkça göstermektedir ki, Ermenilerin seferberliğin ilanından sonraki konumu, 27 Mayıs 1915 tarihli kanunda çizilen sınırların içinde yer almaktadır. Yalnız burada dikkat çekilmesi gereken bir durum daha vardır: Söz konusu kanunun öngördüğü fiillere yönelik Ermenilerin, daha çok Rus ordularıyla savaş halinde bulunan Doğu vilayetleri ve bu vilayetlere komşu olan bölgelerde yaşadıklarıdır. İstanbul başta olmak üzere, önemli miktarda Ermeni nüfusun yaşadığı Batı vilayetlerindeki hareketler çok daha sınırlı sayıdadır. Bu sebeple zorunlu göç ve iskâna tabi tutulanlar, savaş alanlarına yakın bölgelerde yaşayan Ermeniler olmuştur. Batı bölgelerindeki Ermeniler arasında zorunlu göçe tabi tutulanlar varsa da, bunlar komitelere bağlı olduğu tespit edilen, güvenliği bozan veya devlet aleyhtarı faaliyetleri ortaya çıkarılan kişilerdir. Nitekim bu vilayetlerin I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasındaki Ermeni nüfusunun karşılaştırılması bu durumu teyit etmektedir. Örnek olarak Aydın vilayetine ait istatistiklere göz attığımızda, vilayet dahilinde 1914 yılında yaşayan toplam Ermeni nüfusunun, Katolikler dahil 20.287 olduğu görülüyor⁴⁴. Aydın vilayetinin 1918 yılı başındaki nüfus durumunu gösteren istatistikte ise, Ermeni nüfusun (21.177 Gregoryen ve yaklaşık 1.500 Katolik ve Protestan)

⁴³ Bilgi, a.g.e., s. 38-39.

⁴⁴ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, s. 174.

22.600 civarında olduğu görülmektedir⁴⁵. Bu da Ermeni nüfusun ülke genelinde zorunlu göçe tabi tutulmadığını ve aynı zamanda zorunlu göç ve iskânın iddia edildiği gibi soykırım olmadığını göstermektedir. Eğer Osmanlı yönetimi Ermenileri imha etmek niyetinde olsa idi, kolaylıkla kontrol edebileceği açık olan, İstanbul ve Batı bölgelerindeki Ermeni nüfusu hedef alırdı. Çok az sayıdaki güvenlik güçleriyle Orta, Doğu, Karadeniz ve Güney-doğu bölgelerinde, geniş ve kontrolü zor bir coğrafyada yaşayan Ermeni nüfusa yönelmezdi.

Olayların özetinde de verildiği gibi, Ermeniler muhtemel bir ayaklanmanın sorumluları olarak değil, varolan ve süren ayaklanma, eylem ve ihanetlerin sorumluları olarak zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır⁴⁶. Osmanlı yönetimi için, o günün şartlarında daha ılımlı bir önleme başvurma yolu da bulunmamaktadır. Nitekim tehcir olarak adlandırılan zorunlu göç ve iskân uygulamasını katliam olarak değerlendiren çevreler ve aynı iddianın sahibi Ermenilerin, şöyle de olabilirdi türünden, Osmanlı yönetiminin var olduğu halde denemediği bir çözüm yolundan söz ettikleri görülmemiştir. Gerçekten de, hem Anadolu'daki Türk varlığını ayakta tutmak zorunda olan Osmanlı için, hem de Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak isteyen Ermeniler ve bugünkü temsilcileri için, daha makul bir hareket tarzı akla gelmemektedir. Yalnızca bu durum bile, zorunlu göç ve iskân kararını masum göstermeye yeterlidir.

Ermenilerin içine düştüğü en büyük yanlış, Anadolu'yu Balkanlara, kendilerini de Yunan veya Bulgarlara benzetmiş olmalarıdır. Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlığını kazanan Yunan, Sırp, Karadağ, Romen ve Bulgar unsurlar, yaşadıkları ve bağımsızlıklarını kazandıkları topraklarda tarihi kıdemin yanı sıra, demografik anlamda önemli bir potansiyele sahiptiler. Osmanlı coğrafyasının birçok yerine yayılmış

⁴⁵ *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiki*, Haz. Erkan Serçe, İzmir 1998, s. 32-33.

⁴⁶ İlber Ortaylı, "Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı?", *Popüler Tarih*, Sayı 8 (Ocak 2001), s. 45.

değildiler. Ermeniler ise tarihi kıdeme sahip olmakla beraber, ne yayıldıkları Osmanlı coğrafyasının muhtelif kısımlarında, ne de Anadolu coğrafyasının çoğunlukla yaşadıkları yerlerinde, Türk veya diğer Müslüman unsurlardan fazla nüfusa sahip değildiler. Üstelik XIX. yüzyılın sonlarında, Müslüman nüfusun Doğu bölgelerinde azaltılması yönünde uygulamaya koydukları, isyan ve imha politikaları⁴⁷ da bunu sağlamamıştı.

Bağımsız bir Ermenistan kurma hayali peşinde koşan ve Ermeni halkın büyük bir kısmını da isteyerek veya istemeyerek bu hayalin peşinden sürükleyenlerin en büyük hataları, daralan ve dağılan Osmanlı coğrafyasında, Türklerin sığınağı durumuna gelen Anadolu'ya göz dikmeleri olmuştur. Batıdaki sınırları hemen hemen Anadolu'dan öteye gitmeyen Osmanlı'nın, Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devletinin kurulmasına göz yumması, kendi varlığına son vermesi anlamına gelmekteydi. Bu yüzdendir ki başka devletlerin, özellikle de Batılı devletlerin tarihinde benzer bir durumun ortaya çıkması, herhalde zorunlu göç kararı ve uygulamasından daha sert olurdu. Nitekim II. Dünya Savaşı sırasında, Yahudilerin Almanya ve Fransa topraklarında bağımsız bir Yahudi devleti kurmak istediklerini kimse iddia edemediği gibi, uğradıkları soykırımı da kimse inkar edememektedir. Dolayısıyla Ermeni toplumunu bağımsız Ermenistan hayali peşinde koşturarak yüzlerce yıl yanyana yaşadıkları komşularını imhaya yöneltenler, aynı zamanda Türkleri de nefis müdafaası yapmaya zorlayanlardır. Bu hatalı yolu seçenler, yine aynı zamanda, sonraki kuşakların iddia ettikleri gibi Ermenileri soykırıma değil, fakat hiç de kolay olduğu söylenemeyecek sıkıntılara ve maceraya sürükleyenlerdir.

⁴⁷ Ramazan Çalık, *Alman kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000, ss. 123-136.

Bu kitapta sekiz tarihçinin çeşitli boyutları ile Türk-Ermeni ilişkilerini incelediği dokuz makalesi yer almaktadır. Bu makaleler okunduğunda 1915 öncesi ve sonrası Ermeni meselesinin gerçek yüzü net olarak görülecektir. Bilhassa 1878'den sonra gelişen olaylara dikkat edilecek olursa, 1915 zorunlu göçüne nasıl gelindiği ve Ermenilerin devamlı olarak dünya gündeminde tuttukları bu hadisenin, aslında dile getirdikleri biçimde gerçekleşmediği anlaşılabacaktır.

ISBN 975-6596-00-7

9 789756 596005